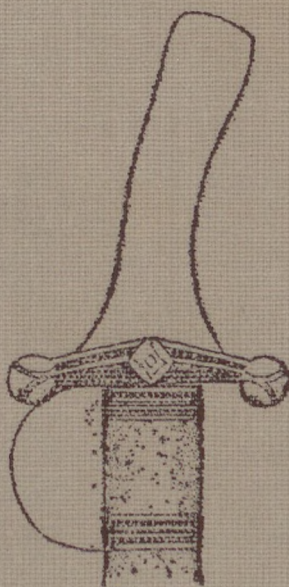

304868

45/1996

FOLIA ARCHAEOLOGICA

XLV

304868

45
1996

FOLIA ARCHAEOLOGICA

XLV

1996

MAGYAR NEMZETI MÚZEUM · BUDAPEST

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE
ANNALES MUSEI NATIONALIS HUNGARICI

Főszerkesztő
FODOR ISTVÁN

Szerkesztőbizottság
KEMENCZEI TIBOR
KOVALOVSKZI JÚLIA

Szerkesztő
HOPPÁL ÉVA

Fotók
DABASI ANDRÁS

Rajzok
VÁRI ÁGNES

ISSN 0133-2023

A kötet a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával készült.

© Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója

Nyomdai előkészítés: Állami Nyomda Rt.
Nyomtatás, kötészet: Gyomai Kner Nyomda Rt.
Felelős vezető: Papp Lajos vezérigazgató

TARTALOM – INDEX

FODOR István: Dr. Dienes István (1929–1995).....	7
FODOR István: Dr. Dienes István szakirodalmi munkássága	18
TÓTH Endre: Dr. Soproni Sándor (1926–1995)	23
TÓTH Endre: Dr. Soproni Sándor szakirodalmi munkássága	26
Viola T. DOBOSI–István GÄTTER: Palaeolithic tools made of rock crystal and their preliminary fluid inclusion investigation	31
Paleolit hegyikristály eszközök és tájékozódó fluid zárvány vizsgálatuk	50
Hargita ORAVECZ: Neolithic burials at Tiszalúc-Sarkad	51
Újkőkori temetkezések Tiszalúc-Sarkadon	62
Zsuzsanna K. ZOFFMANN: Human remains from the Neolithic site at Tiszalúc-Sarkad	63
Embertani leletek a Tiszalúc-sarkadi neolitikus lelőhelyről	68
István VÖRÖS: Dog as building offering from the Bronze Age Tell at Jászdózsza	69
Építési kutyaáldozat Jászdózsáról	89
Tibor KEMENCZEI: Zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit in NW-Transdanubien	91
A bronz- és vaskor átmenete az ÉNy-Dunántúlon	130
BESZÉDES József: Dioscuros ábrázolású sarokkő Alsóhetényből	133
Eckstein mit der Darstellung von Dioskur aus Alsóhetény	153
Mihály NAGY: The Lovas casket	157
A lovasi ládika	180
DIENES István: A honfoglalás kori magyar kovácsok egyik mesterfogásáról (Jegyzetekkel ellátta: Fodor István)	181
Über einen Kunstgriff der ungarischen Schmiede aus der Landnahmezeit	200

KISS Etele: A besztereci szenteltvíztartó és a bizánci fémművesség egyes datálási problémái.....	201
Sur le bénitier de Beszterec et sur certains problèmes de datation de l'orfèvrerie byzantine	223
FEHÉR Géza: Törökországi niellodíszes örmény ötvösmű a Magyar Nemzeti Múzeumban.....	225
Armenische Goldschmiedearbeit mit Nielloverzierung aus der Türkei im Ungarischen Nationalmuseum	239

RÖVIDÍTÉSEK – ABBREVIATIONS

AASzeg	= Acta Universitatis Szegediensis. Antiqua, Szeged
AcAr	= Acta Archaeologica, København
ActaArchHung	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
ActaHistHung	= Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
AKorr	= Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz
Alba Regia	= Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis, Székesfehérvár
Antaeus	= Antaeus. Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest
AnthrAnz	= Anthropologischer Anzeiger, München
AnthrK	= Anthropológiai Közlemények, Budapest
APL	= Analecta Praehistorica Leidensia, Leiden
Apulum	= Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba Iulia
ArchA	= Archaeologia Austriaca, Wien
ArchHung	= Archaeologia Hungarica, Budapest
BAR	= British Archaeological Reports, Oxford
BC	= Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma, Roma
BCO	= Bibliotheca Classica Orientalis, Berlin
Bk	= Barlangkutatás, Budapest
BRGK	= Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Berlin
BVbl	= Bayerische Vorgeschichtsblätter, München
CArch	= Cahiers Archéologiques, Paris
CommArchHung	= Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapest
CSIR	= Corpus Signorum Imperii Romani – Corpus der Skulpturen der römischen Welt
Cumania	= Cumania. A Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei, Kecskemét
DMÉ	= A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen
DRK	= Dunai Régészeti Közlemények, Budapest
Eirene	= Eirene. Studia Graeca et Latina, Praha
FolArch	= Folia Archaeologica, Budapest
HMÉ	= A Hajdúsági Múzeum Évkönyve, Hajdúböszörmény
HOMÉ	= A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc
HOMK	= A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, Miskolc

IPH	= Inventaria Praehistorica Hungariae, Budapest
JAMÉ	= A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve, Nyíregyháza
Jászkunság	= Jászkunság, Szolnok
JDAI	= Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Berlin
JJÉ	= A Jászberényi Jászmúzeum Évkönyve, Jászberény
JPMÉ	= A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs
Klio	= Klio. Beiträge zur Alten Geschichte, Berlin
LIMC	= Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, Zürich and Munich
MÁFIE	= A Magyar Állami Földtani Intézet Évkönyve, Budapest
MAG	= Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft, Wien
MDAI	= Mitteilungen des (Kaiserlich) Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung, Berlin
MFMÉ	= A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged
MT	= Magyar Tudomány, Budapest
MűÉ	= Művészettörténeti Értesítő, Budapest
NK	= Numizmatikai Közlöny, Budapest
PA	= Památky Archeologické, Praha
Pann	= Pannonia, Pécs
PBF	= Prähistorische Bronzefunde, München
PZ	= Prähistorische Zeitschrift, Berlin
ReByz	= Revue des Études Byzantines, Paris
RégFüz	= Régészeti Füzetek, Budapest
RÖ	= Römisches Österreich, Wien
Savaria	= Savaria, Szombathely
SchSt	= Schild von Steier, Graz
SlA	= Slovenská Archeológia, Bratislava
SMK	= Somogyi Múzeumok Közleményei, Kaposvár
StComit	= Studia Comitatus, Budapest
StudArch	= Studia Archaeologica, Budapest
SzMMÉ	= A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve, Szolnok
TIR	= Tabula Imperii Romani
UAJb	= Ural-Altaische Jahrbücher, Wiesbaden
Viking	= Viking. Tidskrift for Norrøn Arkeologi, Oslo
WPZ	= Wiener Prähistorische Zeitschrift, Wien
ZGy	= Zalai Gyűjtemény, Zalaegerszeg

DR. DIENES ISTVÁN
(1929–1995)

1995. október 29-én elhunyt dr. Dienes István, intézményünk nyugalmazott tudományos főmunkatársa, az Acta Archaeologica szerkesztőbizottságának tagja, honfoglalás kori régészetünk kiváló művelője.

1929. augusztus 15-én született Nyíregyházán. Itt végezte az elemi és középiskolát, majd az 1947-ben tett érettségi vizsgái után szülei vaskereskedésében dolgozott. 1948-ban a budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemre iratkozott be. Ekkor még úgy vélte, hogy életét a gyakorlatban már megismert kereskedelemnek szenteli majd. E tervét azonban a „fordulat éve”, pontosabban: annak következményei hiúsították meg. Szülei vagyonát államosították, édesapját meghurcolták, ő maga is egycsapásra „osztályidegenné” vált. A következő tanévben tanulmányait új helyen, a Pázmány Péter Tudományegyetem régészet-múzeológia szakán folytatta. Alighanem a véletlenen múlt, hogy éppen itt, hiszen irodalmi, néprajzi és történeti érdeklődésének megfelelőbb szakot is találhatott volna. A kor szellemében született véletlen azonban éppen ekkor szerencsés kimenetelű egybeesést is produkált. 1949-ben, amikor Dienes István végrehajtotta kényszerű pályamódosítását, László Gyula elhagyni kényszerült Erdélyt, a kolozsvári magyar egyetemet és Budapestre költözött. Itt ugyan még jó hét évig nem kapott egyetemi katedrát – a MOK-ban, majd a Nemzeti Múzeumban dolgozott – de rendszeresen tartott előadásokat az egyetemen is. A kezdő régészhallgatót megragadták színes, szép magyar mondatokba öntött előadásai, amelyek élő közösségekké támasztották fel a régvolt temetők rajzos térképeit, élő emberi munkát és alkotást láttattak a múzeumi tárgyakban.

Korántsem véletlen, hogy a népi írók művein nevelődött szellemű, lángolóan patrióta ifjú a honfoglaló magyarság régészete iránt mutatta a legnagyobb érdeklő-

dést. Nem csak ekkor, hanem egészen élete végéig. László Gyula is hamar felfigyelt érdeklődésére, széles körű műveltségére és tehetségére. Dienes István lett első igazi tanítványa, aki az ő munkamódszerét folytatta, s emberségből is példát adott: soha nem tagadta meg mesterét. Szakdolgozata is klasszikus László Gyula-i munka volt: a bashalmi első honfoglalás kori temető remekbe szabott elemzése.

A Nemzeti Múzeumban töltött gyakorlati év után 1954. október végén a Móra Ferenc nevét viselő szegedi múzeumba nevezték ki. Nagy szorgalommal látott neki életpályájának, rendezte a Móra Ferenc által feltárt honfoglalás kori temetők összekeveredett leletanyagát, búvárolta a dél-alföldi múzeumok gyűjteményeit s leírásokat készített az akkor készülő 10–11. századi leletkataszter számára. A szegedi gyűjteményben jó szemmel figyelt fel néhány különleges tárgyra (például a kiszombori korongokra), amelyeket később magával hozott Budapestre s feldolgozásukat már itt végezte el. Itt kezdte meg ásatási tevékenységét is: Bordányban, Csanyteleken végzett leletmentést, feltárta a hosszú ideje pusztuló csongrád-vendelhalmi szarmata és honfoglaló temető utolsó sírjait. Figyelmét azonban – mint egész élete során – nem csupán a szakmai kérdések kötötték le, hanem az élő társadalom is. A közgyűlöletnek örvendő Rákosi-klikk ekkoriban folytatta elszánt küzdelmét diktatórikus hatalma megtartásáért. A belső társadalmi erjedés azonban megindult, egyre erőteljesebb lett az ellenállás a sztálini típusú önkénnyel szemben, amely megállíthatatlanul vezetett el az 1956-os októberi forradalomhoz. Az ekkori szegedi események egyáltalában nem csupán helyi jelentőségűek voltak. Az emberi életnek méltóságot adó haza szabadságát mindennél fontosabbnak tartó Dienes István kezdetől lelkes résztvevője a szegedi forradalomnak. A múzeum dolgozói őt delegálják a Városi Forradalmi Bizottságba. Örök mementóul ők viszik be Trogmayer Ottóval a múzeumi gyűjteménybe az egyik forradalmi zászlót.

A november eleji orosz inváziót követően nyilvánvalóvá vált, hogy a hatalom számára, nemkívánatos egyénné lett Szegeden. Tartania kellett a megtorlástól, de ha az nem is érte volna el, további pályafutását beárnyékolta volna októberi szereplése. Szerencsére ekkorra már többen meglátták benne a szakmai tehetséget, s emberséges jóakarói révén újra a fővárosba költözhetett. 1957 januárjától László Gyulát a pesti egyetem régészeti tanszékére nevezték ki, így nem maradt a honfoglalás korával foglalkozó szakember a Nemzeti Múzeum 1952-ben alakult Középkori Osztályán. Ezt az álláshelyet tölthette be 1957. április elsejétől Dienes István.

Munkássága ebben az intézményben teljesedett ki, ahol sok feladat várta. Rendbe kellett tennie a honfoglalás kori gyűjteményt, ahová a Régészeti Osztályról és a Fegyvertárból kerültek át a leletek. A tárgyak azonosítása hosszú évekbe telt. Dienes István azonban példátlan szorgalommal és türelemmel végezte el a sziszifuszi munkát, olyan gyűjteményi rendet alakított ki, amelyre nem sok példa akad a magyar múzeumokban. Ezekben az években bontakozik ki szerteágazó ásatási tevékenysége is. Van esztendő, amikor féltucatnál több helyszínen végez ásatásokat. Ebben az időben még a vidéki múzeumokban sok helyütt nem volt régész szakember, s a leletmentésekre a Nemzeti Múzeum munkatársai szálltak ki. Nem volt természetesen az ország első múzeumának sem autója, az akkori lassan vánszorgó vonatokon, a ritka buszjáratokon, alkalmi fuvarral meg gyalog lehetett eljutni a távolabbi településekre. (Az egyetlen régészjármű – egészen a hetvenes évekig – a kerékpár volt, amely igen alkalmas is száraz időben, de a sárban helyet cserélt a gazdájával: azt is cipelni kellett.)

Leletmentett és kutatott a hírből ismert honfoglalás kori temetők után Záhonytól Szakonyig, mégis főként szülőföldjén, a szabolcsi tájakon dolgozott a legtöbbet. S dolgozott volna még többet is, ha ebben nem gáncsolja és nem akadályozza meg a kicsinyes szakmai féltékenység. Már első ásatásai nagyszerű ered-

ménnyel jártak. Az 1958-ban feltárt második (fenyvesdombi) bashalmi temető nyolc sírja (az első ötöt a ritka szerencsés kezű amatőr régész, Rohács József ásta ki 1947-ben) olyan fontos megfigyelésekre adott alkalmat (a fegyveröv szerkezete, a halotti szemfedő, a hajfonatköröngök viselete), amelyek máig alapvető jelentőségűek. A jó megfigyelésekhez azonban pusztán a szerencse nem elegendő, ilyeneket csak az elméletileg jól felkészült és a terepmunkában gondos ásató tehet. Dienes István pedig kiváló ásató volt, a helyszínen tett megfigyeléseit írásban és rajzban mintaszerűen rögzítette, széles körű szakirodalmi tájékozottsága lehetővé tette számára az új jelenségek magyarázatát. Kezdetben sokszor a saját kárán tanult ásatási módszereit évről évre finomította. Ugyanilyen alapos gondossággal vezette be később leleteit a múzeum leltárkönyvébe is. A Középkori Osztály „A” betűjelű naplóját kötelező olvasmánnyá kellene tenni minden múzeumi pályára készülő fiatalnak. Hosszú oldalakon sorakoznak benne Dienes István gyöngybetűs sorai az újonnan előkerült, vagy a régebbi, azonosított tárgyakról. E leírások olyan részletezők és pontosak, hogy szinte minden változtatás nélkül le lehetne közölni bármelyik rangos szakfolyóiratban.

Sajnos, ásatainak jelentős része közöletlen maradt. Pedig akik ismerik életművét, jól tudják, milyen remek dolgozatot írhatott volna a szakonyi rangos kiscsaládi temetőről (a Régészeti Társulat soproni vándorgyűlésén erről tartott előadást minden unszolás ellenére sem adta le közlésre), a tengődi csontkengyelről, vagy bármelyik más pompás leletéről. A több, mint egy évtizeden át oly kitartóan végzett magyarhomorogi ásatását már nem is fejezte be, az munkatársára, Kovács Lászlóra maradt. Több jelentős feltárájáról csak a Régészeti Füzetekbe írt rövid jelentések, más jellegű dolgozatainak utalásai, vagy a jelentősebb tárgyak közlései maradtak. Szakterületünk alapvető érdeke, hogy hagyatékának gondozói mielőbb tudományos közkinccsé tegyék ezeknek az ásásoknak az eredményeit.

Magas színvonalú munkáját munkahelyén és a szakmai közéletben is elismerték. 1964-ben doktorált László Gyulánál, kiváló eredménnyel. (15.) Ekkor nevezték ki osztályvezető-helyettesé, 1968-tól tagja lett a *Folia Archaeologica* szerkesztőbizottságának. Közvetlen kollégái szerették és becsülték. Az osztály akkor még tudományos műhely is volt, a hosszúra nyúlt kávézások, vagy a vendéglői borozgatások alkalmával szinte minden fontos szakmai kérdés terítékre került. Mi, fiatalabbak, akik mellette dolgozhattunk s akik az ő irányítása alatt töltötték fél éves múzeumi gyakornoki idejüket, igen sokat tanulhattunk tőle. Nem volt ugyan tanári alkat, az egyetemi hallgatóknak tartott anyagismereti gyakorlatokat is nyugnek érezte – később fel is hagyott velük –, de életre szóló tanulságokkal járt már az is, ha valaki megfigyelte, hogyan dolgozik. Aprólékosan, nagy utánjárással készítette elő minden dolgozatát, előadását és lektori véleményét is. Ezért is maradt félbe, vagy megíratlan számos dolgozatterve és ötlete. Mindenképpen a dolgok végére akart járni, nem közölt le hirtelen felmerült ötleteket, vagy feltevéseket. Sokszor évekig, sőt évtizedekig érlelt magában egy-egy gondolatot. Nagy súlyt fektetett a pontos és szép megfogalmazásra, a formára, az illusztrációk beszédes voltára. Nála kiválóbb lektort egyetlen fiatal szakember sem kívánhatott. Igaz, ezek a lektori jelentések nem készültek el gyorsan, de rendkívül alaposak voltak s minden esetben fontos tanulságokkal szolgáltak a szerző számára. Alaposan elemzett minden gondolatot, mondatot és szót, felhívta a figyelmet még az apró stílusbeli vétségekre is. Nem volt azonban a kákán is csomót kereső, szőrös szívű bíráló, őszinte örömmel dicsért is, ha ez helyénvaló volt. Legnagyobb dicsérete – amelyet saját bevallása szerint László Gyulától kölcsönzött – így hangzott: akár én is írhattam volna. S ezt mesteréhez hasonlóan soha nem lenéző göggel, hanem önironikus szeretettel mondta. (Nem mulaszthatom el, hogy ne említsem meg:

az osztályon akkoriban volt még egy ugyanilyen kiváló lektor: Méri István, aki szintén nem sajnált napokat tölteni akár egy kis dolgozat bírálatával is.)

A hatvanas évekre esik kiállításrendezői munkásságának súlypontja is. Nagy sikerrel utazta be ekkoriban Európát a magyar művészet évszázadait átfogóan bemutatató tárlat, amelynek a honfoglalás korát bemutató részét Dienes István rendezte. A több nyelven megjelent rövid katalógus általa írott része komoly tudományos teljesítmény, amelyben 10. századi művészetünk alapvető kérdéseit értelmezte újra. Fő munkája azonban kétségtelenül a Nemzeti Múzeum 1967-ben megnyílt történeti kiállítása. A kiállítási tárgyak egykori funkciójuk szerinti elhelyezésében László Gyula kiállításrendezési elveit követte, s ezt ki egészítette a 10. századi társadalom szerkezetének képi megjelenítésével, amelyet Györffy György kutatásaira alapozott. A látogató jóval árnyaltabb képet kapott honfoglalóinkról, mint annak előtte bármikor, vagy annál a sematikus vázlatnál, amit a tankönyvekből megtanulhatott.

A hatvanas évek végén újabb nagy feladat megvalósításába kezdett, egy új kutatási program vezetője lett. Fehér Géza 1954-ben évkönyvünkben jelölte ki honfoglalás kori régészetünk két legfontosabb feladatát: a lelőhelyek és a leletanyag számbavételét és kritikai kiadását. Az első az 1962-ben megjelent leletkataszter kiadásával teljesítették szakembereink, a második azonban akkor is és jórészt még ma is legnagyobb adósságunk. A „honfoglalás kori corpus” munkálatainak tervezetét az Akadémia munkatervébe vette, s e munkálatok gyakorlati vezetője nem is lehetett más, mint Dienes István. A hatvanas évek végén kezdte meg a leletanyag rajzoltatását, elsősorban édesapjával, aki a régészeti grafika olyan mestere volt, mint a századfordulón Passuth Ödön. Részletesen kidolgozta a munka módszertani alapelveit, megkezdte a lelőhelyek azonosítását, térképen való rögzítését. A munkálatok súlypontja természetesen Szabolcs-Szatmár megyére esett, az itteni pompás leletanyag közzétételével szeretne volna indítani a corpus kötetének sorát. 1971-es terepbejárási naplója jól szemlélteti, milyen lelkiismeretesen járt utána a régi lelőhelyeknek. (E naplót nemrég akkori munkatársa, Németh Péter tette közzé: 108. -A zárójelbe tett számok itt és a továbbiakban Dienes István mellékelt bibliográfiájának sorszámaát jelölik.) Az általa előkészített rajzos táblák, térképek és leírások komoly alapul szolgálnak majd a remélhetően előbb-utóbb elkészülő kiadványokhoz.

Ugyancsak ebben az időben (1969-ben) fejezi be összefoglaló munkáját a honfoglalókról, amelyet a Corvina Kiadó jelentet meg négy nyelven a Hereditas sorozatban 1972-ben. 1971-ben az Acta Arch. Hung. szerkesztőbizottsági tagja lett. Szakmai pályafutása töretlen, munkásságát általános megbecsülés övezi. Barátai és ismerősei meglepetéssel fogadják, amikor 1972-ben megpályázza a Szabolcs-Szatmár megyei múzeumok Csallány Dezső nyugdíjazása miatt megüresedett igazgatói posztját. Mindenki előtt teljesen világos volt ugyanis, hogy nem neki való feladatra vállalkozik. Mindig is idegenkedett a hivatali adminisztrációtól, emberi habitusa egészen más volt, mint amilyenre hasonló stallunokban szükség van. A pályázatot megnyerte, 1973. január elsején be is iktatták új munkakörébe. Jelentős feladatok vártak itt rá, elsősorban a Jósá András alapította múzeum átköltöztetése az Egyház utcai szűkös helyről a Benczúr téri palotába, amit meg is oldott. Emlékezetes kiállításokkal avatta fel az új épületet, éppen nagy szakmai elődjének, Jósának az életéről, Krúdyról és Benczúrról. Környezete és teendői azonban súlyosan nyomasztották, amit alighanem kezdettől fogva érezhetett, hiszen ottani tágas, új lakásukba be sem költöztek. Másfél év múltán, 1974 júniusában visszatért a fővárosba, ahol régi munkahelye örömmel fogadta vissza.

Dienes István szépen ívelő pályája azonban ekkor véglegesen megtörtött. Szép előadással szerepelt ugyan az 1975-ös budapesti finnugor kongresszuson, ugyan-

ebben az évben sikeres kiállítást rendezett Helsinkiben, de egymás után jelentkező betegségei, erősödő depressziója egyre inkább elfordítják szakmai munkájától. Munkahelyén mindenki arra ösztönözte, hogy könyvét vagy összegyűjtött dolgozatait kandidátusi értekezésént nyújtsa be, hiszen már-már komikus volt, hogy ekkora munkássággal a háta mögött nincs akadémiai tudományos fokozata. Nagy szorgalommal fogott az orosz nyelv tanulásába és messze jobban megtanult oroszul, mint ami a kandidátusi vizsgához szükségeltetett, kiválasztott dolgozatai a formai követelményeknek megfelelően legépelve vártak további sorsukra. Szerzőjüknek azonban már nem volt ereje az előző megírására. A Társulat Kuzsinszky-emlékéremmel ismerte el munkáját 1974-ben, tagja lett a Régészeti Bizottságnak, mégis egyre inkább elfordult a szakmai közélettől és a szakmájától is.

Ezekben az években is végzett még sikeres ásatásokat. Nyíregyházi igazgatóságának vége felé Németh Péterrel krimibe illő körülmények között szedgették össze a rakamazi Strázsahalomról széthurcolt kiemelkedő gazdagságú temető leleteit, feltárták a még földben maradt sírokat. Ugyancsak rangos temető maradványát hozta napvilágra a tiszavasvári Aranykerti táblában és Tiszaroffon. Ezeknek a leleteknek azonban már csak egy kicsiny részét restauráltatta és leltározta be a rá korábban oly jellemző alaposággal. Egy-egy időszakban azonban alkotókedve visszatérni látszott. Nagy kedvvel készítette el 1988-ban előadását a szegedi konferenciára az általa fellelt tiszavasvári szablya különleges díszítésmódjáról, majd az 1990-es finnugor kongresszuson a Kalocsa melletti halomi sír tegezfedelén lévő rovásfeliratról tartott előadást, ez utóbbról több előzetes közleménynek szánt dolgozatot is írt. Ebben az időben azonban főként az ősi magyar hitvilág kérdései foglalkoztatták. Munkásságát kezdettől jellemző erős néprajzi érdeklődése és olvasottsága tette lehetővé, hogy alapvető fontosságú dolgozatokat írjon ebben a témakörben is.

1994-ben vonult nyugállományba, munkássága elismeréseként ez év október 23-án a Magyar Köztársasági Érdemrend kiskeresztjével tüntették ki. A politikai életből való kiábrándultsága miatt – amelyben a rendszerváltás éveiben még maga is lelkesen részt vett – a kitüntetést nem vette át az adományozók kezéből. A honfoglalás 1100. évfordulójára tervezett kiállítás előkészítésekor még vállalta, hogy a katalógus számára megírja az ásatásairól szóló címszavakat, ennek azonban súlyosbodó betegségei miatt nem tehetett eleget. 1995 júliusában még ott volt a miskolci kiállítás megnyitóján, kedélyén nem látszott, hogy sokakkal ez volt az utolsó találkozója. Október végi váratlan halálhírét fájdalmas megdöbbenéssel fogadta nagyszámú tisztelője itthon és külföldön is. Ők voltak, akik az ország minden szegletéből összesereglettek nyíregyházi temetésén, hogy végső búcsút vegyenek tőle.

Már ma is világosan felmérhető, hogy Dienes István igen jelentős tudományos örökséget hagyott hátra. Munkássága kétségtől új szakaszt jelent honfoglalás kori régészetünkben. Fontos felismerései önmagukban is átfomalták a szakterület arculatát, az összefüggések társadalomtörténeti szempontú vizsgálata pedig nagyban megnövelte a 10. századi régészeti emléktárház történeti forrásértékét. Nem lehet itt célunk teljes életművének aprólékos elemzése, csupán annak néhány fontosabb tanulságát tekintjük át.

Pályája kezdetén mestere, László Gyula nyomdokain haladt, az ő – mára klasszikussá vált – módszerét alkalmazta. Szakdolgozatában a Rohács József és Kiss Lajos által 1945-ben feltárt 22 síros első bashalmi temető mintaszerű elemzését végezte el. Dolgozata a két legrangosabb szakfolyóiratunkban jelent meg, francia és magyar nyelven. (2,3.) A sírok itt ugyanúgy helyezkedtek el, mint a László Gyula által elemzett tiszbezdéi nagycsaládi temetőben: középtűt került elő a leggazdagabb két férfisir, tőlük jobbra a nők, balra a férfiak temetkezései. Ekkor még úgy vélhette, hogy minden kisebb sírszámú honfoglalás kori teme-

tőnk ilyen elrendezésű és maga is ilyeneket fog majd találni. Hamarosan rá kellett azonban jönnie, hogy az egykori valóság sokkal bonyolultabb és árnyaltabb volt mindenfajta, még oly szellemes tudományos sémánál. Már ebből a dolgozatából is kiderül: kitűnő tárgyelemző és jó megfigyelő, nem csak a régészeti párhuzamokra utal, hanem a néprajzi szakirodalom tanulságaira is, amelyek segítségével megkísérélhetjük az egyes jelenségek magyarázatát. Szegedi tartózkodása idején állította helyre a bordányi női sír lószerszámát (1.), s ugyancsak itt figyelt fel a Móra által feltárt kiszombori „E” jelű temető 46. sírjában lelt két kengyelvasalásra, amelyből – ismét csak néprajzi tájékozottsága segítségével – beigazolta, hogy a honfoglalók is használtak olyasfajta fakengyelt, amely régtől fogva ismert a steppei népek körében. (4.)

A V.N. Csernyecov által, magyarul is közölt obi-ugor nemzetségsíjlelek alapján vette észre a békési temetőből származó egyik íjcsonton lévő tamga-jelet. (11.)

A második bashalmi temetőben egy sor olyan jelenségre figyelt fel a sírok bontásakor, amelyek rég megfejtetlen talányokra adtak választ. Az itteni hetedik sírból sikerült eredeti állapotában kiemelnie a veretes fegyverövet, amely a honfoglalók leggyakoribb – ún. kapcsolószíjjal ellátott – övtípusának szerkezeti kulcsát adta meg. Kiderült, hogy az övcsaton azért nem lehet a szíjvéget és a vereteket átbújtatni, mert a csat egy külön belső kapcsolószíjhoz volt erősítve, amely keskenyebb volt, mint a veretekkel sűrűn kivert övszík. Ennek alapján állította helyre a perbetei (5), bezdedi (9), jánosszállási, keceli és nagykőrösi övet. (9.)

A bashalmi 10. sírban nyugvó nő szemüregében és száján vékony ezüstlemezskéket talált. Ennek alapján fejtette meg honfoglalóink halottas szokásának egyik fontos elemét, az ezüstszezes halotti szemfedő használatát. A megfejtéshez nagyban hozzásegítette 1959-es moszkvai tanulmányútja és a V. N. Csernyecovval való beszélgetése. Így jutott arra a következtetésre, hogy a honfoglalóknak ez a halotti szokása hasonlatos lehetett az obi-ugorok körében máig élő szokással, ebből pedig csak az következhet, hogy „...közös műveltségi hatásra honosodott meg körükben, ami csak abban az időben történhetett, amikor még egymás közelségében éltek.” Ugyanakkor arra is utal, hogy e szokás fellelhető más népeknél is, s nem kizárt, hogy az ugarságnál déli, iráni hatásra terjedt el. Gondolatmenetét először az 1960-as budapesti finnugor kongresszuson mondta el, hozzászólásként Csernyecov előadásához (14.), majd dolgozatát jegyzetekkel ellátott formában, magyarul is közzétette. (13.) Ez utóbbi cikkének címe nem egészen fedi annak tartalmát, hiszen a szövegben nem említi, hogy ez a szokás ugor kori eredetű lenne (tehát a Kr.e. I. évezred közepéig nyúlna vissza), hanem csupán azt jegyzi meg, hogy a magyarok és obi-ugorok elődei még egymás közelében éltek, amikor ez a szokás kialakult, s őseink ezt magukkal hozták e távoli keleti területekről. Lényeges, hogy rövid dolgozatában nem említi az ugor szálláshely körzetéből a honfoglalás előtti időre keltezhető régészeti párhuzamokat, ezeket ő maga nem találhatta meg, s mások sem hívták fel rá figyelmét, bár hivatkozik a 8. századi baskíriai arany szemfedőre. A felső-tiszaí emlékanyagot áttekintő dolgozatában így nyilatkozott a szemfedőkről: „Közös műveltségi elem lehetett a finnugorság körében ennek az arcelpelnak használata. Kabarjaink ettől függetlenül ismerhették, hiszen a délorosz sztyeppéken a szkíta, szarmata időktől alkalmazták a temetéskor a szem- és szájlemezeket. Minden bizonnyal déli műveltségi hatásra honosodott meg a manysiknál, hantiknál és a magyaroknál is.” (9.) Az Urál-vidéki rokonnépeink körében előkerült 6–9. századi régészeti párhuzamokat később magam gyűjtöttem egybe, ezzel is megerősítvén Dienes azon következtetését, hogy honfoglalóinknak ez a halottas szokása keleti (Urál-vidéki és baskíriai) eredetű.

E dolgozatnál azért lényeges kissé hosszabban elidőznünk, mert az utóbbi időben meglehetősen szélsőséges értelmezések láttak véle kapcsolatban napvi-

lágot. Az egyik felfogás szerint a hasonló szemfedők a belső-ázsiai török népektől erednek, így őseink török eredetét igazolják. A másik elgondolás szerint e halottas szokás olyan széles körben, s oly ősi idők óta elterjedt, hogy a honfoglalás kori szemfedők eredetének felderítésére még csak esélyünk sincs.

Ezzel kapcsolatban először is helyénvalónak tartom felidézni, amit Németh Gyula a Gombocz Zoltánról szóló könyvében írt a kutatói egyéniségről: „...sem a tervszerűen megszerzett műveltség, sem a nagy tudás és a rendkívüli emlékezőtehetség nem tesz még valakit kiváló tudóssá, a tudósnak elsősorban ítélőképességre van szüksége.”

Alighanem itt is erről van szó. Mert hogyan lehet a bashalmi vagy a rakamazi szemfedőt a bronzkori agyagtápaszokkal, a mexikói aranymaszkokkal, esetleg az indiai falevéllal összehasonlítani? Olyasmi ez, mint az etimológia: ha nem tartjuk be annak szigorú nyelvi és történeti-művelődéstörténeti kritériumait, akkor bármely magyar szó leszármaztatható szinte a földkerekség mind-egyik nyelvéből. Továbbá egyikőnk sem állította soha, hogy a szemfedők „finn-ugor eredetűek” lennének, azt meg különösképp nem, hogy ettől függne a magyarság nyelvének finnugor rokonsága. Az újabb leletek nemhogy cáfolnák, hanem éppenséggel megerősítik a Dienes István által 1960-ban felvetett gondolatot: honfoglalóink igenis a Dél-Urál vidékének tágabb körzetéből hozták magukkal ezt a szokást. Az a sejtése ugyan nem igazolódott később, hogy a magyarokhoz csatlakozott kabarsághoz más úton juthatott volna el ez a szokás, hiszen az észak-pontuszi görög városok temetőiben fellelt szemfedők hasonmásai később nem fordulnak elő a délorosz steppéken. Félreérthetetlenül hangsúlyoznunk kell, hogy e felismerés az ő érdeme. Újabban ugyanis szokásá vált hangoztatni azt a tényt, hogy a temetési szokások e vonására már 1873-ban Nyáry Jenő felfigyelt, majd 1893-ban Nagy Géza lényegében értelmét is megsejtette, amire egyébként mindketten hivatkoztunk is dolgozatainkban. Az is kutatástörténeti tény azonban, hogy mindkét megfigyelés később teljesen feledésbe merült, s maga Dienes István is csak akkor figyelt fel rájuk, amikor elgondolásának előzményeit kutatta. (A bashalmi első temető B sífjában lelt ezüstlemezekkel kapcsolatban ugyan már felvetette a honfoglalók keleti típusú szemfedőjének lehetőségét, de ekkor még csak Karjalainen dolgozatára hivatkozik, K. Kovács László könyve alapján. - 2,3.) Korántsem véletlen tehát, hogy régészeink csak dolgozata megjelenését követően kezdték mind gyakrabban felfigyelni a koponyán és a szemüregben előforduló ezüstlemezekre. De ekkor is csak Magyarországon. Az ekkoriban a Felvidéken nagy számban feltárt honfoglalás kori sírokban ugyanis sehol sem lelték a szemfedő maradványait. Ennek oka ma már eléggé egyértelmű: ott ugyanis a sírokat általában nem a régészek, hanem a régésztechnikusok bontották, s nem tulajdonítottak jelentőséget a koponyán talált lemeztrédékeknek, vagy a zöld elszíneződésnek.

A második bashalmi temető 12. sírja szintén igen fontos megfigyelésre adott alkalmat. Hátlappal ellátott ezüst koronapár, a hozzá kapcsolódó kagylókorongok és gyöngyök, valamint a függesztőszíjak veretei kerültek itt elő. E korongok valóságos viseletét korábban nem ismerték fel, lószerszámdísznek, vagy a ruhára varrt mellkorongoknak vélték leginkább. Elsőbben még Dienes is úgy vélte, hogy a lemezes korongok melldíszként szolgáltak (9), későbbben azonban több helyen is kifejtette, hogy honfoglalás kori korongjaink valódi rendeltetése a varkocsba fonott haj díszítése volt, ahova a korongokhoz erősített bőr- vagy textilszalagocskákat fonták. Ilyenfajta függesztőszalagokat díszítettek a bashalmi, téhenfej mintázó veretek. (28, 31, 36, 44, 55, 60, 69, 84.)

1959-ben a moszkvai Történeti Múzeumban figyelt fel az ősmordvin krjukovo-kuzsnovói temetőben lelt egyik övre, amelynek veretei pontosan meggyeztek a karancslapujtói veretekkel. Ennek alapján rekonstruálta a bashalmi

eltérő típusú karancslapujtói övet.(17.) (Később az oroszöldi régészek többször hivatkoztak az ő övrekonstrukciójára, amit maga is nagy csodálkozással fogadott, hiszen ott a hasonló korú sírokból szinte teljes épségben megmaradt bőrövek kerültek elő.)

Az első veretes tarsolyt László Gyula ismerte fel 1941-ben a bodrogszerdahelyi temető 3. sírjában. Ennek nyomán alkotta újjá Dienes István az újfehértó-micskepusztai veretekkel díszített tarsolyt s felfigyelt annak oroszöldi párhuzamaira is. (16.) A farkasréti, már csaknem egész felületén veretekkel borított tarsoly újjáalkotása kapcsán pedig történeti fejlődési sort rajzolt fel. Eszerint az ősi típusú veretes tarsolyok korábbiak a lemezes tarsolyoknál, ez a díszítésmód még keleten alakult ki őseinknél, később a veretek száma megszorodik, majd a lemezzel való díszítés szokása válik általánossá. (63.) (Ugyanebben a dolgozatában mutatja ki övvereteink sajátos – ún. virágos-indás – díszítésmódját, amely szintén még elsősorban keleten lehetett általános, az új hazában már csak az első nemzedékek idején lehetett divatban.) Ha nem értelmezzük mereven álláspontját, felfogása az újabb leletek tanúsága alapján is érvényesnek ítéelhető.

Tárgyelemzései közül mindenképpen meg kell említenünk remek dolgozatát, amelyben honfoglalóink lószerszámzatának apró, de fontos kérdéseit bontotta ki: a különböző zablatípusok használatát, a csontpecsek funkcióját, az eltérő nagyságú darabokból álló kengyelpár használatát, a zablák és kengyelek előállításának fortélyait. (25.) Ehhez nem csupán régészeti megfigyeléseit hasznosította, hanem valóságos néprajzi gyűjtést is végzett. Különös érdeme, hogy ebben a kérdésben még László Gyula alapvető munkái után is tudott érdemlegesen újat mondani.

Számos fontos megfigyelésre adtak alkalmat az Orosháza környékén végzett ásatásai, amelyeket a község történetét összefoglaló kiváló munkában tett közzé. (22.) Itteni és balotaszállási tapasztalatai alapján a női ing és kaftán viseletét rekonstruálta, a nyíltegez csontkeretes szájrészét eredeti helyzetében emelte ki a földből (Magyarhomorogon pedig a vaslemezzel keretezett tegez-szájjal tehette ugyanezt – 39, 55), megfigyelte a visszajáró lélek elleni védekezés különös formáját, a halott fejének levágását és mélyebbre temetését.

Többen úgy vélik, hogy Dienes István csak a tárgyelemzések, az apró részletek kibontásának mestere volt. Ez azonban féligazság csupán. Nagy figyelmet szentelt ugyanis a távlatos összefüggések felismerésének, az egykori társadalmi szerkezet régészeti nyomainak kibontására, a régészeti jelenségek néptörténeti, hitvilági és történeti forrásértékének kimutatására. Maga ugyan mindig elsősorban a rangos temetők leletanyagát elemezte, figyelme az egész 10–11. századi emlékanyagra kiterjedt. Azonnal fölismerte Szőke Béla könyvének korszakos jelentőségét a köznépi temetők akkor gyökeres szemléleti változást tükröző értékeléséről és alapos elemző bírálatot írt róla. (18.) (Ez máig példászerű könyvelemzés, a mondanivaló csomópontjainak remek kiemelése, azok továbbgondolása. Sajnos, kevés követője akadt, folyóirataink többnyire hevenyészett, semmitmondó „rcenziókkal” vannak tele.) Szőke Béla igazát támogatva hangsúlyozza, hogy ha köznépi temetőinkben idegen nyelvű népesség nyugodna, a magyar nyelv semmiképpen nem maradt volna fenn, s azt is, hogy Szőke új megállapítását nem értelmezhetjük mereven: e temetők magukba fogadták a később többnyi asszimilált őslakosságot is.

1964-ben nagyívű tanulmányban tekintette át honfoglalás kori régészetünk eredményeit és tennivalóit. (19, 20.) Az általa megjelölt feladatok (temetők és települések együttes feltárása, az egykori hatalmi központok – földvárak – és a körzetükben elhelyezkedő telepek és temetők rendszeres átkutatása, a múzeumokban lévő régészeti emlékanyag kritikai kiadása) máig nem veszítettek semmit aktualitásukból. Különösképp azért nem, mert gyakorlatilag szinte egyáltalán nin-

csenek ún. „tervátások”, ezekre sokkal kevesebb anyagi eszköz áll rendelkezésünkre, mint a dolgozat megírásának idején, e kutatásoknak egyáltalában nincs is intézményi háttere, pénzkolduló pályázatokkal pedig nem lehet nagyívű szakmai feladatokat megvalósítani. Dienes azt is világosan megfogalmazta, hogy a korai történelmünket szándékosan eltorzító belső és külső nézetekkel csak a tények nyelvével lehet eredményesen vitázni. Ebben látta a honfoglalás kori corpus egyik célját is. „Nem titkoljuk, hogy munkánk a sok helyütt még fellelhető nacionalista elfogultsággal szemben is a történeti tisztánlátás kialakítására törekszik a Kárpátok övezte térségben. Ha kötetaink napvilágot látnak, nehéz lesz arról meggyőződen értekezni, hogy a hazánk belső területein nagy számban fellelhető tárgyak hasonmásai határainkon kívül néhány kilométerre már besenyő emlékek... vagy 9–10. sz.-i szláv harcosok sírjaiból valók..., illetve a nálunk is gyakori és társadalmilag pontosan értelmezhető előkelő magányos sírok és kisebb családi temetők a peremterületeken csupán a magyarok alkalmi táborhelyeinek, csatáknak, hadjáratoknak nyomai lennének.” (37.)

A honfoglalás kor régészeti hagyatékának történeti szempontú értékelésénél Dienes István elsősorban Györffy György munkásságára támaszkodott, akit László Gyula mellett szintén tanítómesterének vallott. Ez kitűnő történeti ítélőképessegére és tájékozottságára vall, hiszen az ötvenes évek végén Györffy György és Váczy Péter munkái valóságos megújulást hoztak történettudományunkban. Györffy nagy hatású munkája (Tanulmányok...) a korábbi évek sematikus és mérhetetlenül ostoba ítéletével szemben (amely 10. századi történelmünk summázatát abban látta, hogy ebben a korban volt „a pásztortársadalom válsága”) egyértelműen beigazolta, hogy az európai típusú magyar állam megszületése belső társadalmi és gazdasági fejlődés eredménye volt, nem pedig szomszédaink „hatására” jött létre. Dienes teljes mértékben – és helyesen – osztotta ezt a nézetet: „...az államalkotás feltételeit nem egy rövid válságkorszak érlelte meg, hanem azok egy hosszú, törvényszerű fejlődés következményei” – írta. (45.)

Felfogásának azonban nem ez a vonala kapott hangot mások műveiben, hanem egyik fiatalkori munkájának az a részlete, amelyben részben elfogadja Györffy György feltevésének egy részét, nevezetesen azt, hogy a bihari-nyíri dukátusi területről származó, kiemelkedő gazdagságú régészeti leletek a csatlakozott kabarok hagyatéka lenne. (9.) (A szóban forgó feltevés azon részletét vizsgolt, amely értelmében köznépi leletanyagunkat vagy annak előzményeit a késő avar ún. griffes-indás emlékekben láthatnánk, soha nem tette magáévá. – 18.) Később – pro és contra – unos-untalan erre a gondolatára hivatkoztak, vagy húszt esztendeig. Ma már nem nehéz megítélni, hogy ebben a kérdésben aligha volt igaza, de figyelembe kell vennünk, hogy az ötvenes-hatvanas évek fordulóján nálunk még alig lehetett valamit tudni a kabarság feltehető keleti leleteiről, etnikai szempontból még alig elemezték 10. századi leleteinket s a feltevés abban az időben igenis jogosnak ítéltető meg. Amikor – nem sokkal később – a kutatás helyzete változott, Dienes István is sokkal árnyaltabban fogalmazott, majd felülvizsgálta korábbi álláspontját. Igaz viszont, hogy írásban és egyértelműen ezt viszonylag későn tette meg. (96.)

László Gyula nyomában haladva értelmezte újra honfoglalás kori művészetünket. (42, 44, 52, 55, 59.) Immár végleges formában igazolta be, hogy tarthatatlan a Fettich Nándor által vallott nézet, miszerint 10. századi ötvösművészetünk kiemelkedő darabjai keleten, Kazáriában vagy a Kijev környéki műhelyekben készültek volna. (27, 36.) Az új hazában egyre tisztábban körvonalazódó ötvösműhelyek félreérthetetlenül tették, hogy e tárgyak döntő többsége a honfoglalás után készült. Mestere nyomán ő is vallotta, hogy e művészet díszítőrendszere több egyszerű dekoratív térkitöltő mintázathoz, bennük olyan jelképek lappanganak, amelyek az egykori élő társadalom számára érthető mon-

danivalót hordoztak. A mai ember számára ezek ugyan már jobbra érthetetlenek, de az egykori hiedelemvilág kulcsot ad megfejtésükhöz. Erre maga is több példát szolgáltatott, többek között a madaras életfát ábrázoló korongjaink eszmetörténeti feldolgozásával. (88.) Ma sem fölösleges e gondolatot újlag hangsúlyoznunk, hiszen az utóbbi időben is napvilágot láttak olyan légből kapott elképzelések, amelyek szerint a hálóba szerkesztett palmetták csupán geometrikus „tapétaminták” lennének, vagy 10. századi díszítőművészetünk egésze értelemnélküli ornamentika lenne. E megnyilatkozások mögött nyomokban sem lelhetjük föl a honfoglalás kori emléanyag és az eurázsiai pusztai népek művészetének alapfokú ismeretét. Mert a nomád hitvilág és művészet szoros egybefonódásának hangsúlyozása korántsem „korjelenség”, mint azt az egyik heves ítésez véli, hanem neves kutatók több nemzedékének jól megalapozott fölismérése. Ennek az irányzatnak a nemzetközileg elismert képviselői a nomád művészet magyar szakemberei is, kezdve Nagy Gézától és Hampel Józseftől Alföldy Andrásig, László Gyuláig és Dienes Istvánig.

Dienes István munkásságának utolsó szakaszát az ősi magyar hitvilág megismerésének szentelte. E kérdéskörhöz azonban nem ekkor közelített először. Korábban már hitvilági magyarázatát adta annak a jelenségnek, hogy az elhunytak mellé tett tegezben miért csak egytől hétig terjedő számú nyílvesztőt (pontosabban: nyílcsücsöt) találunk. Úgy vélte, ezek a hét túlvilági réteg mesebéli szörnyek által őrzött kapuin való átjutáshoz szükségeltettek őseink hite szerint. A női hajfonatdíszítő korongokon megjelenített csodalények és a nyakban hordott állatcsontok közös értelmét a Zelenyin könyvében elemzett ongonkultuszban vélte megelni, azaz: ezek a tárgyak az állatok és csodalények szellemlekeinek (ongonjainak) hordozói voltak, amelyek megóvták őket a rájuk leselkedő veszedelmektől, rontástól és betegségektől. (55.) Ujabbán akadtak e feltevésének bírálói, akik úgy vélték, hogy a nyakban hordott tárgyacsókák és csontocskák nem hozhatók összefüggésbe a Szibéria-szerte tetten érhető ongonkultusszal, mert ezek csupán amulettek. Azt gyanítom, hogy e bírálók vagy soha nem is látták, vagy nem egészen figyelmesen tanulmányozták át Zelenyin korszakos munkáját. Az említett két fogalom ugyanis nemhogy nem zárja ki egymást, hanem szinte elválaszthatatlanul összefügg.

E késői munkálkodásának fő iránya az egykori lélekképzet kibontására irányult. Ennek azért van kiemelkedő jelentősége ősi hitvilágunk rekonstrukciójában, mert e nélkül az egész rendszer érthetetlen, szinte megmagyarázhatatlanok a temetkezési szokások, amelyek fölvezetésének maga adta legszebb példáját. (69.) Kítúnó útítársa talált az észt Ivar Paulson remek munkájában, amelynek segítségével rájött, hogy őseinknél az a kettős lélekhit élt, amelynek nyomát nyelvünk máig megőrizte. (Vö. lélek = lélekzet lélek, testlélek; isz = szabadlélek, árnyéklélek.) E kettős lélekhit régészeti megnyilvánulásait mutatta ki a jelképes koponyatrepanációkban, a Cambrais-i kaland leírásában, a jelképes lovastemetkezésekben s több más régészeti jelenségben is. (82, 83, 85, 86.) Sokatmondó, hogy még a sámánizmus nemzetközi híru kutatójának, Diószegi Vilmosnak egyik feltevését is korrigálni tudta annak igazolásával, hogy nem a sámánok testlelke, hanem szabadlelke küzdött szarvasbika, ló vagy tüzes láng alakjában. (94, 103).

Utolsó munkáiban is maradandót alkotott. A Kalocsa melletti Halomról származó csont tegezszájon felfedezte honfoglalóink egyetlen rovásfeliratát (101, 102, 104), 1988-as szegedi előadásában pedig a tiszavasvári szablya viking ízlésű díszítésmódját elemezte. (109.) Olyan életművet hagyott maga után, amely méltó emléket állít kutatói egyéniségének. Az sem mellékes, hogy írásainak nem kis hányada – elsősorban a három magyar kiadást megért remek könyve (55) – nem csupán a szakemberek szűk körének szól. Gondosan és szé-

pen megírt munkái a tudományos széppróza követésre méltó példái. Nem véletlen, hogy iskolai olvasókönyvek, szöveggyűjtemények szívesen vették át írásainak egy-egy részletét. Veretes stílusa már önmagában is a múltat idézte, szívesen használt kiveszőben lévő múlt századi nyelvi leleményeket, nagy örömet lelte a reformkori nyelvezetben, ennek jó példája a Jankovich Miklósról írt esszéje (44), vagy mostani kötetünkben közétett utolsó tanulmánya. Életével példázta, hogy a kutatás célja nem önmagában a személyes érvényesülés, hanem annak a közösségnek a szolgálata, amelyből vétettünk. S ezt a szolgálatot csak a Németh László-i minőség elvet szem előtt tartva teljesíthetjük. Még akkor is, ha ez nem talál elismerő fogadtatásra, ha a hangadó közészer tudomást sem vesz róla. Jelképes értelmű, hogy a magyar nemzet múzeumát szolgálta s általa magát a magyar nemzetet is.

Fodor István

DR. DIENES ISTVÁN SZAKIRODALMI MUNKÁSSÁGA

1. A bordányi (Csongrád m.) honfoglaló magyar asszony lószerszáma. (Das Pferdegeschirr von Bordány [Kom. Csongrád] aus der Landnahmezeit.) *MFME* 1956. 36–54.
2. Un cimetière de Hongrois conquérants à Bashalom. (Vengerskij mogil'nik vremeni zavoevanija rodiny iz Bashalom.) *Acta ArchHung.* 7 (1956) 245–277. Pl. LVII–LXXII.
3. A bashalmi (Szabolcs-Szatmár m.) honfoglalás kori magyar temető. *ArchÉrt.* 84 (1957) 24–37.
4. A honfoglaló magyarok fakengyele. (Derevjannyj stremen'vengrov-zavoevatelej rodiny.) *FolArch* 10 (1958) 125–142.
5. A parbetei lelet. Milyen volt a honfoglaló magyarok öve? (Der Fund von Perbete. Wie sahen die Gürtel der landnehmenden Ungarn aus?) *ArchÉrt.* 86 (1959) 145–158, XXVII–XXX.t.
6. *Beszélgetés a magyarok elődeiről.* Bp. 1960. 25 old. (Társszerző: László Gyula.)
7. X. századi magyar temető Zalazsentgróton. (Vengerskoe kladbišče X veka v Zalazsentgrót.) *A Göcseji Múzeum jubileumi Évkönyve* (Zalaegerszeg, 1960) 107–126.
8. A honfoglaló magyarok sírjai Nagykőrösön. (Gräber landnehmender Ungarn in Nagykőrös.) *ArchÉrt.* 87 (1960) 177–187. XXIX–XXX. t.
9. Honfoglaló magyarok. *A kisvárdai vár története.* Szerk. Éri István. (Kisvárdai, 1961) 95–196, 199–204.
10. Honfoglalóink műveltségének újabb bizonyítékai. *Élet és Tudomány Kalendáriuma* 1961. 31–34.
11. Nemzetiségjegy (tamga) a békési honfoglalás kori íjcsonton. (Sippenzeichen [Tamga] auf den Bogenknochen von Békés aus der Zeit der Landnahme.) *FolArch* 14 (1962) 95–109. XVII–XVIII. t.
12. Milyen népelemekből ötvöződött a honfoglaló magyarság? *Élet és Tudomány Kalendáriuma* 1962. 121–125.
13. Honfoglalóink halottas szokásainak egyik ugor kori eleméről. (Über ein aus der ugrischen Zeit stammendes Element der Bestattungssitten der landnehmenden Ungarn.) *ArchÉrt.* 90 (1963) 108–112.
14. Vystuplenie I. Dienesza. [Hozzászólás V. N. Csernyecov előadásához.] *Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus* 20–24. IX. 1960. Red. Gy. Ortutay. (Bp. 1963) 413–415.
15. Beiträge zu der Archäologie der Landnahmezeit. *RégDolg* 6 (1964) 109–111.
16. Honfoglalás kori tarsolyainkról. (Les aumônières hongroises de l'époque de la conquête.) *FolArch* 16 (1964) 79–112.
17. A karancslapujtói honfoglalás kori öv és mordvinföldi hasonmása. (Pojas épohi zavoevanija rodiny i ego mordovskaja analogija.) *ArchÉrt.* 91 (1964) 18–40.
18. [Ism.] Szőke Béla: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Régészeti Tanulmányok, I. Bp. 1962.; Fehér Géza – Éry Kinga – Kralovánszky Alán: A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírletelei. Régészeti Tanulmányok, II. Bp. 1962. *ArchÉrt.* 91 (1964) 134–139.
19. Über neuere Ergebnisse und Aufgaben unserer archäologischen Erforschung der Landnahmezeit. *MFME* 1964–65/2. 73–111.
20. Honfoglalás kori kutatásunk újabb eredményeiről és feladatairól. *Jászkunság* 10 (1964) 152–156.; 11 (1965) 83–87, 97–106, 145–150.
21. Einige gemeinsame Züge der frühfeudalen Kulturen Osteuropas. *Acta ArchHung* 17 (1965) 23–28.

22. A honfoglaló magyarok. *Orosháza története és néprajza*, I. Szerk. Nagy Gyula. (Orosháza 1965) 136–174, 27–45. ábra.
23. Történelemóra Álmosról. *Élet és Irodalom* 1965. február 6. 5.
24. Még egyszer Álmosról. *Élet és Irodalom*, 1965. febr. 27. 11.
25. A honfoglaló magyarok lószerszámának néhány tanulsága. (Quelques enseignements tirés de l'harnachement des montures des Hongrois conquérants.) *ArchÉrt* 93 (1966) 208–234.
26. L'art au temps de la conquête arpadienne (Xe siècle). *L'art de Hongrie du Xe au XXe siècle*. Petit Palais. Catalogue. (Paris 1966) 19–27.
27. Hozzászólás Fettich Nándor, Das altungarische Fürstengrab von Zemplín című könyve kéziratához. *ArchÉrt* 93 (1966) 279–281.
28. Honfoglalás kor. *A magyar művészet kiállítása Párizsban*. Szépművészeti Múzeum. (Bp. 1966) 13–15. I–II. t.
29. [Címszavak.] Attilas Schwert, Balotapuszta, Bashalom, Benepuszta, Bezdéd, Geszteréd, Magyarén, Rakamaz, Ungarn, Ungarntum. *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*, I–II, Hrsg. Jan Filip. (Prag 1966) 58, 82, 93, 105, 117, 401–402, 754–755, 1120, 1549–1550.
30. F. Vattai Erzsébet. (Nekr.) *ArchÉrt* 94 (1967) 214.
31. A magyar honfoglalás kora. *A magyar régészet regénye*. Szerk. Szombathy Viktor. (Bp. 1968) 135–194. –2. illusztrált kiad. (Bp. 1970) 140–200. – 3. jav. kiad. (Bp. 1976) 142–207.
32. Art of the 9th and 10th centuries: The Era of the Magyar Conquest. *Hungarian Art Treasures*. (Catalogue of exhibition.) 11 October 1967 – 14 January 1968. Victoria and Albert Museum. (London, 1967) 11–22.
33. Umetička obrada metala u Madjara u doba naseljavanja njihove današnje teritorije. *Madarsko zlatarstvo*. (Beograd-Zagreb, 1968) 5–21.
34. Metalcrafts at the time of the Hungarian conquest. *The New Hungarian Quarterly* 9 (1968) No. 32. 210–216.
35. A honfoglalás kora. *Magyarország története a honfoglalástól 1849-ig*. (MNM, kiállításvezető.) (Bp. 1968) 9–15. (Rövidítve angolul, németül és oroszul is.)
36. Megjegyzések Fettich Nándor válaszára. *ArchÉrt* 96 (1969) 116–122.
37. Hozzászólás. (Bartha Antal: A régészet és a történettudomány együttműködésének kérdései.) *MTA II. Oszt. Közl.* 18 (1969) 248–261.
38. [Ism.] A. Bartha: A IX–X. századi magyar társadalom. *Acta ArchHung* 21 (1969) 409–419.
39. Árpád fia Törhos íjászáinak nyomában. *ÉÉT* 24 (1969): 13. 610–615.
40. [A honfoglaló magyarok íjáról.] *ÉÉT* 24 (1969): 22. 1038.
41. Voltak-e a honfoglaló magyarságnak valódi rabszolgái? *ÉÉT* 24 (1969): 33. 1557.
42. A honfoglaló magyarok ötvösművészete. *Műzsák* 1969/4. 8–10.; 1970/1. 8–9.
43. [A honfoglaló magyarok lakósátra, a jurt.] *ÉÉT* 24 (1969): 40. 1894.
44. *A honfoglalás kora*. MRT-Minerva. Bp. 1970. 47 old.
45. A IX–X. századi magyar társadalom kérdéseihez. (Bartha Antal, A IX–X. századi magyar társadalom c. könyve alkalmából.) *MTA II. Oszt. Közl.* 19 (1970) 111–126.
46. A geszterédi arany sablya. *A nagykálói járás múltja és jelene*. (Nagykálló, 1970) 9–12.
47. Époque de la conquête du pays. X siècle. Tijdsperk van de verovering van het land. Xde eeuw. Catalogue-Catalogus. *Trésors de l'orfèvrerie hongroise du X au XIX siècle*. – *Schatten van de hongaarse edelsmeedkunst van de Xde tot de XIXde eeuw*. Palais de Beaux-Arts-Bruxelles, Palais voor Schone Kunsten Brussel, 1970.
48. A szabolcsi földvár megfejtett és megfejtetlen titkai. *Magyar Nemzet*. 1970. szept. 26. 5.
49. [Hozzászólás.] Szűcs Jenő: „Gentilizmus.” A barbár etnikai tudatkérdése. (Tézisek és vita.) *TörtSzle* 14 (1971) 208–211.
50. Iskusstvo epoхи „obretenija rodiny”. *100 sokrovšča vengerskogo iskusstva za 1000 let*. (Moszkva, 1971) 7–35.
51. Az előadás régészeti igazolásáról. (Hozzászólás Györfy György: Vezéri szálláshelyek és földvárak c. előadásához.) *Középkori régészeti tudományos ülésszak*. 1970. december 8–10. Szerk. Nagy Emese. *RégFüz* Ser. II. No. 14. (Bp. 1971) 83–86.
52. A honfoglaló magyarok művészete. *Művészet* 12 (1971): 10. 3–6.
53. [A nagyszentmiklósi kincs Bécsbe kerüléséről.] *ÉÉT* 26 (1971): 23. 1101.
54. [Erzsébet királyné házioltáráról.] *ÉÉT* 26 (1971): 47. 2255.

55. *A honfoglaló magyarok*. Bp. 1972. 86 old. 48 t. 2. kiad. Bp. 1974. 3. jav. kiad.: 1978.
56. *The Hungarians cross the Carpathians*. Bp. 1972. 94 old.
57. *Die Ungarn um die Zeit der Landnahme*. Bp. 1972. 103 old.
58. *Les Hongrois conquérants*. Bp. 1972. 102 old.
59. Die Kunst der Landnehmenden Ungarn und ihre Glaubenswelt. *Évolution générale et développements régionaux en histoire de l'art. Actes du XXIIe Congrès International d'Histoire de l'Art*, Budapest 1969, vol. I, III. (Bp. 1972) 97–108, 39–42. ábra.
60. L'arte all' epoca della conquista magiara. *Antica arte magiara dal X al XVII secolo*. (Róma, 1972) 13–21.
61. A magyar honfoglalás útjain. *Magyar Hírlap* 1972. Febr. 18. 6.
62. Életfa a Piazza Venezián. A honfoglaló magyarok művészete Rómában. *Magyar Hírlap* 1972. ápr. 7. 6.
63. Honfoglalás kori veretes tarsoly Budapest-Farkasrétről. (Beschlagverzierte landnahmezeitliche Tasche von Budapest-Farkasrét.) *FolArch* 24 (1973) 177–217.
64. Vita a honfoglaláskor kérdéseiről. *A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozója*. Szerk. Éri István. (Veszprém, 1973) 7–18.
65. Arany-ezüst ötvösremekek. A nyírbátori Báthori István Múzeum kiállításáról. *Kelet-Magyarország* 1973. okt. 10. 9.
66. [Hozzászólás.] Balassa Iván: Mivel járulhat hozzá a néprajztudomány a honfoglaló magyarság életmódjának kutatásához? *Rethn.* 85 (1974) 587–591.
67. Honismereti kiállítás Nyíregyházán. *Honismereti Híradó* 1974.
68. Balladák, virágénekek, népdalok festője: Berecz András. *Múzeumi Kurír* 16 (Debrecen 1974) 62–63.
69. A honfoglaló magyarok és ősi hiedelmeik. In: *Uráli népek*. Szerk. Hajdú Péter. (Bp. 1975) 77–108.
70. Unkarilaiset maahanmuuttajat ja heidän muinaiset uskomuksensa. *Suomalais-ugrilaiset*. Toimittanut P. Hajdú. (Helsinki 1975) 78–111.
71. Maahanmuuttaja unkarilaisten taiteen muistomerkkejä. *Unkari vapaana kolmekymmentä vuotta*. Unkarin kulttuuripäivät 3–15. Huhtikuuta 1975. (Helsinki 1975) 32–36.
72. [A honfoglaló magyarok művészete.] Magyarországi művészet a IX. századtól a XII. század végéig. *MűÉ* 24 (1975) 237–238.
73. Honfoglaló vezéri sírok Szabolcsban. A nyíregyházi Jósa András Múzeum vendégkiállítása a Magyar Nemzeti Múzeumban, 1975. január 15. – február 18. Bp. 1975. 1 old. (Társszerző: Németh Péter): *Pesti Műsor* 1975. febr. 20–26. 90–91.
74. Történelmi bibliográfia. Összeállította: Györffy György. Kiegészítette: Dienes István. *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. 2. kiad. Szerk. Györffy György. (Bp. 1975) 307–314.
75. Honfoglaló őseink művészete. Országos bemutató a kecskeméti Katona József Múzeumban. *Petőfi Népe* 1975. nov. 13. 5.
76. The Hungarians at the Time of the Conquest and Their Ancient Beliefs. *Ancient Cultures of the Uralian Peoples*. Ed. P. Hajdú (Bp. 1976) 79–114.
77. Rekonstruktion eines Waffengürtels (Kecel), Säbel (Kenétlő), Steigbügelpaar, Knebeltrense (Neszvény). *1000 Jahre Babenberger in Österreich*. Niederösterreichische Jubiläumsausstellung. Stift Lilienfeld. (Wien 1976) 420–421.
78. Tarsolylemez (Szolyva), süvegcsúcs (Beregszász), női varkocsdíszítmények (Tiszaeszlár-Bashalom), zabla és kengyel (Muszka). *A Magyar Nemzeti Múzeum*. Szerk. Fülep Ferenc. (Bp. 1977) 104–111.
79. Sabretache plate (Szolyva), apex of tall fur cap (Beregszász), ornaments worn in plaits of hair (Tiszaeszlár-Bashalom), bits and stirrups (Muszka). *The Hungarian National Museum*. Ed. F. Fülep. (Bp. 1978) 104–111.
80. Taschendeckplatte (Szolyva), Spitz einer Kopfbedeckung (Beregszász), Frauenzopfschmuck (Tiszaeszlár-Bashalom), Trense und Steigbügelpaar (Muszka). *Das Ungarische Nationalmuseum*. Hrsg. F. Fülep. (Bp. 1978) 104–111.
81. Plastinka na sumku (Szolyva-Svaljava), nakonečnik šapki (Beregszász-Beregovo), ženske ukrasenija dlja kos (Tiszaeszlár-Bashalom), udila i para stremjan (Muszka). *Vengerskij Nacional'nyj Muzej*. Red. F. Fülep. (Bp. 1978) 104–111.
82. A honfoglaló magyarok lélekhiedelmek. *Régészeti barangolások Magyarországon*. Szerk. Szombathy Viktor. (Bp. 1978) 170–233.

83. A honfoglaló magyarok lélekkiedelmeinek régészeti bizonyágai. *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához*, 3. Mítosz és történelem. Szerk. Hoppál Mihály, Istvánovits Márton. (Bp. 1978) 28–39.
84. Opponensi vélemény Bálint Csanád: Dél-Magyarország a X. században c. kandidátusi értekezéséről. *ArchÉrt* 105 (1978) 107–127.
85. Archäologische Beveise des Seelenglaubes der Ungarn zur Zeit der Landnahme. *Alba Regia* 17 (1979) 81–90. = *Kunst und Mythologie der landnehmenden Ungarn*. (Az István Király Múzeum Közleményei, Ser.a.No.23.) (Székesfehérvár 1979) 23–32.
86. Archeological Evidence on the Conquering Hungarians' Animism. *Myth. and History*. Ed. M. Hoppál. Appendix to Preliminary Studies to the Ethnography of Hungarians, vol. 3. (Bp. 1979) 12–13.
87. Les Hongrois a l'époque de la conquête et leurs croyances ancestrales. *Les peuples ouraliens. Leur culture, leurs traditions*. Ed. P. Hajdú. (Roanne – Bp. 1980) 85–123.
88. Der Weltbaum der landnehmenden Ungarn. *Congressus Quartus Internationalis Fennougristarum. Budapest 1975*. Pars II. Red. Gy. Ortutay, J. Gulya. (Bp. 1980) 202–207.
89. László Gyula hetven esztendő. *ArchÉrt* 107 (1980) 228–229.
90. Őseink élete. *Olvasókönyv. Magyar nyelv és irodalom az általános iskolák 3. osztálya számára*. Főszerk. Aszódi Éva. (Bp. 1980) 114–115.
91. Schamenenaristokratie in den Nomadenstaaten. *Congressus Quintus Internationalis Fennougristarum. Turku 1980*. Pars VIII. Red. Osmo Ikola. (Tusdu 1981) 326–338.
92. László Gyula gergelyező vendiákjai. *Szolnok* 1982. 7 old. = *Tiszatáj* 36 (1982): 296–299.
93. A sámánok társadalmi szerepe a nomád államokban. *Világosság* 33 (1982) 296–299.
94. Pojedinki i estaticieskie duši šamanov. *CIFU 6. Studia Hungarica. Syktyvkar* 1985. Red. I. Dienes – P. Domokos – J. Kodolányi – V. Voigt. (Bp. 1985) 35–62.
95. A sámánok társadalmi szerepe a nomád államokban. Az őshazától a Kárpátokig. Szerk. Szombathy Viktor. (Bp. 1985) 375–387.
96. Szabolcs-Szatmár megye régészeti emlékei, II. A Felső-Tiszavidék a X. században. *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei, I.* Szerk. Entz Géza (Bp. 1986) 92–114.
97. The Social Roles of Shamans in the Early Nomadic States. *The Compative Study of the Early Formes of Religion*. (Bp. 1986) 127–142.
98. Györffy György 70 éves. *ArchÉrt* 114–115 (1987–1988) 253–255.
99. Szarvas-Veliki halom, Szarvas-Tessedik S. u. 57–59. *Magyarország régészeti topográfiája, 8. Békés megye régészeti topográfiája. A szarvasi járás*. IV/2. Szerk. Makkay János. (Bp. 1989) 418–419, 447–448.
100. Nem szovjetellenes? *Határ Szél* 1990. febr. 2.
101. A Kalocsa környéki Rovás emlékről (előzetes közlemény). *Rovásírás a Kárpát-medencében*. Szerk. Sándor Klára. *Magyar Östöréneti Könyvtár*, 4, (Szeged, 1992) 31–40. 4–11. kép.
102. Rovásjelek egy honfoglalás kori tegezszájon. (Előzetes közlemény.) *Életünk* 30 (1992) 537–548.
103. Szolyvai tarsolylemez, süvegcsúcs (Beregszász), korong (Sárospatak). *Magyar Nemzeti Múzeum*. Szerk. Fodor István. (Bp. 1992) 43, 46–47.
104. Taschenplatte (Szolyva), Müzenspitze (Beregszász), Zopfscheeibe (Sárospatak). *Das Ungarische Nationalmuseum* Hrsg. I. Fodor. (Bp. 1992) 43, 46–47.
105. Sabretache plate (Szolyva), apex of a tall fur cap (Beregszász), plait disc (Sárospatak). *The Hungarian National Museum*. Ed. I. Fodor. (Bp. 1992) 43, 46–47.
106. A táltosok viaskodása. „Ex invisibiliis visibilia...” *Emlékkönyv Dávid Katalin 70. születésnapjára*. Szerk. Dankó László. (Bp. 1993) 294–299.
107. Landnahmezeitliche Kerbinschift aus dem Gräberfeld von Homokmégy-Halom in der Umgebung von Kalocsa. (Vorbericht.) (Honfoglalás kori rovásfelirat a Kalocsa környéki Homokmégy-Halom temetőjéből. [Előzetes jelentés.]) *FolArch* 43 (1994) 167–180.
108. Honfoglaló magyarok. *Pest Megyei Hírlap* 1994. júl. 14.–aug. 10. [24 rész. Az 1972-ben megjelent A honfoglaló magyarok c. könyv újraközlése folytatásokban.]
109. Tisztelt Szerkesztőség! *Pest Megyei Hírlap* 1994. dec. 30.
110. Egy szál virág a rácalmási ősök sírjára a „Lelkek emlékezete” ünnepén. *Hitel* 9 (1996): 8. 15–18.
111. A Szabolcs megyei honfoglalás és kora Árpád-kori temetők terepbejárás naplója. (Jegyzetekkel ellátta: Németh Péter.) *Tanulmányok, közlemények a honfoglalás emlékére*,

- 896–1996. Szerk. Németh Péter. (Nyíregyháza – Szabolcs 1996) 287–372. = *Szabolcs-Szalmár-Beregi Szemle* 31 (1996):2. 287–372.
112. Honfoglalás kori kovácsaink egyik mesterfogásáról. (Über einen Kunstgriff der ungarischen Schmiede der Landnahmezeit.) (Jegyzetekkel ellátta: Fodor István.) *FolArch* 45 (1996) 181–200.

– Dienes István ásatási jelentései a RégFüz I. sorozatának és az *ArchÉrt* alábbi évfolyamaiban jelentek meg: Csongrád-Vendelhalom, Csanytelek-Béke tér (1958), Tiszaeszlár-Bashalom, Szabolcsveresmart-Szellérdomb, Tiszanána (1959), Záhony, Bócs, Sárazsadány, Tiszanána, Zalaszentgrót, Szarvas-Ószlő, Derecske, Balotaszállás-Felsőbalota, Tengőd-Hétkúpuszta (1960, 1961), Magyarhomorog-Könyadomb (1962–1972), Orosháza, Szakony (1962), Rábacsanak, Nagyvázsöny (1963), Rakamaz-Túróczi part (1964, 1965), Tárnok, Törtel, Karancsalja-Lapostető, Kiskunhalas, Balotaszállás-Felsőbalota (1965), Tiszaeszlár-Dióskert, Tatabánya (1966), Tiszaeszlár (1967), Tiszavasvári-Vasvári Pál Mgtsz, Aranykerti tábla (1972), Rakamaz-Strázsadombi dűlő (1975).

Összeállította: Fodor István

DR. SOPRONI SÁNDOR
(1926–1995)

1995. november 20-án meghalt Soproni Sándor, egy nappal korábban, mielőtt hatvankilencedik születésnapját betöltötte volna. Akik ismerték, láthatták: az idő múlása annak ellenére alig hagyott nyomot arcvonásain, megjelenésén, hogy ötvenes éveinek derekán többszöri súlyos műtéten keresztüljutva, szinte a halálból jött vissza: a sors végül még másfél évtizedet ajándékozott neki. Olyan másfél évtizedet, amely során ismereteit, tudását átadhatta a fiatalabb régészemzedéknek, tanítványokat nevelve Szegeden és Budapesten, szinte az utolsó pillanatokig részt véve a régészeti munkában. Hajdani kutatásainak, első nagyobb ásatásának helyszínén találkozhattunk vele utoljára, a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat visegrádi vándorgyűlésén, a társulat alelnöki tisztségében.

Soproni Sándor 1926. november 21-én született Szentendrén. Fiatalon részese volt a világháború keserves megpróbáltatásainak – sokat hallhattunk tőle a franciaországi hadifogság embert próbáló eseményeiről. Hazatérése után a Pázmány Péter Tudományegyetem régészet szakát végezte el (1946–1951) és régész diplomát szerzett. Szakdolgozatában a dunántúli római mérföldkövekkel foglalkozott. A téma végigkísérte az életét: halála előtt is a mérföldköveket összefoglaló feliratkorpusz elkészítésén dolgozott a Corpus Inscriptionum Latinarum részére.

Szüülővárosának múzeumába került állásba, és az ott töltött évtized, az akkor szerzett terepismeretek biztos alapot teremtettek későbbi, monográfikus munkáihoz. Soproni Sándor igazi terepjáró régész volt. Célul tűzte ki Pannonia e fontos határszakaszán a római kori topográfia felderítését, a római limes

feltérképezését és feltárását. Fáradhatatlanul járta a Duna mentét, megtalálta a római táborokat, őrtornyokat, vagy csak a tapasztalatait felhasználva, terepjellemzőik alapján, jó érzékel megsejtette helyüket. Szinte mindegyik katonai objektumban ásatást, sok esetben pedig teljes feltárást végzett. Pályája kezdetén megtalálta és feltárta a visegrádi Sibrik-dombi római táborn. Nemcsak a római kor hadtörténetéről alkotott ismereteinket gyarapította egy különleges alaprajzú védműves tábor feltárásával, hanem a kora Árpád-kori Visegrád kezdetéhez is új eredményeket hozott. Munkásságának köszönhető, hogy a Duna-kanyar menti római limes erődítései, topográfiája, késő antik története ismertté vált. A Duna-kanyar római erődrendszerének kutatását akkor is tovább folytatta, amikor 1961-ben a Magyar Nemzeti Múzeum régészeti osztályára került. A pilismaróti kiserőd, majd jó néhány késő római őrtorony feltárását ez időben végezte, és topográfikus munkáinak eredményeit két könyvben foglalta össze (*Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre*, Budapest 1978, *Die letzte Jahrzehnte des pannonischen Limes*, München 1985). E munkákban nemcsak számos, megalapozott eredményre jutott, hanem a limes-mente és Pannonia késő antik története további kutatásának is biztos alapját jelenti. Kutatásai, egyre jobban elmélyülve a késő római hadügyek problematikájában, két témában végzett terepmunkával tovább bővültek.

Patay Pállal és Garam Évával együtt egy évtizeden keresztül végezték fáradságos munkával az alföldi hosszanti sáncok helyszíni kutatását és feltérképezését: munkájuk eredményeként Magyarország legnagyobb, egységes és összefüggő régészeti objektuma vált pontosan ismertté. A földsáncok létesítésének idejét sikerült meghatározni. Kimutatta, hogy a szarmata területen húzódó védelmi rendszer miként illeszkedik a 4. század római stratégiai koncepciójába. Soproni Sándornak jutott a Csörszárók értelmezésének feladata: a sánc a késő római, a szarmatákkal folytatott védelmi politika eredménye. Mintegy a birodalom külső, védelmi övezete, amelyet a későbbiekben az Alföldre települt népek is felhasználtak. A sáncok 4. századi elkesztültét bizonyítja, hogy északnyugaton, a Dunától való indulásnál, Felsőgödön, a Barbaricumban, egy kerek oldaltornyos késő római erődítményt talált: ennek ásatására már nem futotta az erejéből.

Megkezdte és két éven keresztül folytatta az alsóhetényi erőd feltárását. Az ásatással ráirányította a figyelmet a Dunántúl belsejében a késő római időben létrehozott erődökre, amelyeknek rendeltetésében a kutatók korábban bizonytalankok voltak: erődített városként, villagazdaság, vagy nagybirtok központjaként interpretálták. Megépítésük ideje sem volt 3–4. századon belül eldöntve. E véleményekkel szemben meghatározta és bizonyította ezeknek a létesítményeknek az építési idejét. Megállapította, hogy az addig ismert kerek oldaltornyos erődfalnak egy korábbi, Nagy Konstantin-kori első periódusa is van. Ezzel meghatározta keletkezésük korát, és az első periódus patkó és legyező alakú toronyformái és más érvek következtében katonai rendeltetésük kétségtelenné vált. Az erődöket egy belső-pannoniai védelmi vonal részeként értelmezte.

A topográfiai kutatások mellett nevéhez fűződik a Római Birodalom térképének, a *Tabula Imperii Romani* Aquincum-sarmizegetusai kötetének és térképlapjának megszerkesztése. Ezenkívül más, fontos forráskiadások készítésében is tevékeny részt vállalt. A magyarországi római feliratkorpusz harmadik kötetében a Duna-kanyar feliratait gyűjtötte össze, és haláláig dolgozott a feliratkiadás számára (mérőföldkövek, az Alföldön előkerült feliratok). Munkássága a római korszak történetének és kultúrájának számos más területére is kiterjedt, amiről tanulmányai tanúskodnak. Több római kori éremlelet megmentése és közzététele, numizmatikai és a kapcsolódó témákból készült publikációk fűződnek a nevéhez a Numizmatikai Közönyben, a *Folia Archaeologica*-ban, a Debreceni Déry Múzeum Évkönyvében.

A Nemzeti Múzeum régészeti osztályán negyedszázadot töltött el tevékeny munkában (1961–1976), főként mint a múzeum római kőgyűjteményének a gondozója. Legjelentősebb munkái, összefoglalásai ez időben készültek el. 1976-tól nyugdíjba vonulásáig a Központi Régészeti Könyvtár igazgatója volt. Egészségi állapota megrendülésével, súlyos operációk után nyugdíjba vonult ugyan, de a betegségéből egy időre kilábalva, termékeny időszak következett. A szegedi egyetemen, majd az Eötvös Loránd Tudományegyetemen másfél évtizeden keresztül adott elő, segítette a fiatal régészek képzését és pályájuk indulását. Az 1990-es években pedig tevékenyen részt vett a bölcskei Duna-mederben talált nagy jelentőségű római felirategyüttest feltáró és kiemelő munkaközösségben.

1973-ban kandidátus, majd 1981-ben a történelemtudományok doktora lett. Szívvel-lélekkel részt vett a Régészeti és Művészettörténeti Társulat életében: előbb főtitkáráként (1971–1983), majd haláláig alelnökeként. A Társulat választmánya döntése alapján a Kuzsinszky Bálint- és Rómer Flóris-érmekkel tüntették ki. A Német Régészeti Intézet levelező, az Osztrák Régészeti Intézet levelező, majd rendes tagja volt. Három évtizedes munkásságának elismeréseként a Magyar Nemzeti Múzeum által neki ítélte Széchényi Ferenc-emlékérmét halála miatt személyesen már nem vehette át.

Mindazok számára, akik ismerték, akiket pályafutásuk alatt önzetlenül segített, akik együtt lehettek vele a munkahelyen, az ásatásokon vagy a Társulat vándorgyűlésein, segítőkész, vidám és barátságos alakja emlékezetes marad.

Tóth Endre

DR. SOPRONI SÁNDOR SZAKIRODALMI MUNKÁSSÁGA

A. Tudományos művek, cikkek, tanulmányok

1. Kiadatlan pannoniai mérföldkövek. ArchÉrt 78, 1951, 44–48.
2. A budakalászi kocsi. FolArch 6, 1954, 29–36.
3. A visegrádi római tábor és középkori vár. ArchÉrt 81, 1954, 49–54.
4. A budakalászi temető. In: Die Péceler Kultur. ArchHung XXXV. Budapest 1956, 111–128.
5. Pest megye régészeti emlékei. In: Pest megye műemlékei I. Budapest 1958, 34–49. és 54–57.
6. Adatok a Valentinianus-kori bélyegestéglák időrendjéhez. ArchÉrt 85, 1958, 52–55.
7. Der spätrömische Limes zwischen Visegrád und Esztergom. Limes Romanus Konferenz Nitra. Bratislava 1959, 131–143.
8. Késő római őrtorony Esztergom határában. ArchÉrt 87, 1960, 207–209.
9. Neue römische Töpferöfen in Pannonien. 2. Castra ad Herculem. Communicationes Rei Cretariae Romanae Fautorum 1. 1960, Fasc. 3–4., 9–10.
10. Der spätrömische Limes zwischen Visegrád und Esztergom. BCO 4, 1961, 9–10.
11. Római sírvers Szentendréről. FolArch 14, 1962, 51–55.
12. Inventaria Archaeologica Ungarn I. Kupferzeit. Bonn 1962, U.2 és U.3.
13. A műemlékvédelem helyzete Szentendrén. Műemlékvédelem 6, 1962, 147–151.
14. Castellum Carporum. FolArch 15, 1963, 43–54.
15. Az ercsi éremlelet. NK 62–63, 1963–64, 9–12.
16. Die römerzeitliche Topographie des Komitates Komárom. Régészeti Dolgozatok 1963, 134–135.
17. Two inscribed relics of the cohorts XIIIX voluntariorum C.R. FolArch 16, 1964, 33–42.
18. Római kori ólomsúlyok a szekszárdi múzeumban. NK 64–65, 1965–66, 15–17.
19. Der Stempel der Legio XIV Gemina in Brigetio. FolArch 17, 1965, 119–126.
20. Ein neue Inschrift aus Intercisa. Klio 46, 1965, 367–372.
21. Der Münzfund von Ercsi. ActaArchHung 17, 1965, 275–287.
22. Burgus-Bauinschrift vom Jahre 372 am pannonischen Limes. Studien zu den Militärgrenzen Roms I, Köln 1967, 138–143.
23. Római kori súlyok Tolna megyéből. Szekszárdi Balogh Ádám Múzeum füzetek 7. Szekszárd 1967, 1–17.
24. Tabula Imperii Romani, Aquincum–Sarmisegetusa–Sirmium L. 34. Budapest. Budapest–Amsterdam 1968, 1–123.
25. Valentinianus-kori éremlelet Hajdúnánás-Tedejéről. DMÉ 1967/1968, 91–117.
26. Limes Sarmatiae. ArchÉrt 96, 1969, 43–53.
27. Limes Sarmatiae (németül). MFME 1969/2, 117–133.
28. Über den Münzumlau in Pannonien zu Ende des 4. Jahrhunderts. FolArch 20, 1969, 69–78.
29. Spätrömische Töpferöfen am pannonischen Limes. Acta Rei Cretariae Romanae Fautorum 10, 1968/1970, 28–32.
30. Késő római katonai őrállás Hatvan-Gombospusztán. Dolgozatok Heves megye múltjából. Eger, 1970, 17–29.
31. Römische Meilensteine aus Százhalombatta. FolArch 21, 1970, 91–112.
32. Római őrtorony a visegrádi Szentgyörgypusztán. StComit 1, 1972, 39–43.
33. Militär und Befestigungen am pannonischen Limes. Die Römer an der Donau. Wien 1973, 59–67.
34. Késő római limes Esztergom és Szentendre között. Valeria IV. századi védelmi rendszere. Kandidátusi értekezés tézisei. Budapest 1973, 1–16.

35. Die spätrömische Festung von Lovia. Actes du IX Congrès International d'études sur les frontières romaines. Bucuresti-Köln 1974, 181–186.
36. Eine spätrömische Militärstation im sarmatischen Gebiet. Roman Frontier Studies. Cardiff 1974, 197–203.
37. Beiträge zur Frage der Liste von Valeria der Notitia Dignitatum. ActaArchHung 26, 1974, 59–70.
38. Előzetes jelentés az alsóhetényi késő római erőd feltárásáról. SMK 2, 1975, 173–181.
39. Methodische Bemerkungen zum Blatt L. 34. Budapest. Eirene 14, 1976, 111–113.
40. Limes Pannoniae. Ulcisia castra. In: The Princeton Encyclopedia of Classical Sites. Princeton 1976, 513–514., 945.
41. Der römische Limes in Ungarn. Székesfehérvár, 1976, 37., 41–45., 48–81., 97., 118–121. és 125–127.
42. II. Valentinianus mellszobra. Jupiter Dolichenus tábla. Veriuca sírköve. A Magyar Nemzeti Múzeum. Budapest 1977, 74–75., 68–69., 60–61.
43. Contra Acinco et Bononia. Bemerkungen zu den Fasti des Hydatius. Studien zu den Militärgrenzen Roms 2. Köln-Bonn 1977, 393–397.
44. Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Budapest 1978, 1–231.
45. Das Heidendor von Carnuntum. FolArch 29, 1978, 125–132.
46. Municipium Halicanum. Forschungsberichte zur Ur- und Frühgeschichte 10. Wien 1978, 90–91.
47. Pilismarót-Basaharc 3. és 4. őrtoronyok. Dunai Régészeti Híradó 1. 1979, 23–30.
48. Municipium Halicanum. FolArch 30, 1979, 91–98.
49. Neue Forschungen an der Limesstrecke zwischen Esztergom und Visegrád. Roman Frontier Studies 1978. BAR-IS 71. Oxford 1980, 671–679.
50. Die Caesarwürde Caracallas und die syrische Kohorte von Szentendre. Alba Regia 18, 1980, 39–51.
51. Geography of Pannonia. Roads. Limes. In: The Archaeology of Roman Pannonia. Kentucky-Budapest 1980, 57–63., 207–238.
52. A pannóniai limes utolsó évtizedei. Doktori értekezés tézisei. Budapest 1980, 1–12.
53. Die römische Inschriften Ungarns. Band 3. Budapest 1981, 116–289.
54. Pilismarót-Duna melléke dűlő, 2. római őrtorony. DRK 1979/1981, Budapest 83–84.
55. Der spätrömisch-pannonische Limes am Donauknie in Ungarn. Severin. Zwischen Römerzeit und Völkerwanderung. Linz 1982, 550 és 553.
56. Angaben zur späten Geschichte der Bernsteinstrasse. Savaria 16, 1982/1983, 347–353.
57. Neuere römische Meilensteine aus Százhalombatta. FolArch 34, 1983, 73–91.
58. É. GARAM-P. PATAY-S. SOPRONI: Sarmatisches Wallsystem im Karpatenbecken. RégFüz Ser. II. No. 23. 55–69.
59. Collezioni epigrafiche in Ungheria. Epigrafia e Antichità 7. Il Museo Epigrafico. Faenza, 1984, 279–285.
60. Die letzten Jahrzehnte des pannonischen Limes. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte Bd. 38. München 1985, 1–128.
61. Újabb római feliratok Pest megyéből. StComit 17, 1985, 273–302.
62. Nachvalentinianische Festungen am Donaulimes. Studien zu den Militärgrenzen Roms III. Stuttgart, 1986, 409–415.
63. Marinianus Ursicinus magister. FolArch 37, 1986, 183–196.
64. Szentendre a rómaiak korában. Szentendre 1987, 1–75.
65. A Classis Flavia Pannonica felirata Kerepesről. Suppl. VI. 1987, 91–97.
66. Die Rolle der Bernsteinstrasse in der Entwicklung der pannonischen Städte. PAR 38/1988, Sonderheft, 22.
67. „Budapest története” és az újabb aquincumi kutatások. TBM 33, 1988, 595–597.
68. Tonlampe mit Decebalkopf. FolArch 39, 1988/1989, 115–132.
69. L'importanza della strada dell'ambra nello sviluppo delle città pannoniche. La Venetia nell'area Padano-Danubiana. Padova 1990, 349–354.
70. Vexillationes Classis Flaviae Pannonicae. Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum. RLÖ Heft 36/2. Wien 1990, 731–738.
71. Rettungsgrabungen am Donaulimes bei Esztergom (Solva). Die Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen beim Aufbau des Kraftwerkes Gabčíkovo-Nagymaros. Nitra 1990, 43–48.

72. Militärschriften aus dem 4. Jh. im Donauknie. *ActaArchHung* 41, 1989, 103–118.
73. Eine spätromische Festung im Donaubett bei Bölske. *Roman Frontier Studies* 1989. Exeter 1991, 257–258.
74. Előzetes jelentés a bölcskei késő római ellenerőd kutatásáról. *CommArchHung* 1990, 133–142.
75. Satyr-Silen Bronzekopf mit Meisternamen aus Visegrád. *FolArch* 41, 1990, 43–51.
76. Einheimische Grabsteine mit Hügelgrab- und Wagendarstellungen. 2. Internationales Kolloquium über Probleme des Provinzialrömischen Kunstschaßens, Veszprém 1991, 279–286.
77. Rómaiak Százhalombatta területén. 4000 év a halom városában. *Százhalombatta* 1993, 41–49.
78. A visegrádi Mátyás király Múzeum sírkögyűjteménye. Római kor. *Altum Castrum* 2. Visegrád 1991, 3–5.
79. Pannonische Burg-Bauinschriften aus der Commodus-Zeit. *Mitteilungen d. Museumsvereins Lauriacum* 1993, 10–15.
80. Római feliratok Veszprém megyéből. *VMMK* 1993–94, 141–148.
81. Ein römischer Villenbesitzer aus Aquincum. *Balácai Közlemények* 3. 1994, 312–320.
82. *CIL* III 10481. *BudRég* 30. 1993, 177–184.

B. Ismeretterjesztő, múzeológiai írások

1. A négyezer éves agyagszekér, Budapest 1956, 1–13.
2. A rómaiak Visegrádon, Visegrád 1957, 1–21.
3. Szentendre. Budapest 1961, 16–26., 100–200.
4. Rómaiak Visegrádon, Visegrád 1961, 1–12.
5. Vezető a Magyarország népeinek története a honfoglalás koráig c. kiállításához (társ-szerző) Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 1962.
6. A Tabula Imperii Romani budapesti konferenciája, MTA II. Osztály Közleményei 13. 1964, 443–444.
7. A Tabula Imperii Romani L-34. szekciójának budapesti ülése, *ArchÉrt* 1. 1964, 249.
8. Vezető a szekszárdi Balogh Ádám Múzeum kiállításában, *Kömlékek, Szekszárd* 1965.
9. Szentendre, Budapest 1966², 18–27., 102–218.
10. Szentendre, Budapest 1970³, 17–27., 95–195.
11. Römische Kultur in Pannonien (társszerzőként) Berlin 1971, 1–29.
12. Drevnosti rimskoi Pannonii (társszerzőként), Moszkva 1972, 1–37.
13. Angaben zur späten Geschichte Pannoniens. Tagung der Ungarischen Gesellschaft für Archäologie und Kunstgeschichte, *ActaArchHung* 26, 1974, 228.
14. Római erődrendszer a Duna-kanyarban, Visegrád 1976, 1–4.
15. Római erődrendszer a Duna-kanyarban, Pest megyei Múzeumi Híradó, Szentendre 1977, 4., 15.
16. Magyarország népeinek története az őskortól a honfoglalásig (társszerzőként), Budapest 1977, 56–59., 64–69., 71–81. (németül és angolul is).
17. Szentendre, Budapest 1977, 4. kiadás, 18–28., 109–213.
18. 100 éves a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat, *ArchÉrt* 105, 1978, 163.
19. Beszámoló a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat jubileumi ünnepségéről, *ArchÉrt* 106, 1979, 135–136.
20. A XII. Nemzetközi Limeskongresszus Skóciában, *ArchÉrt* 107, 1980, 120–121.
21. Szekszárdi múzeum római kiállítása (társszerzőként), Budapest 1982.
22. Szentendre, Magyar Városok, Budapest 1985, 7–26.
23. Százhalombatta a rómaiak korában, Budapest 1985, 1–30.
24. „Százhalombatta története” állandó kiállítás vezetője (társszerzőként), Százhalombatta 1987, 13–17., angolul is.
25. The history of Százhalombatta. A guide to the exhibition. Százhalombatta 1987, 12–15.
26. Szilágyi János 1907–1988. *ArchÉrt* 114, 1987–1988, 123.
27. Barkóczi László 70 éves. *ArchÉrt* 116, 1989, 124–125.
28. Százhalombatta története. Állandó kiállítás vezetője. Római kor. Százhalombatta 1994, 8–12.

Éves beszámoló a Magyar Régészeti Művészettörténeti és Éremtani Társulat régészeti tevékenységéről:
ArchÉrt 91, 1964, 249.; 92, 1965, 228.; 94, 1967, 101.; 95, 1968, 125–126.; 96, 1969, 250.; 97, 1970, 136 és 304.; 98, 1971, 263–264.

Éves beszámoló a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat tevékenységéről:
ArchÉrt 98, 1971, 263–264.; 99, 1972, 249.; 101, 1974, 307–308.; 12, 1975, 289–290.; 103, 1976, 286.; 104, 1977, 260.; 105, 1978, 163.; 107, 1980, 121–122.; 108, 1981, 106.; 109, 1982, 291–292.

Éves beszámoló a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat tevékenységéről:
MűÉ 2, 1971, 309.; 21, 1972, 294.; 24, 1975, 67.; 26, 1976, 365.; 25, 1976, 362.; 26, 1977, 305.; 28, 1979, 280–281.

C. Recenziók

1. Intercisa I. ArchHung XXXIII. ArchÉrt 82, 1955, 245–247.
2. Budapest Régiségei XVI. és XVII. kötet. ArchÉrt 84, 1957, 94–95.
3. Budapest Régiségei XVIII. és XIX. kötet. ArchÉrt 87, 1960, 250–251.
4. Várady L., Késő római hadügyek és társadalmi alapjaik. ArchÉrt 89, 1962, 274–275.
5. Budapest műemlékei II.; ArchÉrt 90, 1963, 134–135.
6. R. Noll, Griechische und lateinische Inschriften der Wiener Antikensammlung. ArchÉrt 90, 1963, 316.
7. G. Walser–T. Pekáry, Die Krise des römischen Reiches. Helikon 3, 1963, 748–750.
8. R. Noll, Das römerzeitliche Gräberfeld von Salurn. ArchÉrt 91, 1964, 277–278.
9. Thomas E., Römische Villen in Pannonien. ArchÉrt 92, 1965, 251–253.
10. Budapest Régiségei XX. ArchÉrt 92, 1965, 98–99.
11. Magyarország Régészeti Topográfiája II. ArchÉrt 99, 1972, 120–121.
12. D. Hoffmann, Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum I–II. ArchÉrt 99, 1972.
13. Budapest Régiségei XXI. és XXII. kötet. ArchÉrt 99, 1972, 274–275.
14. D. Baatz, Kastell Hesselbach und andere Forschungen am Odenwaldlimes. ArchÉrt 101, 1974, 341–342.
15. Budapest Régiségei XXIII. ArchÉrt 103, 1976, 132.
16. Budapest Régiségei XXIV/1. ArchÉrt 106, 1979, 294–295.
17. Limes. Akten des XI Internationalen Limeskongresses. ArchÉrt 106, 1979, 139–140.

Összeállította: Tóth Endre

PALAEOLITHIC TOOLS MADE OF ROCK CRYSTAL AND THEIR PRELIMINARY FLUID INCLUSION INVESTIGATION

Viola T. DOBOSI (Hungarian National Museum)

István GATTER (Mineralogical Department of the Eötvös L. University)

Introduction

The raw material basis of the Hungarian Upper Palaeolithic is extremely colourful, both in a direct and indirect sense. On one hand, the silices of sedimentary and sensu lato "hydrothermal" origin used in large quantities have a great variety of colours; on the other hand, the expanding system of relations of the Upper Palaeolithic people uncovered a great number of raw material sources during their permanent movement. In certain cases, the distance between the geological source and the site the artefact was collected from exceeds several hundred kilometres.

Some sites or cultural horizons within the Gravettian entity have been examined in terms of raw material use, but no general rules could be observed yet. Within the Carpathian Basin, which is a fairly closed geographical unit, we can delineate the circulation of raw materials by the help of known geological rock samples. Compared to the Upper Palaeolithic, "the action radius" of the individual communities increased essentially. The use of special materials like silex from the Prut region can reach as much as 80% at the site Esztergom-Gyurgyalag. In case of the "pebble-Gravettian" settlements, the use of obsidian seems to indicate direct relations to the source region.

On the Hungarian Upper Palaeolithic sites, artefacts made of rock crystal and their production debris belong to rare and exotic objects. This paper aims at analysing 14 pieces of rock crystal tools preserved in the Hungarian National Museum, from the aspects of mineralogy and archaeology.

Their archaeological description is, so to say, traditional. The basis of the mineralogical investigation is a special quality of the raw material, i.e., the study of fluid inclusions. Minerals originating from the melt, fluids or products of re-crystallisation of the Earth's crust in vapour, gas and solid state will have "inclusions", that is, remains from their previous environment carrying the physico-chemical marks of the conditions of formation. The included phases can be studied at room temperature by microscope without the danger of destruction to the object. On the basis of the phases of the inclusion, solid state, fluid and gaseous inclusions can be divided.

Compared to the host mineral, the genetical state of the inclusions are very important, thus we have primary (syngenetical), transitional (formed in the break periods of the formation of the mineral) and secondary (after the formation of the mineral) inclusions.

The study of the inclusions entered the standard methodology of geosciences during the 70-ies by the wide application of the so-called "phase transition stud-

ies" (microthermometry). The necessary means for this type of analysis is a micro-chamber which can be fit on the microscope and where the temperature range can be changed between -180 and $+600$ °C, usually. By the help of this small device the phase transitions of gaseous components, water and salts can be studied. Knowing the phase diagrams of the individual materials, the inclusions can be identified on the basis of their physico-chemical attributes (ROEDDER 1963). This method can be used effectively on the minerals of more recent periods as well for genetical studies.

Observations were made using a Schneider gemological microscope with 10-50x linear magnification interval, embedded in a fluid of high refraction index (benzoe acid bensil ester, $n=1,570$, OBERFRANK-RÉKAI 1984), at room temperature. Complementary investigations were made for the study of the phases included by freezing the samples in a refrigerator at $+2$ °C, $+4$ °C for several hours and slow warming at room temperature. Micrographs were made using photo device on an Amplival microscope in a range of 15x-60x linear magnification. The samples studied were photographed in the above mentioned immersion liquid in glass cuvette.

Description

Bodrogkeresztúr-Henye (VÉRTES 1964)

Topography: On the southern forehills of the Tokaj-Eperjes mountains between the Kopasz (Bald) Mountain of Tokaj and the floodplain of the Takta-köz, the plateau-like hilltops yielded several collecting spots of Palaeolithic implements. The richest material was collected on the highest point of this region, the Henye hill (current elevation a.s.l. 198 meters). Excavations (Vértés 1963, Dobosi 1982) opened here parts of a settlement disturbed by strong erosion and agricultural activity. The partly intact cultural layer was within brown soil with mycelia closed by a homogeneous yellow loess.

Find circumstances: The rock crystal flake was obtained during the excavation of Vértés as one of the stray finds from the settlement. It was inventorized under separate number because of its special raw material. There are no other archaeological periods found on the area of the site and no primary or secondary sources of rock crystal are known from this region. Thus the flake can be classified together with other objects found in similar conditions to the material of the Upper Palaeolithic site.

Raw material: About 80% of the raw material basis of the Bodrogkeresztúr-Henye site is local, composed of local hydrothermal silices and obsidian. The remaining 20% comprised long distance raw materials from a range of 60-80 kms. Starting from the west to the east, they comprise felsitic porphyry from the Eastern Bükk (Tatár-trough), to the east, silicified rhyolite tuff which can be identified easily from the characteristic resorbed quartz crystal fragments (GYARMATI 1983).

Description of rock crystal items: Inventory nr. Pb 64/89. Triangular cross section, high ridge blade medial fragment. Due to the uneven material, the straight edges have an uneven retouch on a short phase. Size: 26×19 mm.

Sample I.: clear, slightly prismatic. On the surface, fine traces of detachment. The interior objects observed are as follows:

I. in the medial part, $5-10 \mu\text{m}$ large slightly elongated bodies with uncertain phase composition, occasionally in oriented appearance.

II. close to the tip near the margin of the piece $5-10 \mu\text{m}$ large dark globular bodies with 95-98 vol. % gaseous phase along the plane of the crystal. In some objects, isometrical crystallites were observed (not halite).

III. the former type is accompanied by inclusions of similar appearance, containing 5-10 vol. % gaseous phase. Fluid inclusions indicate the presence of H_2O - CO_2 and H_2O type fluids.

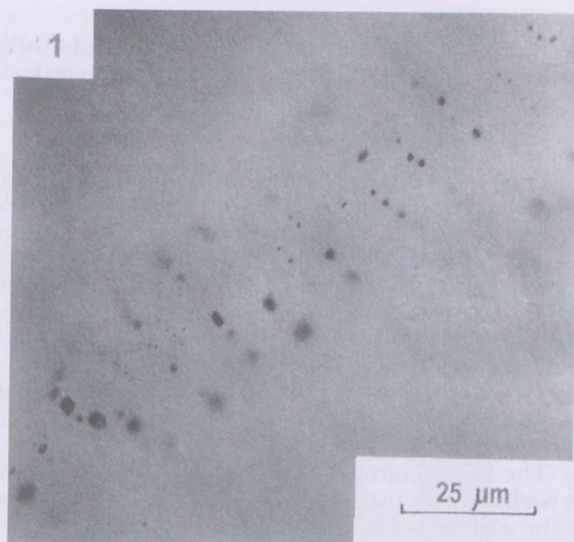

Fig. 1. Gaseous inclusions with one phase at room temperature, ordered in parallel lines. Parallel Nikols. Sample 1., Pb 64/89 Bodrogkeresztúr.
1. ábra Szobahőmérsékleten egyfázisú, párhuzamos sorokban rendeződött gázzárványok. Párhuzamos Nikol. 1. minta Pb 64/89.

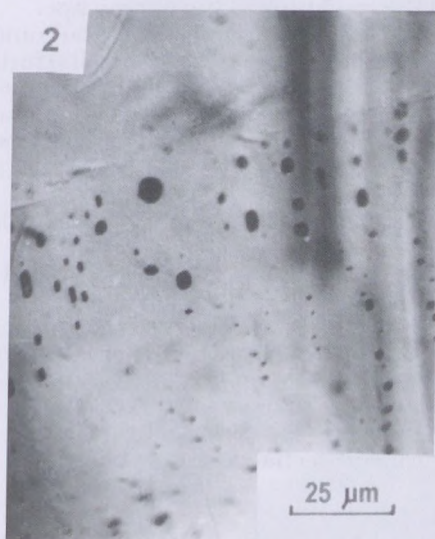

Fig. 2. Gaseous inclusions with one phase at room temperature, ordered randomly and in parallel lines. Parallel Nikols. Sample 1., Pb 64/89 Bodrogkeresztúr.
2. ábra Szobahőmérsékleten egyfázisú, elszórtan, illetve párhuzamos sorokba rendeződött gázzárványok. Párhuzamos Nikol. 1. minta Pb 64/89.

Photos: 1, 2.

Cultural affiliation: The site belongs to the older blade industry phylum of the Gravettian entity, related to the Pavlov-Willendorf type industries.

Megyaszó-Szelestedő (DOBOSI-SIMÁN 1996)

Topography: The site is located on one of the plateau-like intervalley ridges bordering the river Hernád from the east. This plateau is steep towards the north-northwest and the east, separated from its environment by erosional valleys of 16-18° degree of slope (CSORBA 1996.20). The hill is one of the ideal strategical points of the Szerencs hills, adjoining the Tokal-Eperjes Mts. from the southwest. It is an ideal place for habitation located in the vicinity of good quality raw material sources, protected from the north by the Nagyrépas mountain and from the south by a range of hills separating it from the Alföld (Lowland) region.

Find circumstances: The two rock crystal flakes were found as stray finds on the surface. Excavations on the site revealed two cultural layers. The upper cultural layer was found immediately under the present soil which was cultivated often and substantially. The lower cultural layer was found in the depth of 90-120 cm from the present surface, with usual habitation features. Our observations on the site indicate that the surface finds, including the rock crystal flakes can only originate from the upper horizon. It is also certain that similar to Bodrogkeresztur, they belong to the Upper Palaeolithic settlement because of the same reasons.

Raw material: About 90% of nearly 8000 tools, found in both cultural layers and the surface, were made of local hydrothermal silices.

Description of rock crystal items: Inv. nr. Pb 94/12. Small, slender flake with definite bulb. On the distal edge, left side, an atypical borer was made with a short retouch. Size: 21×8 mm.

Sample 2: clear, elongated piece. Microscopical examination has found no interior features within the resolution of the microscope.

Inv. nr. 94/12. Unworked fragment with definite bulb and faceted flaking platform, probably not artificial but due to the stepwise fracturing of the material.

Sample 3: clear, slightly smoky shade with the tip of the crystal on one of the short sides. The surface is smooth, even. In the diagonal fracture zone which can be observed macroscopically the following inclusions were identified:

I. Perpendicular to the fracture zone, 10-15 μ m large object, generally with gaseous phases only (95-100 vol. %)

II. These objects are accompanied by similar bodies with two phase inclusions 20-30 vol. % gaseous phase

III. Near the margins, two phase inclusions with 3-5 vol. % gaseous phase can be observed (rarely)

IV. In some cases, scars (butterfly-wing pattern) can be observed

Cultural affiliation: The complete material of Szelestedő (surface finds, upper and lower cultural horizons) show a unified view, both typologically and technologically. The lithic assemblage belongs to an old Gravettian type industry, preserving Aurignacoid features in tool working. Its analogies are known from Bodrogkeresztur and the Pavlovian technocomplexes.

Andornaktálya- Alsótető

Topography: The Bükk mountains are hemmed from the south by a range of hills dissected by stream valleys. To the southeast of Eger, in the vicinity of Andornaktálya the streams Ostoros (NW-SE) and Eger (N-S) enclose hills of 190-200 m height a.s.l. Alsótető is one of these. In the time of the surface collections yielding

Fig. 3. Two phase inclusions (gas and liquid) at room temperature, at the margin of a parch rich in inclusions. Parallel Nikols. Sample 11., Pb 96/62, Pilismarót-Bánom.
 3. ábra Szobahőmérsékleten kétfázisú (folyadék + gáz) zárványok zárványdús folt szegélyén. Párhuzamos Nikol. 11. minta Pb 96/62.

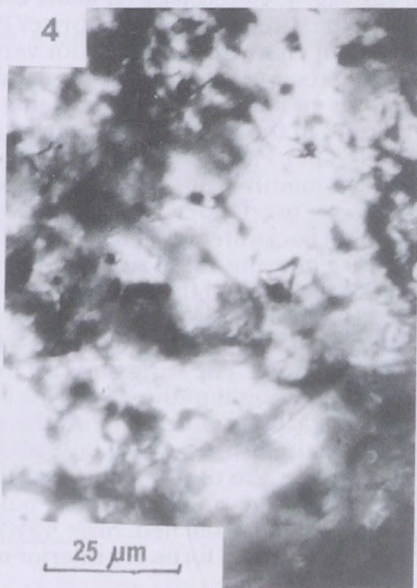

Fig. 4. Same item in less inclusion-rich environment. Parallel Nikols. Sample 11., Pb 96/62, Pilismarót-Bánom.
 4. ábra Ua., kevésbé zárványdús környezetben. Párhuzamos Nikol. 11. minta Pb 96/62.

the material (1974), it was a desolate area partly covered with orchards and vineyards, cultivated by deep ploughing and a dissected surface. The range of hills leading towards the west, i.e., the Eger stream valley is a steep step-like relief.

Find circumstances: Surface stray find. No excavations were made on the site.

Description of rock crystal items: Inv. nr. Pb 74/273. Trapeziform flake, proximal fragment of a wide blade. On the right side, shouldering retouch, on the left side, burin scar. Both the ventral and dorsal parts seem worked, but these flaky "retouches" are probably natural cleavage surfaces of the raw material. Size: 21×27 mm

Sample 4.: clear, slightly yellow tint ("citrine-like"). Contains a lot of inclusions in a stripe as follows:

I. two-phase isometrical bodies with 30-50 vol. % gaseous phase.

II. isometrical objects connected to the previous type in which the presence of CO₂ is indicated by an immiscible ring of second liquid between the gaseous and the liquid phase.

III. two phase bodies with 10-15 vol. % gaseous phase.

Type III. dominates the sample.

Photo: 8, 9, 10, 11

Cultural affiliation: Among the surface collected finds there are worked fragments, archaic types (Middle Palaeolithic scrapers) and old Upper Palaeolithic type tools, made of raw materials collected along the southern margin of the Bükk mountains. There is no scientific evidence on the age of the site. Hypothetically the finds can be classified into the old Upper Palaeolithic horizon without more close definition of the culture.

Jászfelsőszentgyörgy-Székesdűlő (DOBOSI 1993)

Topography: The "Jászság" area received its name after the population (Jász people). As all regions with an ethnic name, it comprises geomorphologically different small areas. These local characteristics are not very apparent here, at the Northern border of the Alföld region. The zonality observable in the vertical movement of the sediments and its genetical relations explains a lot of "white spots" in prehistory. Between the slopes of the hills and the alluvial plain, a step of 100-110 m height a.s.l. is inserted. Upper Palaeolithic sites are known from this environment. These sites are known mainly from field surveys as stray finds but in the vicinity of Jászfelsőszentgyörgy, two Upper Palaeolithic settlements were checked by excavations along the filled backwaters called Szunyoglapos. At the site Székesdűlő, two layers of temporary hunting camp site were opened.

Find circumstances: the rock crystal flake is a surface stray find. Stratigraphical conditions ascertained that it must belong to the upper cultural horizon. The upper layer was found under the humus in the depth of 35-40 cm in loess disturbed at some places by ploughing. The stray finds on the surface indicating the location of the settlement were brought to the surface by the agricultural activity¹. There are no other archaeological periods found on the site.

Description of rock crystal items: Inv. nr. Pb 90/246. Wide blade with trapeze cross section, slightly twisted. On the dorsal side, towards the bulb, concentric ribs can be observed due to cleavage properties. The bulb is thinned. Distal end fragmented, proximal part slightly retouched. Size: 45×26 mm.

Sample 5.: clear, elongated trapeze form. No interior objects were found within the resolution of the microscope.

Cultural affiliation: Both layers of the settlement belong to the younger blade phylum of the Gravettian entity. Dated by C-14 : Deb 1674 : 18500 ±400 BP (DOBOSI-HERTELENDI 1993).

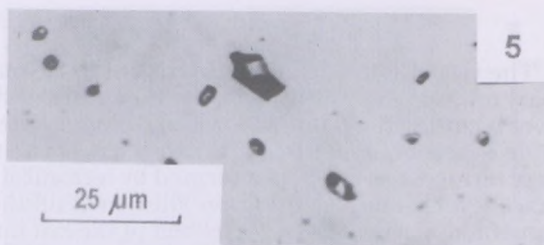

Fig. 5. Two phase inclusions (gas and liquid) at room temperature, ordered randomly. Volume of the gaseous phase is 20-30 vol. %. Parallel Nikols. Sample 8., Pb 90/59, Pilismarót-Bitóc

5. ábra Elszórt megjelenésű, szobahőmérsékleten kétfázisú zárványok. A gázfázis 20-30 tf. %. Párhuzamos Nikol. 8. minta Pb 90/59.

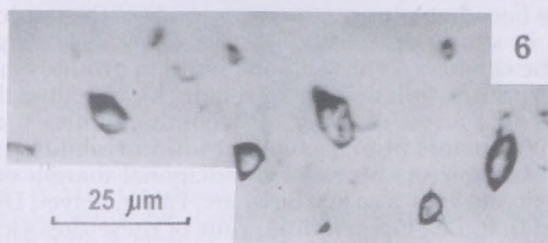

Fig. 6. Two inclusions (gas and liquid) at room temperature, ordered randomly. Volume of the gaseous phase is 80-90 vol. %. Parallel Nikols. Sample 8., Pb 90/59, Pilismarót-Bitóc

6. ábra Elszórt megjelenésű, szobahőmérsékleten kétfázisú zárványok. A gázfázis 80-90 tf. %. Párhuzamos Nikol. 8. minta Pb 90/59.

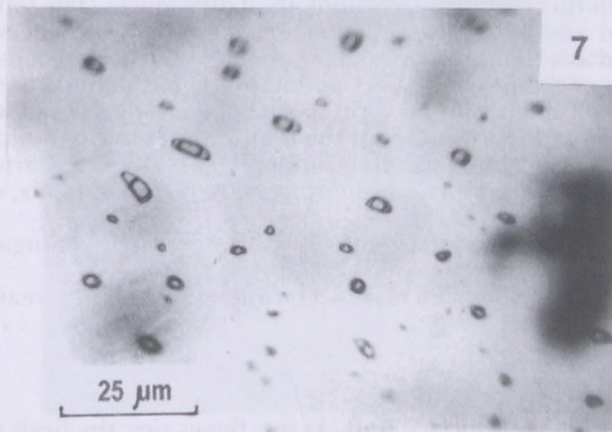

Fig. 7. Two phase inclusions at room temperature, ordered in one plane. Volume of the gaseous phase is 60-70 vol. %. Parallel Nikols. Sample 8., Pb 90/59, Pilismarót-Bitóc

7. ábra Elszórt megjelenésű, egysíkban megjelenő, szobahőmérsékleten kétfázisú zárványok. A gázfázis 60-70 tf. %. Párhuzamos Nikol. 8. minta Pb 90/59.

Pilismarót

Topography: The river Danube running from west to east takes a sharp turn in the Visegrád pass towards the south. With the exception of the short Dömös-pass (where the river is cutting deep into the volcanic block of the Börzsöny mountains), the right side is accompanied by high Late Pleistocene terraces over the alluvial plain. These terraces are partly pre-formed by tectonical forces. The most characteristic terrace level is marked II b from Pilismarót till the Lázberc quarry this terrace is sedimented, partly, over a gravel bed of the last interglacial period, partly Miocene andesite tuff. The sediments building up the terrace comprise several layers of loess with intermittent horizons of loam. The fertile loess plateau filled up the uneven surface, and it can be traced well all along this phase of the river at 190-200 m a.s.l. The great loess plateau is bordered by, from the northwest and southeast, the Danubian alluvium and dissected by active stream valleys and dry valleys into almost geometrical bits. Since some sixty years, this area is one of the centres of Hungarian Upper Palaeolithic research. The last shallows on the Danube must have been here during the dry periods of the last Ice Age before the Dömös pass, with its strong drift and deep river bed. The margin of the valleys leading towards the shallows could be ideal hunting grounds in the times of the seasonal change of pasture followed by the reindeer. Consequently, this side of the Danube is bordered by a row of Upper Palaeolithic hunter's camps lying at a distance of 800-1000 meters from each other, within visibility and audibility limits. On a few hundred meters phase of the diagonal margin of the terrace the following settlements are known so far: Basaharc, Pálrét, Tetves, Diós, Bitóc, Bánom and the site found first, i.e., Öregék dűlő. Four of these sites yielded rock crystal artefacts. The general topographical overview relates to all of these, thus in the following, only the individual find circumstances will be mentioned.

Pálrét (DOBOSI et al. 1983)

Find circumstances: The 20 cm thick cultural layer was found at the depth of 100-120 cm. The cultural layer was excavated in several technical levels, however, these levels do not indicate chronological differences. The settlement patch opened formed a 6×5 m large rectangular shape with oval corners. This feature was interpreted as a (temporary?) shelter, though no traces of construction were found. In spite of the possibly short period of habitation indicated by the relatively small size of the feature, several special objects were found which are generally missing from the inventory of the temporary hunting camps: two carved stones, a piece of succinite, the first authentic rock crystal artefact (coming from controlled stratigraphical circumstances) and trinket snails, which became a hallmark of the region.

Description of rock crystal items: Inv. nr. Pb 82/806. Elongated leaf form flake with strong bulb, unretouched.

Sample 6.: clear, elongated crystal. Optical investigation revealed no interior objects inside.

Tetves

Find circumstances: surface find. At the Tetves site, the finds were scattered evenly on the surface, unlike Pálrét. Several sondages were cut here which indicate a less intensive form of settlement. No other archaeological periods were found here, thus the artefact could only come from the cultural layer disturbed from under the humus.

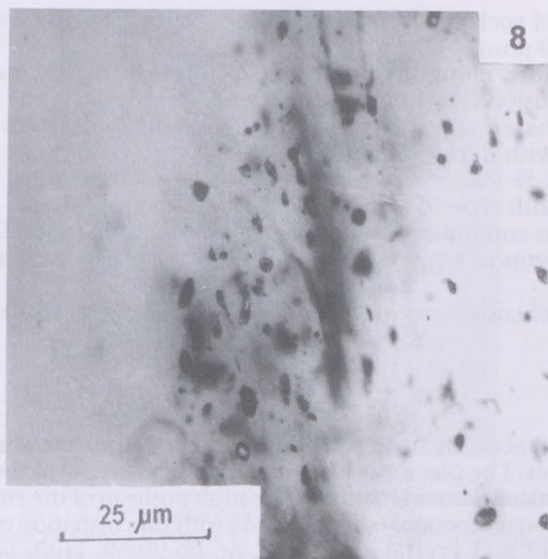

Fig. 8. Mainly two phase inclusions at room temperature, ordered in a plane. Parallel Nikols. Sample 4., Pb 74/273, Andornaktálya.
 8. ábra Elsőzött megjelenésű, sávbán megjelenő, szobahőmérsékleten zömmel kétfázisú zárványok. Párhuzamos Nikol. 4. minta Pb 74/273.

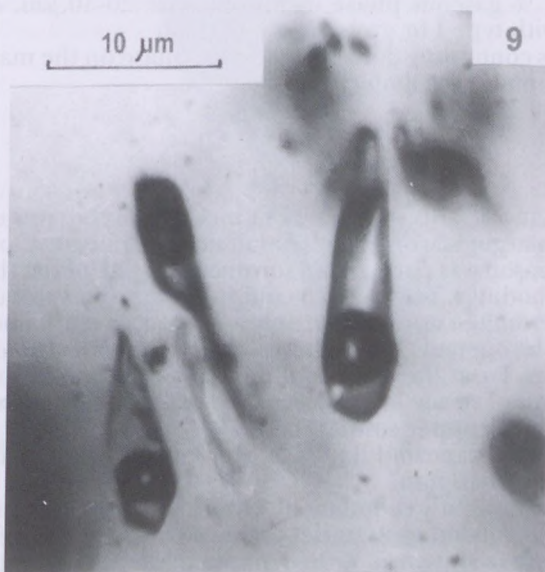

Fig. 9. Inclusions of tubular form and partly idiomorphic negative crystals at room temperature, with volume of the gaseous phase around 30 vol. %. Parallel Nikols. Sample 4., Pb 74/273, Andornaktálya.
 9. ábra Jól fejlett cső, illetve részben negatív kristály formáját utánozó zárványok, szobahőmérsékleten kb. 30 tf. % gázfázissal. Párhuzamos Nikol. 4. minta Pb. 74/273.

Description of rock crystal items: Inv. nr. 89/10. Unworked amorphous fragment. Size: 16×10 mm.

Sample 7.: clear, elongated with uneven surface. In the medial part of the sample, fluid inclusions are found in an oriented stripe.

I. Gaseous phase inclusions (90-95 vol. %), size: 20-30 mm, mainly rounded forms, generally with dark outlines

II. 70-85 vol. % gaseous phase inclusions, size 20-40 mm, elongated form, often associated with type I. or directly growing out from them.

III. inclusions containing 5-8 vol. % gaseous phase, generally elongated, situated on the margins of types I and II, respectively. (size 10-20 mm) or scattered in the matrix.

The fluid inclusions are probably of H₂O-CO₂ type, while group III. is of H₂O type.

Bitóc

Find circumstances: In the depth of 30-40 cms, from the surface of the loess, within cultural layer. The piece was found in the 6th rectangle of the 8-9-10 sondage, surrounded by weak settlement features. The high position of the cultural layer can be explained by erosional processes contemporary with the formation of the Diós-trough.

Description of rock crystal items: Inv. nr. Pb 90/59. High pointed flake with steep triangular section, straight burin edge, scarce retouch. Size: 20×06 mm.

Sample 8: clear, with cleavage traces on the surface. In a belt-like stripe within this piece a lot of fluid inclusions were observed.

I. Gaseous phase inclusions (70-80 vol. %), size 20-30 μm, generally with dark contour

II. 30-50 vol. % gaseous phase inclusions, size 20-30 μm, elongated form, often associated with type I or growing out of them

III. Inclusions containing 3-4 vol.% gaseous phase on the margins of I-II, size 10-20 μm, or randomly distributed in the matrix

Photo: 5, 6, 7

Bánom

Find circumstances: This site is the last member of the row of settlements on the loess terrace margin starting from Basaharc, lying nearest to the village. The 1995 excavation season was particularly fortunate in spite of the short time and the unfavourable forebodings, because two cultural layers and several rock crystal objects were found. From the upper layer, only a few square cms of undisturbed habitation surface could be opened. The scattered objects of this disturbed layers led us to find the settlement. From the upper cultural layer, five and from the lower layer separated by 30 cms of sterile loess one rock crystal fragment came to light.

Artefacts from the upper cultural layer:

Inv. nr. Pb 96/46 trapezoid flat flake with large, thinned bulb, unretouched, with borer tip. Size 30-19 mm.

Sample 9.: clear, slightly rhomboidal. Optical investigations indicate the slight traces of scars in the medial parts under the peak. These are scale form, secondary inclusions, a few μm in dimension, their filling matter could not be identified.

Inv. nr: Pb 96/71 Rectangular flake, with symmetrical trapeze cross section, strong bulb, unretouched. Size: 22×22 mm.

Sample 10. clear, rectangular tool. on the surface, slight traces of cleavage.

I. In the middle of the object, typical two-phase inclusions can be observed connected to the plate-like surface. They are 5-10 μm in dimension, isometrical or

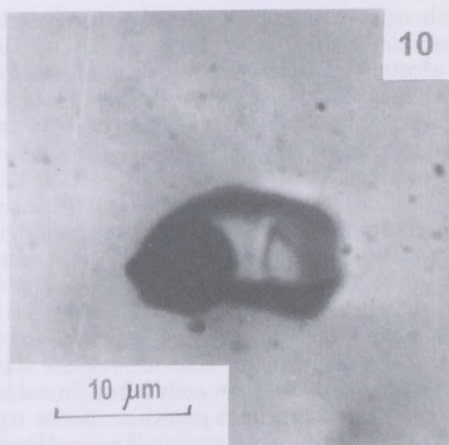

Fig. 10. Three phase inclusions with gas, liquid and elongated crystallite (albite?). Parallel Nikols. Sample 4., Pb 74/273, Andornaktálya.

10. ábra Háromfázisú zárvány, a folyadék és gázfázis mellett jól azonosítható nyúlt krisztallittal, melynek tetőzólajja van (albit?). Párhuzamos Nikol. 4. minta Pb 74/273.

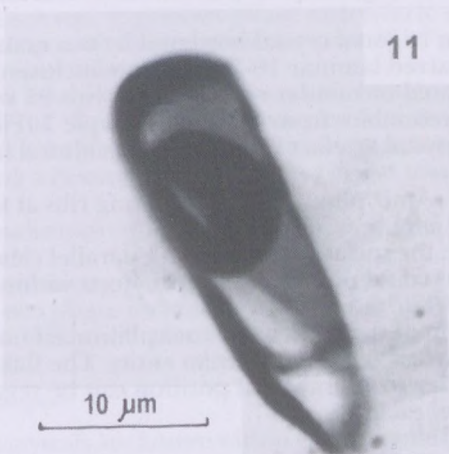

Fig. 11. Inclusion containing two immiscible liquids and gaseous phase ($H_2O + CO_{2g} + CO_{2l}$). Parallel Nikols. Sample 4., Pb 74/273, Andornaktálya.

11. ábra Két, nem elegyedő folyadék + gázfázist tartalmazó zárvány ($H_2O + CO_{2g} + CO_{2l}$). Párhuzamos Nikol. 4. minta Pb 74/273.

slightly elongated, containing 3-5 vol. % gaseous phase, probably H_2O type fluid inclusions.

II. Near the above group there is one cca. 25-30 μm long inclusion with ornamented interior surface, containing one phase at room temperature (probably the inclusion was opened):

Inv. nr. Pb 96/62. Blade with thick triangular basis. Unretouched, on the distal edge it is cut obliquely. Size: 21 $\times$ 11 mm.

Sample 11.: slightly non-transparent, cloudy, elongated form. Contains traces of cleavage and many inclusions in the size range of 5-10 μm , scale forms intertwined chaotically or elongated isometrical types. Most of the objects have two phases, with 5-10 vol. % gaseous phase, containing H_2O or CO_2 .

The sample comes from the "root" part of a grown-up crystal or from a transparent-translucent quartzite lens.

Photo: 3, 4.

Inv. nr. Pb. 96/24, wide blade, with strong bulb, strong ribs on the dorsal side. Burin edge on the basis, the lateral edge is denticulate (natural cleavage). Size: 48×35 mm.

Sample 12.: clear, nearly rectangular tool. The surface is dissected by dense cleavage surfaces nearly parallel to the shorter side. Microscopical studies revealed stripes with fluid inclusions of 5-10 μm resembling the inclusions of Sample 7. from Pilismarót - Tetves (the two sites are only a few hundred meters of distance from each other, and the stratigraphical position of the upper cultural level in Bánom agrees well with that of the Tetves site). The settlements in the vicinity of Pilismarót belong to the same cultural horizon, i.e., the younger blade phylum of the Gravettian entity. The very similar inclusion pattern of the two sites allow the hypothesis of more exact contemporaneity, i.e., the two flakes could come of the same raw material.

Inv. nr. Pb 96/12. Triangular, plan-parallel flake with an ad hoc burin on one tip. Size: 19×17 mm.

Sample 13.: clear, trigonal crystal bordered by two main planes. At the most pointed peak part, scarred laminar 10-20 μm large inclusions are found together with 10-15 μm elongated or tubular objects filled with 95 vol. % gaseous matter. The inclusion pattern resembles to some extent Sample 7 (Pilismarót-Tetves).

The single rock crystal artefact from the lower cultural layer can be described in the following:

Inv. nr. Pb 96/91. Amorphous flake with strong ribs at the dorsal side. Unretouched. Size: 35×31 mm.

Sample 14.: clear, the surface is arched with parallel cleavage surfaces. Microscopical investigations could not find interior objects within the resolution of the microscope.

Cultural affiliation of the settlements near Pilismarót: all the sites belong to the younger blade phylum of the Gravettian entity. The flakes found in the Basaharc brickyards in older stratigraphical position can be regarded only strayfinds without proper control excavations.

Types of the rock crystal artefacts on the basis of their fluid inclusion content

According to the microscopical and the preliminary freezing investigations (see below), the fluid inclusions were determined as H_2O and/or $\text{H}_2\text{O}-\text{CO}_2$ type inclusions.

With great probability, the inclusions containing small amounts of gaseous phase (5-20 vol. %) can be attributed to H_2O while two-phase inclusions with great amount of gaseous matter or one-phase "gaseous" inclusions represent fluids of the $\text{H}_2\text{O}-\text{CO}_2$ type. In some cases, when the amount of CO_2 reached the minimal amount observable at room temperature (2.4 mol %), it could be observed in some inclusions as a immiscible liquid (Sample 13.)

The presence of CO_2 can be otherwise demonstrated by systematical freezing to -100, -200 °C. By a slow warming on room temperature the phase transitions could be observed (Roedder, E., 1963, Collins, P.L., 1979 etc.). One of the samples

containing two-phase inclusion at room temperature (no. 1.) was placed into refrigerator at $+2 - +6$ °C for 12 hours, after placed into gemstone microscope it was visible that the inclusion formerly containing large volumes of gas became heterogeneous, and liquid CO₂ appeared in a sickle-form rim between the water and the gaseous phase. By slow warming, the volume of this new phase decreased. Later on, water vaporisation phenomena prevented further observations. This experiment has at least proved the presence of phases rich in CO₂.

In the other inclusions containing less CO₂ (and probably other constituents like CH₄) the exact phase composition could be only determined by systematical investigations, which is not possible given the archaeological character of the samples.

The observed fluid inclusion types are summarised on Table 2. The following groups could be separated:

A. Samples without fluid inclusions (2, 5, 6, 9, 14)

The above pieces contain no observable fluid inclusions within the applied investigation technique or other interior characteristic features. The raw material of these items must have been very clear large (min. 150-200 g) rock crystal or its fragment. It can be, however, connected to the other samples as an inclusion-free part of a major piece from the other types.

B1. Two-phase inclusions with equal phase ratio in clear quartz (Sample 10.)

Inclusions with 10-5 vol. % gaseous phase with nearly equal phase ratio.

B2. Two-phase inclusions in troubled quartz (Sample 11.)

Inclusions with 10-5 vol. % gaseous phase with nearly equal phase ratio. On the basis of its appearance, the piece could be part of a "root" of an overgrown specimen or part of a quartz lens.

C1. Samples with two phase inclusions with changing ratio of gas volume (100-80 vol. %, 60-30 vol. %, 10-5 vol. %); samples 7, 3, 8.

The above pieces contain characteristic two-phase inclusions with different generations containing a decreasing ratio of gas / liquid towards the younger generations of inclusions.

C2. Two phase inclusions (with 100-80 vol. % and 10-5 vol. % gaseous phase, respectively); sample 1.

C3. Two phase inclusions (with 100-80 vol. % gaseous phase); sample 13.

D. Samples with two phase inclusions with changeable vol. % gaseous phase, occasionally with liquid CO₂ (samples 8, 13)

Probable origin of the samples

Grown-up quartz crystals are known within the Carpathian Basin and its immediate surroundings are found in various geological circumstances. Genetical comparison of this minerals can exclude certain possibilities which can lead us nearer to establish reliably the provenance of the archaeological rock crystal pieces.

Main genetical type groups of quartz crystal are as follows:

1. Magmatic /rock forming/ quartz

Quartz component of acidic magmatic rocks (e.g., granite): typically small, few cms large, milky white or non-transparent due to millions of inclusions in the μm range. Occasionally some volcanic rocks can also contain euhedral "dihexagonal" quartz, e.g. rhyolite or rhyolite tuff. The dimensions of these can be 1-2 cms and in all instances they are troubled due to very small glass or liquid-gas inclusions which can be easily identified. For the production of stone artefacts, these quartz crystals are not suitable.

Table 2.

Crystal habit	Characteristic fluid inclusions	Wallrock
Step-wise rhomboedric	hydrocarbon	sedimentary: medial phase of the diagenetical zone
Platy- fibrous	water and methane	sedimentary: upper phase of the diagenetical zone and the lower part of the anchimetamorphic zone
Prismatic	water	sedimentary/metamorphic: upper part of the anchizone, lower and middle part of the epimetamorphic zone
Steep rhombohedric (Tessin habit)	water and carbon dioxide	upper part of epimetamorphic zone, mesometamorphic zone

2. Magmatic /pegmatite/ quartz:

Characteristic constituent of acid magmatic rocks formed in great depth, the so-called pegmatite phase which is a first step to post-magmatic rock and fluid development. On the upper part of granite intrusions $x - 1000 \times m^3$ bodies, lenses or intrudes the accompanying metamorphic rocks as a vein. The pegmatite phase can be characterised by, apart from quartz, the presence of feldspars, mica, tourmaline and other, rare minerals.

Quartz in this circumstances is generally large, occurring in crystals of $x - 100 \times kg$, frequently non-, or semi-transparent, contaminated often with feldspar inclusions, sometimes with rosy shade ("rose quartz").

In the immediate surroundings of the Carpathian Basin, quartz rich pegmatites are known from Slovakia, the Small Carpathes: Slivnie, Ziar, Velká Gápl'a, Trangoska (Herčko I. 1984), in the Vepor Mts., at Michalová, Pohorelá (Kubiny D. 1971), on the Ukrainian shield (Lvov-Volyn), in the Pietrii Mts., Romania, (Teregova, Armeniș stc: Radulescu, D., Dimitrescu, R. 1966), on the southern part of the Czech shield - Haté, Dolny Bory, Požarov, Roušmerov stc. (Bernard J. et al. 1966). Ukrainian sources are rather distant and can be disregarded.

On the territory of Hungary, such formations can be found in limited number in the Velence mountains and in the Mecsek foreland (Mórágy block, Koch 1966, Szakáll-Gatter 1995).

The rock crystals in the above pegmatites are typically coloured, mainly with a smoky tint (smoky quartz, morion), often corroded, thus this genetical type can be possibly excluded as potential raw material source to the archaeological rock crystal pieces.

3. Quartz crystals of hydrothermal origin

By the decrease of temperature in magmatic bodies the volatiles are also cooling, thus water temperature decreases below critical temperature. From the "distilled" hot solutions, apart from quartz, important metallic ores precipitate like Ni, Co, Bi, Cu, Au, Ag, Sb, As etc., in the form of oxides and sulphides forming veins, lenses and impregnations used as sources of mining since prehistoric times.

This process induced local concentration maxims in the neighbouring territories as well as hydrothermal transformation of volcanic and metamorphic rocks. The accompanying quartz formation was probably not very important in raw material supply.

Only one type of formation can be considered as potential source for rock crystal: the precious metal – polymetallic epithermal mineral association occurring several places within the Carpathian Basin (Mátra mts., Gatter 1983, Tokaj mts., Molnár 1993, Štiarnická mts., Vihorlat-Gutin mts., Transylvanian Island mts.) A characteristic feature of this type of formation are overgrown elongated quartz crystals formed in the open veins, which can be occasionally clear.

In these generations of crystals, large inclusions of gas and fluids (libelles) are frequently found, often in the size of some millimetres. These inclusions occur frequently together due to the boiling of the hydrothermal solutions. The exterior surface of the crystals is discontinuous, due to the fast crystal growth, often sceptre-like forms or skeletal forms appear. The most famous occurrence of this type is Sobov near Banská Štiavnica (Scopoli 1776).

Previous preliminary studies by Gatter (1986) seemed to support the presence of this type of rock crystal in the Hungarian archaeological material.

Due to the relatively small size of crystals in this genetical type, it can be suitable only for small (1-2 cms large) implements. Thus they are ill suited as a potential raw material source.

4. Hydrothermal quartz occurrences in sedimentary environment

In special cases, sedimentary rocks can be cut by quartz veins, or certain sedimentary structural elements (cleavages or in drying forms) can be filled in, due to post-diagenetical hydrothermal processed. In the Carpathian Basin, we can enumerate two important examples:

1. The clefts of the Carpathian Sandstone (Miocene) are filled in by overgrowth quartz crystals, about 2 cm large, clear, with bulky but typical crystal form. This is the so-called "Maramarosh-diamond" type quartz variety which was collected extensively in former centuries for local purposes, ornaments etc. Localities where this type of quartz occurs include in Slovakia: Lendak, Spišské Staré Ves, Majerov, Vel'keho Lipnik, Zborov, Ulica (Tóth M. 1882, Herčko, I. 1984), in the Ukraine: Velikij Bičkov, Mizshirja, in Romania: Ojdula (Gatter I., Szakáll S. in press).

Typical features of this variety include a large number of hydrocarbon inclusions, in the first place, methane and ethane, together with water and oil drops. The microscopical characteristics of this type of quartz is quite simple, especially due to the non solvent methane-ethane inclusions and the oil inclusions.

The characteristic form and small size of the crystals delimit other applications such as the production of stone implements.

2. In the Mesozoic sequence of the Mecsek mountains, quartz formations are known from several spots which can be considered as potential raw material sources.

a./ In the Middle Triassic bitumen containing limestone and clay schist sequence, calcite and quartz veins with 1-20 cm large embedded crystals (Vető-Ákos E. 1980). The larger crystals are troubled, the smaller ones have a smoky tint. They can be characterised by CH_4 and CO_2 inclusions.

b./ In the Upper Jurassic coal seam series there are sideritic septas, the characteristic mineral association of which has been published recently (Szakáll S., Gatter I, 1995, Szakáll S., Jánosi M. 1996). In these fillings one can find 1-3 cms

large slightly smoky quartz crystals resembling the "Maramarosh diamond", the genetical conditions of which agree with those of the so-called "Mirabeu Diamond" from Switzerland (Rykart R. 1989). These quartz varieties are characterised by the presence of natural wax (osokerite) and a large number of inclusions with hydrocarbons.

The samples investigated contain no such inclusions, therefore we can exclude this genetical environment from potential sources for the artefacts.

5. Quartz occurrences associated with metamorphic rocks

Metamorphic rocks tend to lose during their formation the volatile content: water, CO₂ and other constituents during a "pseudo-hydrothermal" process. As a result, the plastic deformation in great depth leads to the formation of lenses or hollows ("clefts") filled in mainly by quartz crystals. The resulting mineral association is known as "Alpean mineral paragenesis", and was first observed in the Alps. It was traced at several locations within metamorphic rocks. Typical minerals of this association are quartz varieties (rock crystal, smoky quartz, amethyst), feldspars (pericline, adularia), titanite, rutil, hematite, magnetite, fluorite, apatite, chlorite, epidot, beryl, actinolite and diopside. Typical mineral for the SiO₂ varieties is rock crystal, clear and transparent, in large crystals of 10-100 kg occasionally.

Other occurrences in the Carpathian Basin are subordinate compared to the Alps. They are:

In Slovakia: Vepor Mts, Revuca-Kohút. Smolárka, Hnuštá - Paramovou Skala (Zipser, K.A. 1817), Abelov (Hercko I. 1984). Crystals are often smoky (morion type) with Alpean mineral association. Clear crystals were observed in the Slovakian Ore Mts. near Švedlár in phyllite quartz lenses (Grecula P. et al. 1995).

In Romania: In the Northern continuation of the Transylvanian Ore Mt., e.g., Cheud, Fericea, Simleu Silvaniei (Radulescu D., Dimitrescu R. 1966) in subordinate quantities. The quartz crystals are cloudy with lots of inclusions and there are other minerals associated typical for the Alpean paragenesis (adular, anatase, chlorite).

In Bohemia and Moravia: Over the Carpathian Arch, on the territory of Northern Moravia at Jeseník we can find Alpean type veins (Vernirovice - Bernanrd J. et al. 1966). They are known, however, more of other silicates e.g. epidot and adularia.

In Hungary: In the epimetamorphic phyllite series of the Szendrő mts. contain quartz veins and lenses (Gatter 1987) occasionally with clear parts. Due to their small size and quantity, they are unlikely to serve as sources of archaeological rock crystal.

In Austria: Alpean type occurrences are subordinate in the central parts of Europe, with the exception of the Alps themselves. They can be still collected in the so-called "klufts" from primary deposits by the help of alpinist climbing techniques or from secondary sources, i.e., end moraines or the sediments of mountain streams.

The fluid inclusion characteristics of the rock crystal formed in the Alpean clefts are well known (Poty B., Stalder G. 1970, Mullis J. 1979, Frey M. et al. 1980 etc.). Mineralogists have found a close correlation between the diagenetical state of the bedrock, the degree of metamorphisation and the habit of minerals as well as the fluid inclusions. On the basis of these features, Mullis (1994) separated four sub-types (see Table).

As the morphological features of archaeological rock crystal are not known due to flaking and the fluid composition is only tentatively known, the Alpean rock crystals can only be hypothesised as the source of the material.

Taking into consideration the relatively broad area of occurrence, the potential source area extends over the central and eastern range of the Alps. Localities known as places of occurrence today include the Zillertal Alps (Grossvendig), Rauris (Reisseck) as well as the region of Koralpe and Saualpe, the Seckauer Tauern as well as the Hartebach Graben (Kindberg) (Nidermayr, G. 1993, Nidermayr, G.–Ungerank, W. 1994).

The possible place of origin of archaeological rock crystal

(On the basis of macroscopic observations and the microscopic fluid inclusion studies, as well as the known genetical features)

Taking into consideration the above facts, the clarity of the samples and the types of inclusions, samples with inclusions can be allocated most probably to "Alpean type" quartz veins, from epi- or mesometamorphic environment.

In our immediate neighbourhood, the most probable place of origin for these pieces is the Central or Eastern Alps. Similar "Alpean type" sources are known from Slovakia, Romania and Hungary from certain localities; however, the extent and quality of these sources do not indicate their use. However, they cannot be excluded as source of individual items. The Alpean sources in themselves can be regarded as poligeneous on the basis of more recent (Roman) analogies. The genetical image of the archaeological pieces, however, clearly indicate an Alpean mineral paragenesis.

The Alpean type source areas were already outside the glaciation limit during the interstadials of the Würm glacial period (Koralpe, Saualpe) or covered by small local glaciers (Seckauer Tauern) (Husen D. 1987) Thus the bulk of the raw material can be safely attributed to the Eastern Alpean sources, bearing in mind that stray finds can equally come from the interior parts of the Carpathian arch (Vepor mt.) The rivers Drava and Mura probably served as acquisition routes.

BIBLIOGRAPHY

- BERNARD 1966 *Bernard, J.* Minerály Československá. Artia, Prága, 450. p.
- COLLINS 1979 *Collins, P. L.* Gas hydrates in CO₂ bearing fluid inclusions and the interpretation of freezing data for estimation of salinity. *Econ. Geol.* v. 74. 1435–1444.
- CSORBA 1996 *Csorba, P.* Pedological Analysis of section 7 at Megyaszó-Szelestedő archaeological site. *CommArchHung* 1966. 20–21.
- DOBOSI 1993 *Dobosi, V. T.* Jászfelsőszentgyörgy-Szunyogos, Upper Palaeolithic Locality. *Tisicum* 8. 41–59.
- DOBOSI 1988 *Dobosi, V. T. – Vörös, I. – Krolopp E., Szabó J., – Ringer, Á., – Schweitzer, F.* Upper Palaeolithic Settlement in Pilismarót-Pálrét. *ActaArchHung* 35. 287–311.
- DOBOSI–HERTELENDI 1993 *Dobosi, V. T.–Hertelendi, E.* New C 14 dates from the Hungarian Upper Palaeolithic. *Prehistoire Européenne* 5. 135–141.
- DOBOSI–SIMÁN 1996 *Dobosi, V. T.–Simán, K.* New Upper Palaeolithic Site at Megyaszó-Szelestedő, *CommArchHung* 1996. 5–20.
- FREY 1980 *Frey, M., Teichmüller, M., Teichmüller, R., Mullis J., Künzi B., Breitschmid A., Gruner U., Schweizer B.* (1980): Very low grade metamorphism in external parts of the Central Alps: Illite crystallinity, coal rank, fluid inclusion data. *Eclogae Geol. Helv.* 73. 173–203. p.
- GATTER 1987 *Gatter, I.* A Szendrői hg. kvarcit lencséinek fluid zárvány vizsgálata és genetikai értékelése. 47 p.
- GATTER–SZAKÁLL *Gatter, I., Szakáll, S.* (1998): Pannon Enciklopédia-in: Ásványok, kőzetek, bányakincsek: A Kárpát-medence ásványai, 45 p. Dunakanyar 2000 Kiadó, Budapest.
- GATTER 1986 *Gatter, I.* The study of fluid inclusions in quartz crystals and its application to the study of archeological materials. In: Internat. Conf. on Prehist. flint mining and lithic raw material identification in the Carpathian Basin. 149–153 p.
- GATTER 1986 *Gatter, I.* Nyugat-mátrai érces képződmények fluid zárvány vizsgálata. Doktori értekezés, Budapest, 85 p.

- GREGULA 1995 *Grecula, P.*, Mineral deposits of the Slovak Ore Mountains. Vol 1. Geocomplex Bratislava, 834 p.
- GYARMATI 1983 *Gyarmati, P.*, A Tarpa Márki-tanyán előkerült pattintott kőszközkök nyersanyagának vizsgálata. ComArchHung 1983, 17.
- HERČKO 1985 *Herčko, I.*, Mineraly Slovenska. Vydav. Osveta, n. p. Martin, 235. p.
- HUSEN 1987 *Husen, D.*, Die Ostalpen in den Eiszeiten. Aus der Geschichte Österreich. Wien. 35 p.
- MOLNÁR 1993 *Molnár, E.*, Tokaj hegységi ércesedések és indikációk genetikája folyadékzárvány vizsgálatok alapján. PhD. dissz. Budapest, 160 p.
- MULLIS 1994 *Mullis, J., Dubessy, J., Poty, B., O'Neil, J.*, Fluid regimes during late stage of continental collision: Physical, chemical, stable isotope measurements of fluid inclusion in fissure quartz from geotraverse through central Alps., Switzerland, Geoch. Cosmoch. Acta. vol. 58. no. 10. 2239–2267 p.
- MULLIS 1979 *Mullis, J.*, The system methane-water as geological thermometer and barometer from the external part of the central Alps. Bull. Min. 102. 526–536 p.
- NIEDERMAYR-UNGERANK 1994 *Niedermayr, G., Ungerank, W.*, Edel- und Schmucksteine aus Österreich Bode Verlag, Haltern. 48 p.
- NIEDERMAYR 1993 *Niedermayr, G.*, Die Bergkristallfunde aus dem römischen Handelszentrum auf dem Magdalensberg bei Kamten, Österreich Mineralien Welt 4.4, 24–28 p.
- OBERFRANK-RÉKAI 1984 *Oberfrank, F., Rékai, J.*, Drágakövek. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 226 p.
- POTY-STALDER 1970 *Poty, B., Stalder, H.*, Kryometische Bestimmung der Salz und Gas gehalte eingeschlossene Lösungen in Quarzkristallen aus zerrklüften der Schweizer Alpen. Sch. Min. P. Mitt. 50. 79–98 p.
- DIMITRESCU 1966 *Dimitrescu, R.*, Mineralogia Topografica a Romaniei. Ed. Ac. Rep. Soc. Rom., Bucuresti, 376 p.
- RÉTHY 1992 *Réthy, K.*, Drágakövek és gyöngyök. Edit. Dacia, Cluj. 248 p.
- ROEDDER 1963 *Roedder, E.*, Studies of fluid inclusions II. Freezing data and their interpretation. Econ. Geol. v. 58. 167–211 p.
- ROEDDER 1984 *Roedder, E.*, Fluid Inclusions. Reviews in Mineralogy vol. 12. Min. Soc. of America. ed. P.H. Ribbe 644 p.
- ROSARCO 1975 *Rosarco, G. J., Roedder, E., Simmons, J. H.*, Laser activated Raman Sonde for the nondestructive partial analysis of individual phases in fluid inclusions in minerals. Science, 190, 557–560 p.
- RYKART 1989 *Rykart, R.*, Quartz Monographie, Ott Verlag, Thun, 413 p.
- SCOPOLI 1776 *Scopoli, G. A.*, Crystallographia Hungarica. Pt. I. Prag.
- SHEPHERD 1985 *Shepherd, T. J., Rankin, A. H., Alderton D. M.*, A practical guide to fluid inclusion studies. Blackie et Son. Ltd. Glasgow, 239 p.
- SZAKÁLL-GATTER 1995 *Szakáll, S., Gatter, I.*, Magyarországi ásványfajok. Fair Kft. Miskolc, 212 p.
- SZAKÁLL-JÁNOSI 1996 *Szakáll, S., Jánosi, M.*, Minerals of Hungary. Tóp. Min. Hun. IV. Miskolc, 130 p.
- VETŐ-ÁKOS 1980 *Vető-Ákos, E.*, Paleohőmérséklet rekonstrukciója folyadék-gáz zárványok alapján a Pécs környéki mezozoikumban. MAFIJ 1978, 309–319 p.
- VÉRTES 1966 *Vértés, L., L.*, The Upper Palaeolithic site on Mt. Henye at Bodrogkeresztúr. ActaArchHung 18. 3–14.
- ZIPSER 1817 *Zipser, K. A.*, Versuch eines topographisch- mineralogischen Handbuches von Ungarn. Oedenburg. 250 p.

PALEOLIT HEGYIKRISTÁLY ESZKÖZÖK ÉS TÁJÉKOZÓDÓ FLUID ZÁRVÁNY VIZSGÁLATUK

Dolgozatunkban a Magyar Nemzeti Múzeum őskőkori gyűjteményében őrzött 14 hegyikristályból készített tárgyat vizsgáltuk meg. Földtani problémák megoldásában régóta alkalmazott fluid zárvány vizsgálat különösen alkalmas régészeti tárgyak tanulmányozására, mert úgy nyújt információt az ásvány keletkezésének körülményeiről, így közvetve a lehetséges származási helyéről, hogy a vizsgált tárgy nem sérül.

A tárgyak öt lelőhelyről: Bodrogkeresztúr, Megyaszó, Andornaktálya, Jászfelsőszentgyörgy és Pilismarót (Pálrét, Tetves, Bitóc, Bánom) kerültek elő. A leletek Pilismarót körüli sűrűsödése csak részben következik abból, hogy ez a terület a legrészletesebben kutatott. A pilismaróti telepek népének intenzív kapcsolatát a nyersanyagbeszerző helyekkel bizonyítja, hogy éppen a feltárasnak csak a kezdetén tartó Bánom volt hegyikristályban a leggazdagabb.

Az előkerülési körülmények nem egységesek, a tárgyak egyrésze ásatáson, hiteles kultúrrétegből, más része felszíni szórványként került a gyűjteménybe. Ez esetben a felszínen semmilyen más régészeti korszakból származó leletanyag nem volt, hegyikristály geológiai forrása sem volt a közelben, s a tárgyak felsőpaleolitikumhoz tartozását a vele együtt a felszínen gyűjtött eszközök valószínűsítik.

A lelőhelyek a magyarországi felsőpaleolitikum kultúráin belül a gravettien entitáshoz tartoznak. Azon belül kronológiai, illetve tipológiai ismérvek alapján elkülönített három filumból az idősebb és fiatalabb pengés horizontot képviselik. Ez a megfigyelés igazolja a „kavics-gravetti” telepek népessége elkülönítésének jogosságát a gravetti alapnépességen belül. A kavicsnyersanyag felhasználása nemcsak az eszközkészlet méreteit, típusosságát határozza meg, de a nyersanyag megszerzésének módja, iránya, útvonala, s ebből következően kapcsolataik iránya is eltér a klasszikus pengés iparok hasonló paramétereitől.

A vizsgált mintákból mindössze három, a 7., 12., és a 13. minta (Pilismarót-Tetves illetve Pilismarót-Bánom, felső kultúrréteg) mutat szerkezeti hasonlóságot, ami azonos nyersanyag felhasználását valószínűsíti. Ez a feltevés megerősíteni látszik a településszerkezeti, tipológiai szempontok alapján feltételezett egykorúságot a Pilismarót-környéki telepek között.

A hegyikristály tárgyak makroszkópos megfigyelése, a mikroszkópos fluid zárvány vizsgálatok és a kvarc lehetséges genetikai típusainak bemutatása alapján zárványtartalmú minták nagy valószínűséggel az ún. „alpi típusú” kvarctelérekből származnak, epi- vagy mezometamorf kőzetkörnyezetből. Ez a potenciális nyersanyagforrás lefedheti az Alpok középső, illetve keleti nyúlványát. Az innen ismert nagyszámú és kiterjedt nyersanyaglelőhelyek mindenképpen tartalmazhatják a lehetséges forrásokat. Amennyiben mégis számolni kell poligén származással (mint pl. az ókorban feldolgozott hegyikristályok egy részénél), a minták genetikai képe alapján bizonyos, hogy „alpi” jellegű ásványparagenezisből származnak. Ismereink szerint az ismert, tipikus alpi hegyikristály előfordulások a Würm interstadiálisaiban nem voltak jéggel fedettek.

T. Dobosi Viola–Gatter István

NEOLITHIC BURIALS AT TISZALÚC-SARKAD DATA TO THE BURIAL PRACTICES OF THE ALFÖLD LINEAR POTTERY CULTURE

Hargita ORAVECZ

The Tiszalúc-Sarkad locality lies on an elevation rising beside the Sarkad creek west of the community, (Fig. 1). The site was investigated by Pál Patay between 1974 and 1990. During his excavation of the settlement of the Copper Age Hunyadihalom culture,¹ he also uncovered a number of Neolithic refuse pits and burials.²

The topographic investigation of the site revealed an extensive surface scatter of Neolithic finds, most likely the remains of a Neolithic settlement, over a roughly 1-1.2 ha large area to the north and northwest of the Copper Age settlement. A total of nine burials were uncovered (Fig. 2). The burials and their grave goods, as well as the pottery finds in their environment can be dated to the Alföld Linear Pottery Culture (ALP) of the Middle Neolithic.³ The pottery shows early (Szatmár II) ALP traditions.

This study will focus on the Neolithic burials, and on possible relations with other Middle Neolithic burials in the Upper Tisza region.

Grave B-3 (Fig. 1). The contours of the feature (a pit or a regular grave pit) could not be observed. The skeleton was covered with a debris of pottery and stones. The deceased was laid on its left side in a contracted position, with the hands drawn up in front of the face. The burial was northeast-southwest oriented. The remains of a string of beads was scattered around the forehead and the elbows. A coarse and undecorated miniature vessel was found beside the knees. However, it is doubtful whether the other pottery fragments found nearby were also part of the grave inventory. The skeleton was defined as an adult, without more precise data as to gender and age.⁴

Grave B-4 (Fig. 2). The dark patch outlining the grave pit was oval. The disturbed burial contained an adult skeleton. The right thigh bone and shinbone were found in their original position, indicating that the deceased had been laid to rest on its right side in a contracted position, with a northeast to southwest orientation. There is no mention of grave goods. The incomplete skeletal remains were unsuitable for anthropological examination.

¹ Patay 1987, 89-120; 1995, 105-111.

² I would here like to thank Mr. Pál Patay for his kind permission to publish the finds, and for helpful comments.

³ A study on the pottery finds from the Neolithic settlement is currently under preparation.

⁴ It is unknown where the skeletal remains from this grave are housed.

Grave B-5 (Fig. 2). The skeleton was found lying on the yellow subsoil. The grave pit was dug into the humus, but the patch outlining the grave pit could not be observed. The arm, leg and hip bones perished, the skull and the jawbones were dislocated. The digital bones, the cervical and dorsal vertebrae, as well as the left ribs were in their original position, indicating that the deceased was laid to rest on its left side (and partly on its back) with a southeast to northwest orientation. The grave goods were two smaller vessels. One was found upside down under the skull, and contained remains of red ochre. Its rim had four indentations, and the vessel itself was decorated with an incised inverted horn-like pattern, filled with black encrustation. The other vessel was behind the back, near the ribs. The undecorated vessel, tempered with chaff, had an oval mouth. Gender: female, age: *maturus-senium*.⁵

Grave B-6. The burial found in the upper fill of a Neolithic pit was disturbed by ploughing. The greater part of the skeleton did not lie in anatomical order. Only the skull and the digital bones were in their original position, suggesting that the deceased was buried in a contracted position with the hands drawn in front of the face. ALP pottery sherds from the fill of the pit were scattered around the skeletal remains. There are no data on orientation and possible grave goods, or on the gender and age of the deceased.

Grave B-9 (Fig. 1). The grave pit showed an oval patch. The deceased was laid on its left side in a contracted position, with the hands drawn in front of the face and a southeast to northwest orientation. A small, badly preserved cup was found in front of the face (lying partly on the jawbone). The beads of a necklace lay scattered in the region of the neck. The small beads were carved from limestone and carefully polished. Gender: male, age: *maturus*.

Grave B-10 (Fig. 3). The grave pit was not outlined. The skeleton was disturbed. The right arm bone lay across the breastbone, while the left arm bone placed parallel to the body. The deceased put on its left side in a contracted position, with a southeast to northwest orientation. A broken shoe-last shaped stone axe lay by the knees, and the prism shaped stone beads of a necklace were found scattered in the region of the chest. Age: *infans I*.

Grave B-11 (Fig. 1). The burial was dug into the humus; the grave pit was not outlined. The skeleton was incomplete, but the position of the long bones – and especially the legbones – suggests that the deceased was laid to rest in a strongly contracted position, partly on its back, with a northeast to southwest orientation. There were no grave goods. Age: *infans I*.

Grave B-12 (Fig. 3). The deceased was buried in a refuse pit. Only badly preserved fragments of the skull and the ribs have survived. There is no data on the orientation or the burial rite. A thin-walled undecorated vessel found beside the skeletal remains was probably part of the grave inventory, while other pottery fragments found near the skeletal remains came from the fill of the refuse pit. Age: *infans I*.

Grave B-13 (Fig. 3). The grave pit has an oval form. The deceased was laid partially on its chest. The skull was dislodged from its original position. The left arm lay under the body, with the wristbone by the shoulder bone and the digital

⁵ The anthropological analyses were carried out by Zsuzsanna K. Zoffmann.

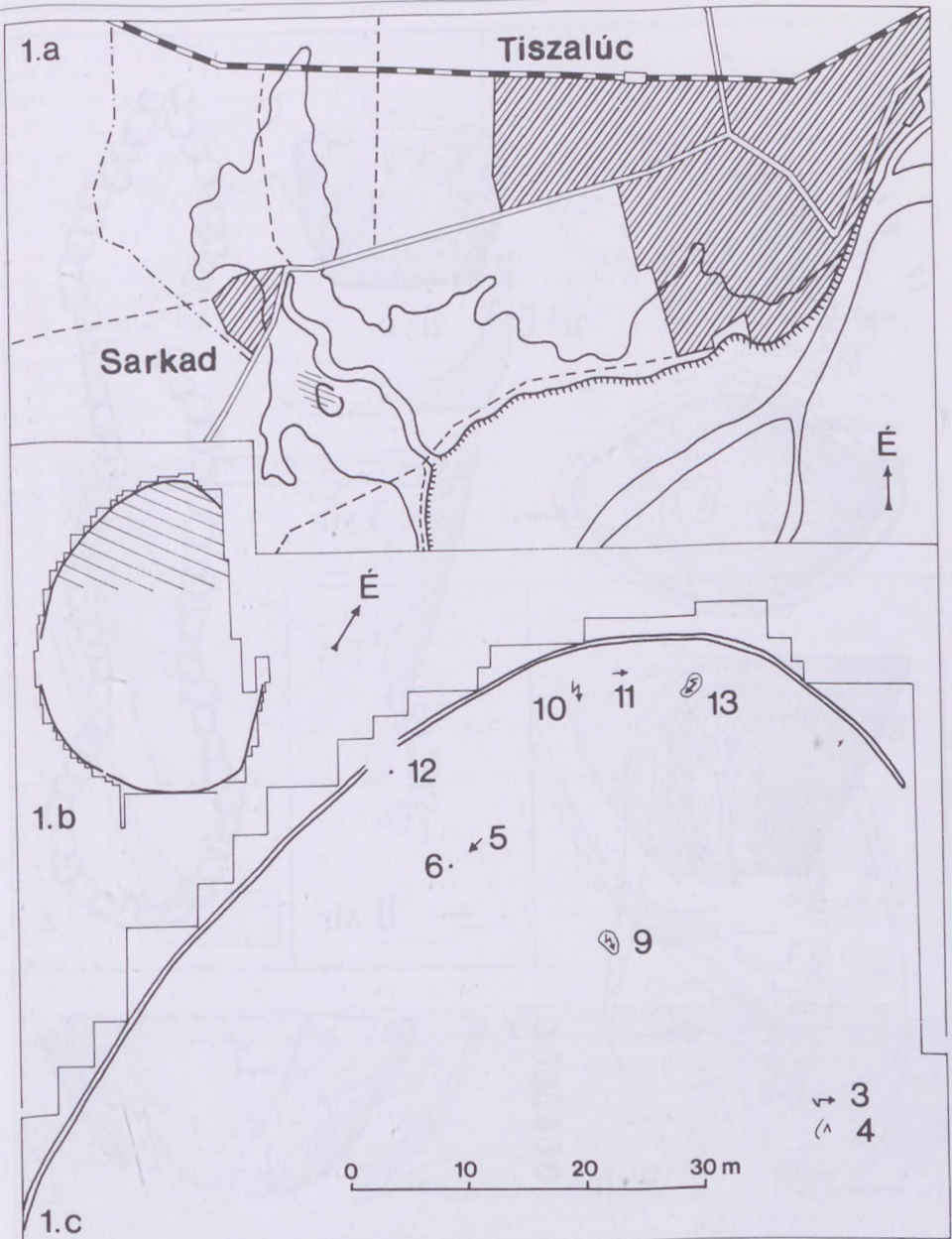

Fig. 1a
1a. ábra
Fig. 1b

1b. ábra

Fig. 1c
1c. ábra

Map of Tiszalúc-Sarkad with location of excavated site (after P. Patay).

Tiszalúc-Sarkad. A lelőhely térképe (Patay Pál nyomán).

General map of site. Neolithic remains are marked with oblique lines (extension approximate).

Tiszalúc-Sarkad. A feltárt terület alaprajza az újkőkori telepnyomok hozzávetőleges kiterjedésével.

The site with Middle Neolithic burials.

Újkőkori temetkezések Tiszalúc-Sarkadon.

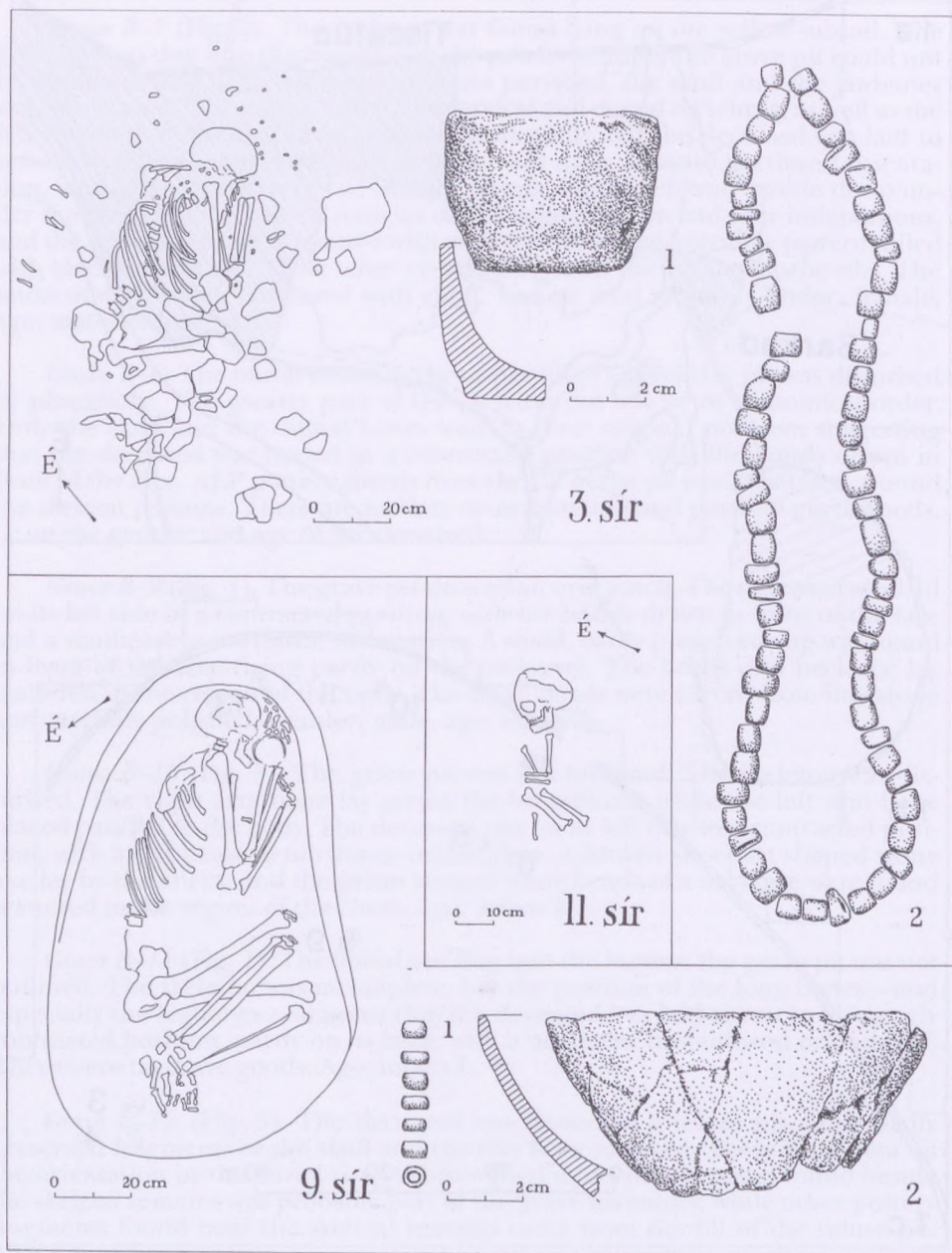

Fig. 2
2. ábra

Middle Neolithic burials.
Tiszalúc-Sarkad. Újkőkori temetkezések.

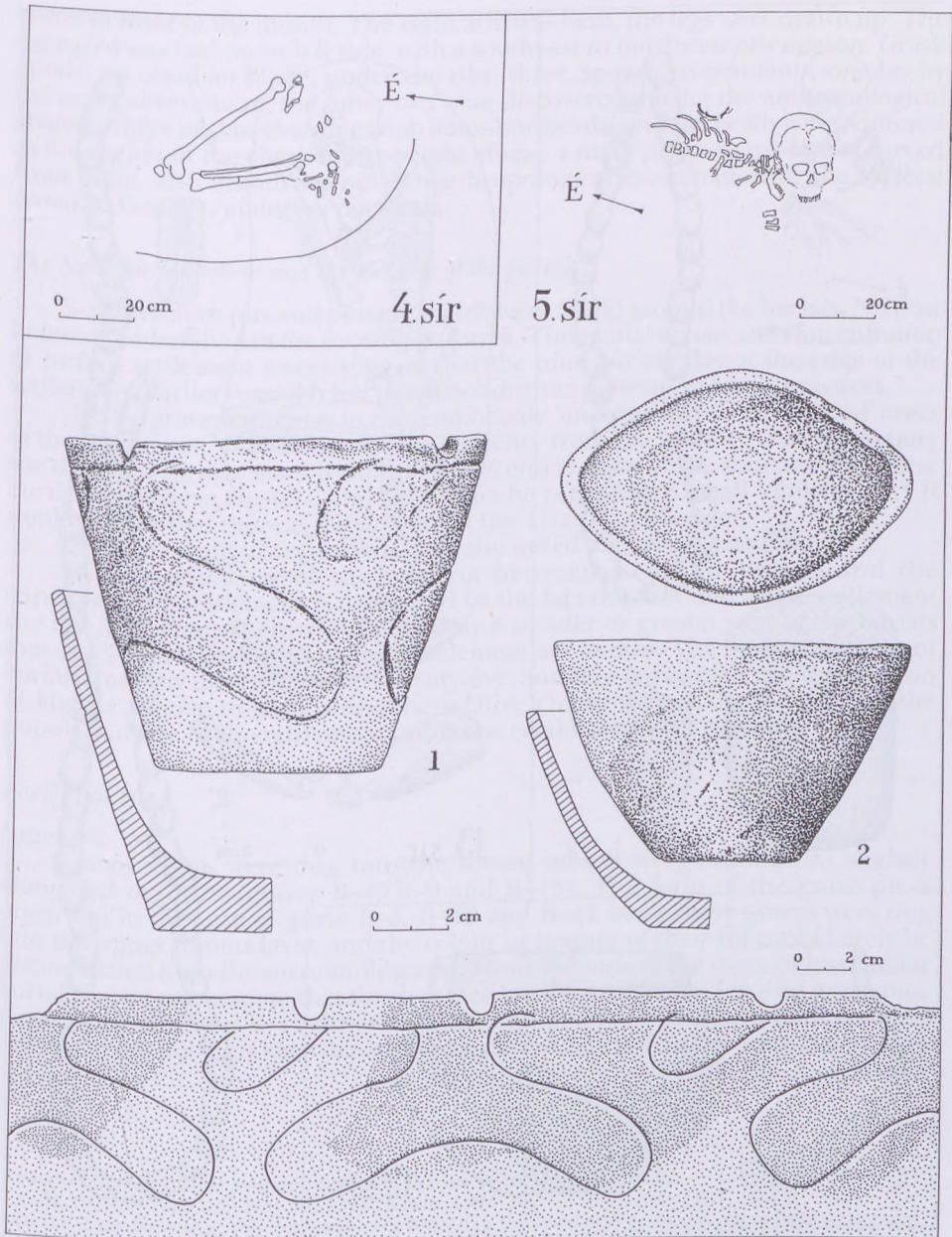

Fig. 3
3. ábra

Middle Neolithic burials.
Tiszalúc-Sarkad. Újkőkori temetkezések.

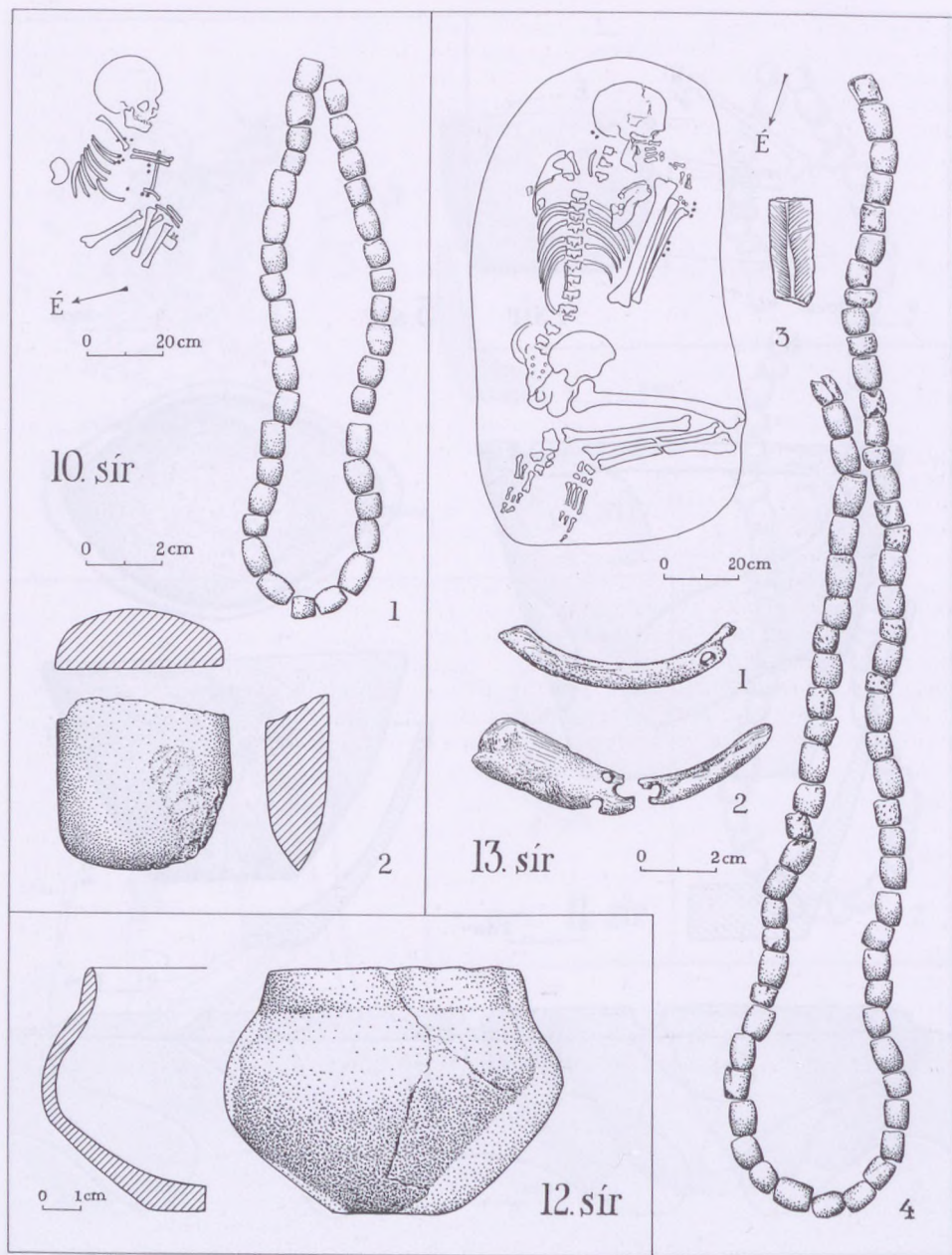

Fig. 4 Middle Neolithic burials.
4. ábra Tiszalúc-Sarkad Újkőkori temetkezések.

bones in front of the mouth. The right arm was bent, the legs were drawn up. The deceased was laid on its left side, with a southeast to northwest orientation. Grave goods: an obsidian blade, under the ribs; three *Spondylus* pendants, one lay by the cervical vertebrae, the other two were discovered during the anthropological analysis; three necklaces strung from limestone beads, with the beads lying scattered in the region of the chest and the right elbow; a small prism shaped bead carved from bone, also found during the anthropological examination of the skeletal remains. Gender: male, age: *maturus*.

The Neolithic settlement and the location of the burials

Several refuse pits and pottery sherds were found around the burials. No post holes were identified in the investigated area. The spatial extent and concentration of surface settlement traces suggest that the nine burials⁶ lay at the edge of the settlement. Earlier research has noted two distinct patterns in burial practices.

(1) The graves either lay in the temporarily 'unoccupied' or 'abandoned' areas of the settlement.⁷ There is a distinct tendency from the Middle Neolithic to bury the deceased farther away from the inner/central areas of the settlement.⁸ These burials often form clusters, and can in fact be regarded as small 'cemeteries'.⁹ It would appear that this was the practice at the Tiszalúc settlement.

(2) More recent investigations have also noted burials near houses.¹⁰

The examination of the relation between Neolithic burials and the corresponding settlement is hampered by the fact that not one single settlement site has been completely excavated. Only a smaller or greater part of the burials that can be associated with a given settlement are known. The highest number of burials from any one settlement is twenty-five, and thus burial patterns, the position of burials relative to each other, the relative chronology of the burials, and the population size of the settlement cannot be established with certainty.¹¹

The burial rite

Grave pits

Graves which were dug into the loessy subsoil were outlined as slightly elongated oval pits (graves B-4, B-9 and B-13). The form of the grave pit is uncertain in the case of grave B-5, B-10 and B-11 since these graves were dug into the upper humus layer, and the colour or texture of their fill could barely be distinguished from the surrounding area. However, view of the more or less similar burial rite, we can assume that the deceased were also deposited in oval grave pits. Graves B-3, B-6 and B-12 differ from the above, since a concentration of sherds was noted during their clearing, although no settlement features were noted. The

⁶ Further burials can be assumed from the density of the known burials.

⁷ Korek 1970, 8; Kalicz-Makkay 1977, 73; Kurucz 1994, Fig. 1; Kalicz-Koós 1997, 30-31.

⁸ In the Early Neolithic, the deceased were buried in the used and occupied part of the settlement, usually in refuse pits around the houses. Cp. Kutzián 1944, 93, 97; Trogmayer 1968, 120; Raczky 1989, 21-26.

⁹ Tiszavasvári-Paptelekhát: Kalicz-Makkay 1977, Fig. 45; Tiszavasvári-Deákhalmi dűlő: Kurucz 1994, Fig. 1.

¹⁰ Füzesabony-Gubakút: Domboróczki 1997, 22.

¹¹ The rescue excavations conducted during the construction of the M3 motorway have furnished important new data in this respect: Wolf-Simonyi 1995, 5; Domboróczki 1997, 22; Kalicz-Koós 1997, 30-31.

presence of pottery sherds suggests that the deceased was perhaps buried in a refuse pit (as in the case of grave B-3) or that the deceased was covered with household refuse following interment.

The custom of burying the dead in a grave became more widespread during the Middle Neolithic,¹² even though the deposition of the deceased in a refuse pit continued in this period.¹³ No other burial forms or grave constructions were noted at the Tiszalúc-Sarkad site.¹⁴

The deposition of the dead

One of the most important elements of the burial rite is the deposition of the dead in a contracted position. This was the most consistently custom. The extent of contraction is more or less identical. The deceased were laid to rest on their left side, with the hands drawn up in front of the face. Deposition on the right side, a rather rare occurrence in the Upper Tisza region, could only be noted in two graves. The graves from the Tiszavasvár area offer a good overview of the different modes of deposition.¹⁵

Orientation

The orientation of seven of the nine burials could be established. Three burials had a northeast to southwest orientation, and four had a southeast to northwest orientation. The latter graves lay in close proximity to each other. Orientation seems to have been independent of the sex of the deceased.

A southeast to northwest orientation dominates on Middle Neolithic sites, although it is by no means exclusive.¹⁶

Grave goods

Graves B-4, B-6 and B-11 could not be evaluated since they were disturbed, and it is uncertain whether they contained any grave goods. Middle Neolithic burials are characterized both by the presence and absence of grave goods.¹⁷ A part of them, such as pottery, stone tools and ochre were most likely deposited as part of the burial rite, as part of 'caring for the deceased',¹⁸ while pendants, beads and bracelets can be regarded as part of the costume. No significant differences can be observed in the number and type of grave inventories in terms of differentiation according to sex, age and 'status', and in fact a 'uniformization' can be noted.¹⁹

The most common grave good, both at Tiszalúc and on other sites, was pottery. Often as many as two to six vessels were deposited beside the deceased. The form and decoration of these vessels is basically identical to the household pottery found

¹² Kurucz 1994, 125-127.

¹³ Máthé 1978, 36.

¹⁴ Burial inside houses or into the house debris could not be unambiguously established at the Tiszalök-Hajnalos site: Kurucz 1989, 97.

¹⁵ Kalicz-Makkay 1977, 78-81; Kurucz 1994, Figs 1-3.

¹⁶ Kutzián 1963, 410; Kalicz-Makkay 1977, Tabelle 3; Kurucz 1994, 127; Domboróczki 1997, 22; Kalicz-Koós 1997, 30-31.

¹⁷ Kalicz-Makkay 1997, Tabelle 1.

¹⁸ Raczky 1989, 24.

¹⁹ There were no striking differences in the grave inventories of the burials, a feature that has also been noted on other ALP sites.

on settlements, the only difference being that they are smaller and miniature variants also occur.²⁰

The burials can be dated on the basis of the pottery from the burials and from the settlement.

The coarse undecorated miniature vessel with a rounded body from grave B-3 was tempered with chaff. This is a fairly common form and could be part of any Neolithic assemblage (Fig. 1. 1).

Grave B-5 contained two vessels. One was decorated with an incised pattern encrusted with black (Fig. 2. 1). The interior was painted red. Both the vessel form and the ornamentation are common in the ALP, and owing to its general occurrence within the culture, it is unsuitable for a finer dating. The other vessel from this grave was undecorated (Fig. 2. 2). Its single distinctive feature was its oval mouth. In spite of other characteristic traits, it is nonetheless a 'classical' ALP form. Its manufacturing technique and form compares well to decorated wares from the settlement.

The vessel from grave B-12 had remains of the organic temper and iron oxide on its surface (Fig. 3. 1). Although undecorated, its form is very characteristic. Its rounded lower part, high-set shoulder and constricted mouth are characteristic traits of the early (Szatmár II) forms of the ALP.²¹

In dating the burials, the pottery from the Neolithic pits and the pottery found by the burials was also taken into consideration. The burials can be dated to the same age as the excavated settlement part.²² The settlement was occupied in the early ALP phase and the burials too can be dated to this period.

The grave goods also included stone implements. A broken shoe-last shaped stone axe was recovered from grave B-10. The axe was carefully polished, its edge is asymmetric. Traces of wear can be seen on its surface (Fig. 3. 2). Stone axes occur fairly frequently in Middle Neolithic burials, even though they are not too common in the Upper Tisza region.²³

A double-edged, retouched obsidian blade with triangular section was found in grave B-13 (Fig. 3. 3). Obsidian blades were rarely deposited in burials.²⁴

Remains of necklaces, beads scattered around the ribs, were found in four burials. Most beads were small and barrel or disc shaped. They were made from various raw materials, but only in the case of the necklace from grave B-13, whose beads were carved from limestone, could we determine the raw material used (Fig. 3. 3). The raw material of the other beads remains uncertain. The occurrence of stone beads has been noted also among more recent finds.²⁵

The grave goods from grave B-13 included Spondylus jewellery, three pendants, all carved from broken armrings. The fact that the broken armrings were re-used for manufacturing indicates the value attached to this raw material. Spondylus jewellery and personal or costume ornaments, so-called 'prestige items', are more common in the cemeteries of the western Linear Pottery cultures.²⁶ In the Upper Tisza region, Spondylus first appears commonly in the Middle Neolithic,

²⁰ Kalicz-Makkay 1977, Tabelle 1; Domboróczy 1997, 22; Kalicz-Koós 1997, 30-31. Miniature vessels may have been specifically manufactured as funerary pottery, as at Vadna: cp. Korek 1957, 14-15.

²¹ Kalicz-Makkay, Pl. 168. 1-3, Pl. 65. 3.

²² The pottery finds from the refuse pits and other settlement features show considerably more early (Szatmár II) forms and ornamental patterns.

²³ Kalicz-Makkay 1977, Tabelle 1. In contrast, stone axes were frequently deposited in graves of the western Linear Pottery cultures. Cp. Pavuk 1972, 48-55.

²⁴ Not one single obsidian blade is mentioned in the chart of the then known ALP burials published by Kalicz-Makkay 1977, Tabelle 1.

²⁵ Kalicz-Makkay 1977, Tabelle 1; Domboróczy 1997, 22; Kalicz-Koós 1997, 30-31.

²⁶ Pavuk 1972, 56-62.

but it is considerably less frequent and less carefully worked than in the west.²⁷ *Spondylus* found in the Balkans probably originates from the Aegean, although a Pontic origin has also been suggested.²⁸

Ochre occurs quite frequently in ALP burials.²⁹ Even though ochre lumps were not found and neither were signs of body painting observed, the use of ochre in the burial rite is indicated by the remains of ochre found inside the vessel from grave B-5.

The various elements of the burial rite observed at the Tiszalúc site – the form of the grave pits, deposition of the dead into refuse pits, contraction, orientation and grave goods – all conform to the general custom of the Alföld Linear Pottery. The distribution of grave goods according to sex and age could not be analyzed in detail, but even so, certain conclusions can be drawn concerning the socioeconomic structure of Neolithic society. The graves contained pottery, stone implements, beads and pendants – the latter two made from *Spondylus*, bone, clay and stone –, all finds or 'prestige items' which are generally recovered from ALP burials. The graves did not include outstandingly rich burials, suggesting possible social differences or ranking ('status').³⁰

The skeletal remains were examined by Zsuzsa K. Zoffmann. Her study is included in the appendix.

²⁷ Kalicz-Makkay 1977, Tabelle 1; Kurucz 1994, Fig. 2, 126; Domboróczy 1997, 22; Kalicz-Koós 1997, 30-31.

²⁸ Renfrew 1979, 181-189.

²⁹ Domboróczy 1997, 22, proposed that the raw material of the *Spondylus* beads and armrings from the Füzesabony-Gubakút site came from the Adriatic; Kurucz 1994, 126, note 7.

³⁰ Kalicz-Makkay 1977, Tabelle 1; Kalicz-Koós 1997, 30.

A general 'uniformization' can be noted not only in the burial rite, but also in the grave inventories. Recent research has also confirmed this: Chapman 1994, 79-81; Domboróczy 1997, 22; Kalicz-Koós 1997, 30-31.

BIBLIOGRAPHY

- CHAPMAN 1994. *Chapman, J.* Social power in the early farming communities of Eastern Hungary – Perspectives from the Upper Tisza region. JAMÉ 36 (1994), 79–91.
- CSALOG (1955) *Csalog, J.* A tiszai műveltség viszonya a szomszédos újkőkori műveltséghez. FolArch 7(1955), 23–44., 227–230.
- DOMBORÓCZKI 1977. *Domboróczki, L.* Füzesabony-Gubakút. (Paths into the past. Rescue excavations on the M3 motor way.) Újkőkori falu a Kr. e. VI. évezredből. (Füzesabony-Gubakút. Neolithic village from the 6th Millennium B. C.) In: Utak a múltba: M3 autópálya régészeti leletmentései. Szerk. Raczky, P. Kovács, T., Anders A. Bp. 1997. 18–27.
- ISTVÁNOVITS 1994. *Istvánovits, E.* Rakamaz-Aranyos árok. FégFüz Ser I. 46. Bp. 1994, 23.
- KAHLKE 1958. *Khalke, D.* Ein Gräberfeld mit Bandkeramik von Sondershausen in Thüringen. Neue Ausgrabungen in Deutschland. Berlin 1958.
- KALICZ-MAKKAY 1977. *Kalicz, N.–Makkay, J.* Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene. StudArch 7/1977. Budapest 1977.
- KALICZ-KOÓS 1997. *Kalicz, N.–Koós, J.* Mezőkövesd-Mocsolyás. Újkőkori telep és temetkezések a Kr. e. VI. évezredből. (Mezőkövesd-Mocsolyás. Neolithic settlement and graves from the 6th Millennium B. C.) In: Utak a múltba: M3 autópálya régészeti leletmentése. Szerk. Raczky, P., Kovács, T., Anders A. Budapest 1997. 28–33.
- KOREK 1957. *Korek, J.* A vadnai neolitikus sírlelet. The Neolithic Finds at Vadna. HOMÉ I(1957) 14–25.
- KOREK 1957. *Korek, J.* Nyíltszíni bükki telep és sírok Aggteleken. Eine Freilandstation und Gräber der Bükk-Kultur in Aggtelek. ArchÉrt 97(1970), 3–22.
- KOREK-PATAY 1958. *Korek, J.–Patay, P.* A bükki kultúra elterjedése Magyarországon. RégFüz Ser II, 2, 1958.
- KURUCZ 1989. *Kurucz, K.* A nyíri Mezőség neolitikuma. Nyíregyháza 1989.
- KURUCZ 1994. *Kurucz, K.* Újkőkori sírok Tiszavasvári határából. (Neolithic graves from the outskirts of Tiszavasvári.) In: A kőkortól a középkorig – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Szerk. Lőrinczy G. Szeged 1994, 125–138.
- KUTZIÁN 1963. *Kutzián, I.* The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya. ArchHung 42.1963.
- LOVÁSZ 1991. *Lovász, E.* Nyékládháza I-II-Kavicsbánya. RégFüz Ser I, 43. 1991, 12.
- MÁTHÉ 1978. *Máthé, M.* Újkőkori település Berettyószentmárton-Morotva lelőhelyen. DMÉ 1978, 35–56.
- PATAY 1987. *Patay, P.* A Tiszalúc-sarkadi rézkori telep ásásának eddigi eredményei. (Bisherige Ergebnisse der Ausgrabung in der kupferzeitlichen Siedlung von Tiszalúc-Sarkad.) FolArch 38 (1987), 89–120.
- PAVUK 1971. *Pavuk, J.* Zur Problematik der Gräberfelder mit der Linearkeramik. Alba Regia 12 (1974), 123–130.
- PAVUK 1972. *Pavuk, J.* Neolithisches Graberfeld in Nitra. SlA 20(1972), 5–130.
- RACZKY 1988 *Raczky, P.* A Tisza-vidék kulturális és kronológiai kapcsolatai a Balkánnal és az Égeikummal a neolitikum, rézkor időszakában. Újabb kutatási eredmények és problémák. Szolnok 1988.
- RENFREW 1979. *Renfrew, C.–Shackleton, N.* Neolithic Trade Routes Realigned by Oxygen Isotope Analyses. In: Problems in European Prehistory. Edinburgh University Press 1979, 183–190.
- TOMPA 1929. *Tömpe, F.* Die Bandkeramik in Ungarn. Die Bükk und die Theiss-Kultur. ArchHung 5–6. Bp. 1929.
- TROGMAYER 1969. *Trogmayer, O.* Die Bestattungen der Körös-Gruppe. MFMÉ 1969/2, 5–15.
- WOLF-SIMONYI 1995. *Előzetes jelentés az M3-as autópálya 10. lelőhelyének feltárásáról (Autobahn M3, 10. Fundstelle.)* SMK 11(1995), 5–32.

ÚJKŐKORI TEMETKEZÉSEK TISZALÚC-SARKADON.

Adatok az alföldi vonaldíszes kerámia kultúrájának temetkezési szokásaihoz

A lelőhely Tiszalúc község határában lévő Sarkad-majortól délre, mintegy 600 m-re a Sarkad-ér nyugati partján fekszik. Itt vezetett feltárásokat Patay Pál 1974–1990 között. Kutatásainak célja a rézkori Hunyadihalmi-kultúra települési szerkezetének megismerése volt. Munkálatai során újkőkori hulladékgödröket és temetkezéseket is feltárt. Összesen 9 sír maradványait sikerült azonosítania.

A temetkezések, a mellékleteik és a környezetükhöz tartozó edénytöredékek alapján a középső neolitikum időszakára, azaz az alföldi vonaldíszes kerámia fejlődésére keltezhetők.

Az eltemetés módjában – összesen 9 sír esetében – az alábbiakat lehetett megfigyelni:

- 1) a temetés céljára ásott sírgödröket, emellett
- 2) az elhunytak személgödörbe helyezését,
- 3) a jobb és bal oldali kuporítást,
- 4) az Ék–Dny-i, illetve Dk–Ény-i tájolást,
- 5) a kerámia, kőeszköz, gyöngy és csüngő mellékleteket, ill. ékszereket.

A sírokban talált leletek az alföldi vonaldíszes kerámia körében gyakran előforduló „presztízstárgyak”. Nyersanyaguk: Spondylus-kagyló, csont, márvány és egyéb kő. Szociális különbségekre utaló, kiemelkedően gazdag, vagy az átlagostól eltérő, különleges mellékletet tartalmazó sír nem volt.

Oravecz Hargita

HUMAN REMAINS FROM THE NEOLITHIC SITE AT TISZALÚC-SARKAD

Zsuzsanna K. ZOFFMANN

Introduction

The human remains from six of the nine burials at the Alföld Linear Pottery (ALP) site excavated at Tiszalúc-Sarkad were suitable for anthropological examination: the skeletal remains from graves 3-4 are lost, while the remains from grave 12 were not preserved.

The metrical data of the examined human remains¹ are shown in Tables 1-3. The categorization of the metrical data is based on the system by Aleksejev-Debec.²

The anthropological data of the fragmentary series have in part already been published.³

Description of the finds

Grave B-5 – 40-48 years old female

The base and the facial part of the fragmentary skull is missing. The ovoid-sphenoid and house-shaped calvarium is very long, wide and very high, mesohypsi-acrocran, the wide forehead is metriometop. The bizygomatic breadth of the robust skull is very great. The body height, calculated from a single data, can be assigned to the high category. – The very strong torus palatinus and the crowding of the teeth around the lower left canine is the only anatomical variation. – The bones did not show any pathological deformities. There are no traces of caries on the 27 surviving teeth, but a cyst can be seen at the root of the upper PM2. The alveolus of the upper left PM1 and the two lower I1 are atrophied, the remaining six incisors are intact. Dental wear is of a degree of 3-4.

Grave B-6 – Adultus-maturus male

Only the fragmentary mandible and a few fragments of the skeletal bones have survived. – Anatomical variations or pathological deformations could not be observed on the surviving bones, the surviving six teeth do not show signs of caries. Dental wear is of a degree of 2-3.

¹ Determination of sex: Éry-Kralovánszky-Nemeskéri 1963; determination of age: Nemeskéri-Harsányi-Acsádi 1960; estimation of stature: Manouvrier 1893, Pearson 1899, Bach 1966 and Breitingner 1938.

² Aleksejev-Debec 1964

³ Zoffmann 1991, 1992

Table 1 -Main cranial measurements

Martin No	B-9 male	B-13 male	B-5 female
1	185	195	183?
5	—	—	—
8	142	135	142
9	102	101	98
10	125	117	121
11	—	126	128
12	111	114	115?
13	100	—	—
17	—	—	—
20	118?	119	120?
23	530	541	524
24	—	312	321?
25	—	382	—
26	—	124	—
27	122	140	133
28	—	118	124
29	—	112	—
30	111	122	118
31	—	104	—
40	—	—	—
43	109	113	110
45	—	—	141?
46	—	—	—
47	—	—	—
48	—	72?	—
51 d	—	41,5	—
s	—	—	—
52 d	—	33	—
s	—	32	—
54	—	28	—
55	—	52?	—
60	—	53	—
61	—	66	—
62	—	—	—
63	—	35	—
65	119	—	—
66	95	—	—
69	36	—	29?
70	66	d 65	—
71a	36	d 38	—

Grave B-9 – 40–49 years old male

The fragmentary, slightly warped, spheroid and house-shaped calvarium is long, medio-wide, high, meso-ortho-acrocran; the forehead is wide, eurymetop. The facial part cannot be reconstructed, the mandible is narrow. – The estimated body height can be assigned to the medio-high, high categories. – Pathological deformations could not be observed on the bones. Crowding of the teeth can be seen around the lower right canine, while a large neck caries can be noted on the upper right M1 and M2. Dental wear is of a degree of 3-4.

Grave B-10 – 2–4 years old child

The age was determined on the basis of the teeth.

Grave B-11 – 2–3 years old child

The age was determined on the basis of the teeth.

Table 2 - Main cranial indices

Martin no	B-9 male	B-13 male	B-5 female
8/1	76,8	69,2	77,6?
17/1	—	—	—
17/8	—	—	—
20/1	63,8?	61,0	65,6
20/8	83,1?	88,2	84,5
9/8	71,8	74,8	69,0
47/45	—	—	—
48/45	—	—	—
52/51 d	—	79,5	—
54/55	—	53,9?	—
61/60	—	124,5	—
63/62	—	—	—

Grave B-13 – 42–47 years old male

The sphenoid, house-shaped cranium is very long, narrow and high, hyperdolicho-chamae-hyperacrocran; the wide forehead is hypereurymetop. The facial part of the skull is fragmentary, but was probably high-leptomorph. The orbita is chamaekonch, the nose has a chamaerrhin index. – The body height estimated from the skeletal bones is high, medio-high. – The strong torus palatinus can be mentioned as the only anatomical variation. – Pathological deformations can be seen on the bones of both upper limbs: a status post fracturam on the lower third of the right ulna (the bone is thickened at the place of the fracture, but without traces of inflammation), while arthrosis deformans could be noted on the left elbow joint (the surface of the trochlea humeri shows eburnation, the processus coronoideus ulnae is widened). No traces of caries could be noted on the 28 preserved teeth, but a cyst can be seen on the root of the right upper canine, while of the left lower PM1 only the stump of the root has survived. All four upper incisors are missing, the alveolar resorption on their places is complete without any trace of inflammation. Dental wear is of degree of 2.

Evaluation

The distribution according to sex and age of the human remains is uneven. The sexual disproportion (three males and one female) can be attributed to the incompleteness of the series, similarly to the lack of young adultus. However, the number of children of the Inf. I. age group is conspicuously high, especially in view of the human remains from grave B-12 which disintegrated but which were also defined as belonging to a newborn, this ratio more or less conforms to the high newborn-child mortality rate among the prehistoric populations.

Anatomical variations on the fragmentary skulls could only be noted on the bony palate from graves B-5 and B-13. The torus palatinus which can be associated with robusticity can be seen as an archaic element. – Tooth crowding could be observed in two cases (graves B-5 and B-9), being a hereditary trait, is noteworthy too.

Pathological deformations could only be observed in one case. The fracture of the right arm of the male buried in grave B-13 meant an extra strait of his left arm, resulting arthrosis deformans of the left elbow joint. – Although usually among prehistorical populations, cribra orbitalia and spondylosis on the spinal column could not be seen among the finds from Tiszalúc.

Caries could be noted on the row of teeth of the skull from grave B-9; however, considering the cysts by the roots, the ratio of damaged teeth (93:5) is 5,3 per cent.

Table 3 - Main postcranial measurements

Martin No		B-6 male	B-9 male	B-13 male	B-5 female
Clavicula:					
1	—	—	—	—	—
6	—	—	38	36	38
Humerus:					
1	—	—	—	336	336
2	—	—	—	333	333
4	—	59	71?	62	—
5	—	22	23	23	23
6	—	18	17	18	19
7a	—	68	70	68	67
10	—	—	51	51?	50
Radius:					
1	—	—	255	255?	—
4	—	—	16	17	17
5	—	—	11	11	14
Ulna:					
1	—	—	276	276	—
11	—	18	18	19	21
12	—	13	13	14	17
Femur:					
1	—	—	473?	—	458
2	—	—	468?	—	456
6	29	—	31	30	30
7	30	—	27	27	28
9	—	—	36	36	33
10	—	—	27	27	34
19	—	—	51?	51?	26
Tibia:					
1	—	—	392	—	—
1b	—	—	390	—	370
8a	—	—	39	37	368
9a	—	—	25	25	37
Fibula:					
1	—	—	—	—	361
Stature:					
Manouvrier	—	—	1708	—	1676
Pearso	—	—	1697	—	1675
Breitinger	—	—	1729	—	1709

The artificial, ante mortem removal of teeth can be assumed in the case of two I1 of the female skull from grave B-5, and all four upper incisors of the male skull from grave B-13 were missing, the alveolar resorption was complete with an initial bone atrophy, but without any trace of an inflammation, and neither could traces of a possible blow or other injury be noted. The upper left PM1 of the skull from grave B-5 was also missing, alveolar resorption was complete, i. e. the possibility of an artificial removal cannot be rejected in this case either. The practice of the ante mortem removal of incisors has also been noted in the case of a female skeleton from another ALP site at Békés-Déló⁴ and thus there is increasing evidence for the custom of removing incisors for – a yet unknown – practical or ritual reason among the ALP population. Beside of the chronologically and geographically distant Mesolithic cemetery uncovered at Taforalt in northern Africa, a closer analogy to this custom was observed on the adult skeletons from sites of the Lepenski Vir culture.⁵ – The state of the alveolar resorption suggests that the removal of the teeth was carried out at a younger (Juv.?) age.

⁴ Zoffmann 1983–84

⁵ Férémbach 1962, Zoffmann 1983–84

The taxonomic classification of the human remains from Tiszalúc-Sarkad is fairly difficult since the fragmentary skeletal remains only enabled a very rudimentary analysis. Only so much could be established that the series is characterized by a high face, a mesodolichocrania, beside a high stature and a marked robusticity. – Several attempts have been made for the taxonomic characterization of the ALP population⁶ since the publication of the first skeletal find in 1916.⁷ It has been suggested that this population was taxonomically heterogen already in the early phase of the culture. An archaic, high and robust component which can probably be traced to a Mesolithic population, as well as its gracilized variant and a much more gracile component all occur. The latter can most likely be interpreted as the survival of certain ethnic groups from the chronologically and in part geographically preceding Körös culture, or as the common origin of certain ALP and Körös ethnic groups.⁸

⁶ Nemeskéri 1956, 1961, Szathmáry 1978, 1978–79, 1982, Zoffmann 1983–84, 1990, 1991, 1992

⁷ Bartucz 1916

⁸ Zoffmann 1992

BIBLIOGRAPHY

- ALEKSEJEV–DEBEC 1964. *Aleksejev, V. P.–Debec, G. F.* Kranimetrija. Moskva 1964.
- BACH 1966. *Bach, H.* Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmassenknochen weiblicher Skelette. *AnthrAnz* 29/1966, 12–21.
- BARTUCZ 1916. *Bartucz, L.* A Bűdöspeszt-barlangban talált neolithkori embercsontváz. *Bk* 4/1916, 109–136.
- BREITINGER 1938. *Breitinger, E.* Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmassenknochen. *AnthrAnz* 14/1938, 249–274.
- ÉRY–KRALOVÁNSZKY–NEMESKÉRI 1963. *Éry, K. KRALOVÁNSZKY, K.–A.–Nemeskéri, J.* Történeti népességek rekonstrukciójának reprezentációja. A representative reconstruction of historic populations. *AnthrK* 7/1963, 41–90.
- FEREMBACH 1962. *Ferembach, D.* La nécropole épipaléolithique de Taforalt (Maroc oriental). Étude des squelettes humains. Casablanca 1962.
- MANOUVRIER 1893. *Manouvrier, L.* La détermination de la taille d'après les grandes os des membres. *Mém. de la Soc. d'Anthrop. de Paris* 4/1893, 347–402.
- NEMESKÉRI 1956. *Nemeskéri, J.* Anthropologische Übersicht des Volkes der Pécelér Kultur. In: *Banner, J.* Die Pécelér Kultur. *ArchHung* 35/1956, 295–314.
- NEMESKÉRI 1961. *Nemeskéri, J.* Die wichtigsten anthropologischen Fragen der Urgeschichte in Ungarn. *AnthrK* 5/1961, 39–47.
- NEMESKÉRI–HARSÁNYI–ACSÁDI 1960. *Nemeskéri, J.–Harsányi, L.–Acádi, Gy.* Methoden zur Diagnose des Lebensalters von Skelettfunden. *AnthrAnz* 24/1960, 70–95.
- PEARSON 1899. *Pearson, K.* On the reconstruction of the stature of Prehistoric races. *Mathem. Contrib. to the Theory of Evolution V. Philosoph. Transact. of the Royal Soc. Ser. A.* 192/1899, 169–244.
- SZATHMÁRY 1978. *Szathmáry, L.* Koraneolitikus (AVK) csontvázleletek Berettyószentmárton-Morotva lelőhelyről. *Frühneolithische Knochenfunde aus Berettyószentmárton-Morotva, einem Fundort im Hajdú-Bihar.* *DMÉ* 1978, 31–34.
- SZATHMÁRY 1978–79. *Szathmáry, L.* The Neolithic skeleton from Zaránk. *FolHist-Nat.Mus.Matr.* 5/1978–79, 135–146.
- SZATHMÁRY 1982. *Szathmáry, L.* Quantitative Untersuchungen an den Skelettfunden der Linienbandkeramikultur der Ostregion des Karpatenbeckens (Autochtonität der Skelettfunde der Alföld Linienbandkeramik – AVK). *DMÉ*/1982, 23–51.
- ZOFFMANN 1983–84. *Zoffmann, Zs. K.* Die anthropologischen Funde der früh- und spät-Alföld-Linienbandkeramik in Ostungarn. (Anthropologisches Material der Alföld-Linienbandkeramik aus dem Fundort von Békés-Dél.) *DMÉ*/1983–84, 71–84.
- ZOFFMANN 1990. *Zoffmann, Zs. K.* Neolithic populations in the Carpathian Basin as displayed by Penrose analysis. Third Symposium on Upper Palaeolithic, Mesolithic and Neolithic Populations of Europe and the Mediterranean Basin. Budapest 1990, in press.
- ZOFFMANN 1991. *Zoffmann, Zs. K.* A közép-európai (KVK és DVK) valamint az Alföldi (AVK) Vonaldiszes kerámia emberantani leleteinek metrikus összehasonlítása. Metrischer Vergleich der anthropologischen Funde der mitteleuropäischen und der Alföld-Linienband-Keramik. *JPMÉ* 36/1991, 85–99.
- ZOFFMANN 1992. *Zoffmann, Zs. K.* A kelet Kárpát-medence neolitikus és rézkori népességeinek emberantani vizsgálata. (Anthropological survey of Neolithic and Copper Age populations from the Eastern Carpathian Basin.) *Cand. diss., Budapest* 1992.

EMBERTANI LELETEK A TISZALÚC-SARKADI NEOLITIKUS LELŐHELYRŐL

Az alföldi vonaldíszes kerámia Tiszalúc-Sarkad lelőhelyen feltárt temetkezései közül összesen csak 6 állt az embertani vizsgálat rendelkezésére. A töredéksorozat (2 gyermek, 3 férfi, 1 nő) antropológiai adatai korábban már részben ismertetésre kerültek.³

A megfigyelhető anatómiai variációk (torus palatinus, fogtorlódás) és kóros elváltozások (arthrosis deformans) mellett említést érdemel a metszőfogak részbeni eltávolítása, egyelőre ismeretlen (rituális?) okból, két felnőtt esetében is.

A töredékes leletek taxonómiai besorolása helyett csak annyi állapítható meg, hogy a sorozatra a magas arc, valamint a dolicho-mesokrania volt a jellemző, a magas termet és kifejezett robuszticitás mellett. A korábbi vizsgálatok szerint⁶ megállapítást nyert, hogy az AVK népesség taxonómiailag már a kultúra korai szakaszában is heterogén volt; egy archaikus, magas termetű, robusztus, feltehetően mezolitikus alapokra visszavezethető komponens mellett, ennek gracilizált, ill. gracilizálódó változata, valamint egy olyan variáns is előfordul, amely vagy az AVK-t korban és részben térben is megelőző Körös kultúra egyes népcsoportjainak továbbélésére, vagy a Körös és az AVK bizonyos népcsoportjainak közös eredetére utalhat.⁸

K. Zoffmann Zsuzsanna

In memoriam Ilona Stanczik

DOG AS BUILDING OFFERING FROM THE BRONZE AGE TELL AT JÁSZDÓZSA

István VÖRÖS

Northwest of the village Jászdózsa, the small hill Kápolna-halom is known for more than 200 years as an archaeological locality, due to masses of human bone occurring¹. In 1943, earthworks cut into the remains of a prehistoric settlement. Recognising the significance of the finds, the Jász Museum of Jászberény initiated excavations on the cost of the museum, performed by Sándor Gallus from the Hungarian National Museum. Two exploring trenches were opened in August 1943, one near the mound and one on the mound. The observations were published in a short "preliminary" study².

1. JÁSZDÓZSA - KÁPOLNA HALOM, EXTERIOR SETTLEMENT

Trench I. planted along the S side of the mound (10×2 m) transected 4 meters of settlement layer³. 76 animal bone items were collected among the finds mentioned as "kitchen debris". The finds were brought into the prehistoric collection of the Hungarian National Museum (Pottery inventory book: 27/1944 - 64 animal bones, 9 pieces discarded), then transposed into the Archaeozoological Collection (inv.: 660-663, 60.24.1-36, 63.27.1-6, 67 pieces. One of the bones is a human pelvis fragment). According to Gallus, the finds belong to Br. IV phase (Füzesabony-Megyaszó type) according to Tómpa.

The fauna list of the exterior settlement was first published by S. Bökönyi⁴, inaccurately. Besides the three most important livestock components ("BOS" - Bos (cattle) - Ovis (sheep) - Sus (swine), other species are also included like horse and dog as well as the four big game of the period (Table 1).

Description of the bone material:

Trench I., layer 5 - 17 items

Cattle - maxilla med. fr. dext.

Sheep - corpus mandibulae sin. et dext. (Ad., with wavy tooth wear, the right side P₁-M₁ and the left side P₂-P₃ are obliquely pushed into each other), mandibula oralis fr. dext., M3 dext. (Ad) - sin. (Mat.)

Swine - corpus mandibulae sin. (P1 did not develop, P4-M1 pushed into each other), mandibula pars incisive sin. et dext. + corpus dext. (P1 did not develop, C alv. diameter: 14×8 mm, diastema length 56 mm), mandibula aboral fr. dext. (Mat.), Caninus inf. dext.

¹ Stanczik 1969b

² Gallus 1943b

³ Gallus 1943a, 1943b, 35.

⁴ Bökönyi 1974, 370

Table 1. Animal remains from Jászdózsza-Kápolnahalom (1943), pieces

Species	Exterior settlement Trench I, layer 5.				Tell	Total
	B.74	layer	pit	total		
cattle	22	1	22	23	2	25
sheep	6	5	1	6	1	7
swine	7	5	4	9	1	10
horse	–	–	14	14	2	16
dog	14	–	1	1	80	81
total domestic	49	11	42	53	86	139
aurochs	3	2	1	3	–	3
red deer	6	3	5	8	11	19
roe deer	1	–	1	1	–	1
boar	3	1	–	1	–	1
total hunted	13	6	7	13	11	24
total	62	17	49	66	97	163

B.74 - BÖKÖNYI 1974 p. 370, inaccurate data.

Aurochs – scapula fr. dext., metatarsus dist. sin.

Red deer – cranial skull pieces (facial parts and base of skull detached). The frontal bone is broken, diameter of the rectangular wound is 50 mm large. The bases of the pedicle are in the state of dropped antler, the plane of dropping is slightly concave: the animal must have been killed by the end of winter or the beginning of spring, epistropheus fr. (juv.), mandibula dext. (Mat., with wavy tooth wear, the crown of the M_3 is pointed).

Boar – parts of cranium (the facial skull and the two temporal bones detached. The right side of the frontal bone is broken, the opening of the rectangular found measures 50 mm).

Trench I., layer 5, pit 1–49 items

Cattle – frontale dext. (the wavy edge of the head has two peaks, the great horn basis cut. The collum of the horn basis is wide and flat. Juv., cca. 2 years old), basioccipitale fr. (Juv.), maxilla dext. fr. (Juv.), 2 pieces of corpus mandibulae dext. (Juv – Ad), 2 remus mandibulae dext. (Juv–Ad.), atlas (on the caudal side, with oblique cutmarks), left side of epistropheus (cut in length), vert. cervicalis fr., os sacrum II–V fr., costa fr., scapula dist. dext., humerus dist. sin. et dext., ulna dext., caput femoris (Juv.), tibia prox., diaph., dist. fr. sin., 2 os ph. I.

Sheep – pelvis fr. sin.

Swine – maxilla aboralis fr. (Inf., cca. 1 year old), corpus mandibulae sin. et dext., (Inf.–Ad.), metacarpus IV. dext.

Horse – maxilla oralis fr. sin. (low, thin walls, large C alv., with “wolf-teeth” (P^1 - dens lupinus) alv., + P^2 maxilla- praemaxilla fr. dext. (Fig. 1.1.) The praemaxilla is low, long, with thin wall. The teeth are large: diameter of C alv. is 14×15 mm, the

Fig. 1. Jászdózsa-Kápolnahalom (1943), Exterior settlement
 1. Horse praemaxilla dext., 2. Horse metacarpus sin., 3. Dropped roe deer antler, sin.
 1. ábra Jászdózsa-Kápolnahalom '43. Külső telep
 1. Ló praemaxilla dext., 2. Ló metacarpus sin., 3. Öz bal oldali vetett agancs.

"wolf-teeth" (P^1 - dens lupinus) alv. Diastema length is 88 mm. The height of the praemaxilla before the C is 33 mm. Belongs probably to 6-7 years old stud, P^2 dext., P^3 - $M^{1/2}$ sin., corpus mandibulae sin (dp_{2-4} , Juv., one year old), mandibula pars incisiva / high and thick diastema. The diameter of the C alv. besides I_3 is 19 mm (!), epistropheus fr., vert. cervicalis III-IV, metacarpus sin. (Fig. 1.2), metatarsus prox. sin., with exostosis on the medial side.

Aurochs - metacarpus prox. dext.

Red deer - brow tine piece (fragment, length 215 mm, with carved fragment), piece of the crown, radius dist. dext., metacarpus prox. sin., metatarsus diaph. dext.

Roe deer - right side dropped antler (Fig. 1.3.). Diameter of the rose is 43×38 mm, perimeter 132 mm. Length of the antler 210 mm. Collected during late autumn or winter.

2. JÁSZDÓZSA - KÁPOLNAHALOM, TELL SITE

Trench II was planted by Sándor Gallus on the eastern side of the mound, along the wall of a baroque chapel existing in those days. Form and size of the trench were determined by, apart from the short excavation season, the location of medieval church wall and graves⁵. The upper layers of the Bronze Age mound (till 200 cm depth) were interfered by the deeper graves of the cemetery⁶.

In the narrow trench, Gallus opened the parts of "one" big Bronze Age house (Fig. 2)⁷.

The possibility for controlling the excavation results of Gallus arose in the third year of the Kápolnahalom excavation project in 1968⁸, later the houses were opened fully⁹.

The 1968 excavations, lead by Ilona Stanczik, helped to specify the structure of the house found by Gallus and fixed its stratigraphical and chronological position. The house was found at the depth of -180, -200 cms in the Vth level within the sequence of the tell. It is oriented NW-SE, the floor-space is $9,5 \times 5,5$ m with timbered base, stamped walls and poles. On the southern side, at the entrance there is a 1,5 m wide foreroom. About the middle of the house, a large, daubed hearth was found with grates. The floor was extremely thick (average 20-25 cms). The house was burnt, the floor layer was covered with thick layer of debris and ash. In the interpretation of Gallus, the house did not have raising walls¹⁰.

The observations of the control excavation clarified that in 1943, Sándor Gallus opened the details of two houses and the intermittent small lane (cca. 100 cm wide, Fig. 3.). The southern and eastern walls of house V/1 and the details of the wall basement and floor of house V/2 were found.

The "wall observed in patches" described by Gallus (Fig 2.¹¹), was defined as the southern wall of house V/1 and the wrecks of the upper layers from the foreroom.

⁵ Gallus 1943a, 1943b, Fig. 4., Stanczik 1972, Stanczik 1982, 379.

⁶ Gallus 1943a, 1943b, Fig. 4., Stanczik 1969a. The chronology of Grave 6., found at the western end of Trench II, level 1 at -90 cm is still not certain. The grave of a man buried without grave goods in "pagan rite", with trepaned skull contained the following animal bones: horse bones (shoulderbones, leg bones and hooves) according to Nemeskéri 1943, p. 4. The composition of the bones found cca. 1 m to the west of the head of the man and the position of the grave indicates that Grave 6. cannot be dated to the Hungarian Conquest Period.

⁷ Gallus 1943a, 1943b.

⁸ Stanczik 1969a.

⁹ Stanczik 1976.

¹⁰ Stanczik 1969a, 1972, 1976.

¹¹ Gallus 1943b, Fig. 2b, Fig. 3a.

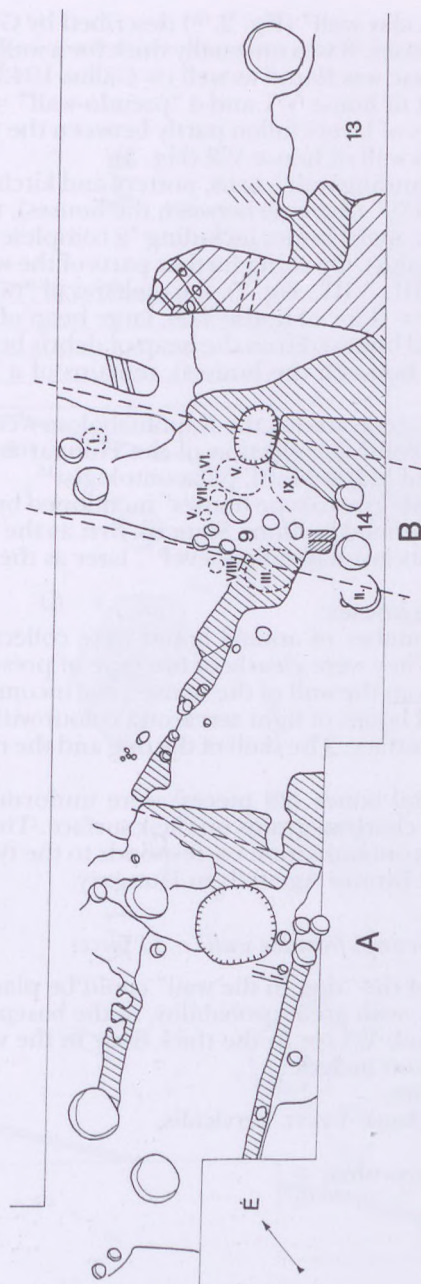

Fig. 2. Jászdózsza-Kápolnahalom (1943), Details of the Bronze Age house, surface plan. Gallus S., HNM Archives 5.j.i. 1943.

I-IX vessels and fragments; 9., 13-14, find accumulations separated by Gallus; A "wall observed in patches", B "lean, daubed clay wall".

2. ábra Jászdózsza-Kápolnahalom '43. Bronzkori ház részlet, felszínrajz. Gallus S. MNM.At. 5.j.i. 1943. I-IX. - edények, edénytörödékek; 9., 13-14. Gallus-féle lelethehek; A - „foltban észlelt fal”; B - „tisztá, döngölt agyagfal”.

The "clear, daubed clay wall" (Fig. 2.¹²) described by Gallus turned out to be the lane between the houses. It was unusually thick for a wall (cca. 150 cm). On the same area, a real wall base was found as well (= Gallus 1943 Fig. 3b, "yellow clay" – eastern wall basement of house V/1 and a "pseudo-wall" = Gallus 1943. Fig. 3b "daubed earth" – wrecks of layers fallen partly between the two houses and partly the place of the western wall of house V/2 (Fig. 3).

In the so-called "standing wall", urns, pottery and kitchen debris were found. On the place marked as "9" (the lane between the houses), there were protruding heaps of clay and debris, many bones including "a complete leg of an animal" (the parts around the astragalus). Opening further parts of the wall, apart from a dishes built in the wall (II., III., VIII., Fig. 2), the skeleton of "two dogs"¹³ were found. At the spot marked 13 (= floor of house V/2), large heap of bones was found with a complete talus (animal bones). From the heap of debris between collecting spots 13 and 14 (= the lane between the houses), remains of a "fox" (=dog) came to light¹⁴.

The bone material excavated at the Kápolnahalom were brought in the same year, 1943, to the Palaeolithic collection of the Hungarian Geological Institute, probably to the hands of Maria Mottl, palaeontologist¹⁵.

The "Füzesabony-Meggyaszó type houses" mentioned by Gallus (level V., depth of 180-200 cm) were defined by Ilona Stanczik first as the closing horizon of the Füzesabony culture¹⁶, its last habitation level¹⁷, later as the first level of the Koszider period¹⁸.

Bone remains from the houses:

Relatively small number of animal bones were collected from the houses – altogether 86 pieces. They were clearly of two type of preservation state:

1, labelled "dog from the wall of the house", the incomplete skeleton of a dog comprised fragmented bones of light terracotta colour with burnt clay fragments – daub dust – on their surface. The skull of the dog and the mandibles were pressed together.

2, the other animal bones (29 pieces) were uniformly grey, with fine grey sand, soil remains and charcoal grains on their surface. The preservation of these bones and the surface contamination corresponds to the typical state of preservation of bones found in Bronze Age tells in Hungary.

2.1. House V/1 "dog (offering) from the wall" – 57 pieces

The localisation of the "dog in the wall" could be placed, on the basis of the excavation documents, with great probability, to the basement of the eastern wall of the foreroom of house V/1, or in the thick floor in the vicinity of the wall.

Finds of the dog skeleton include:

- skull and mandibles,
- epistropheus (broken), 4 vert. cervicalis,
- 20 costa fr.,
- sin. humerus-radius-ulna,

¹² Gallus 1943b, Fig. 3b.

¹³ Gallus 1943b, 38.

¹⁴ Gallus 1943a.

¹⁵ László KORDOS draw attention to these finds and transferred them to the Archaeozoological Collection of the HNM. The author wants to express his thanks for them.

¹⁶ Stanczik 1969a, 11–12, Stanczik 1972.

¹⁷ Stanczik 1976, 8.

¹⁸ Stanczik 1991, 38., Stanczik-Tárnoki 1992., 125.

JÁSZDÓZSA - KÁPOLNAHALOM / Gallus hitelesítés / 1968
V.szint -180-200

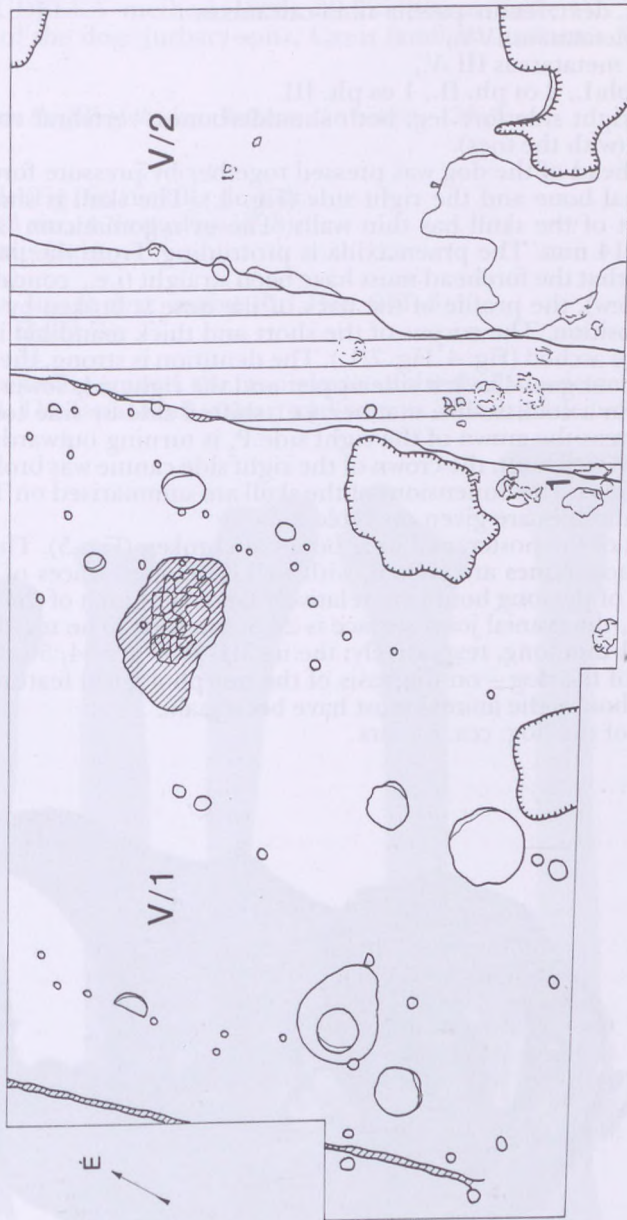

Fig. 3. Jászdózsa-Kápolnahalom (1968), Control excavation by Ilona Stanczik. Houses V/1, V/2, surface plan. HNM Archives, XVII.145. 1972.

1. Possible place of the dog offering.

3. ábra Jászdózsa-Kápolnahalom '68. Gallus S. ásatás hitelesítése. V/1., V/2. házrészlet. Felszínrajz. Stanczik I. MNM.At. XVII.145. 1972.

1. Az építési kutyaáldozat valószínűsített helye.

sin. metacarpus II.-V., carpus,
 sin et. dext. femur-patella-tibia-calcaneus,
 sin. metatarsus IV.-V.,
 dext. metatarsus III.-V.,
 5 os ph.I., 2 os ph. II., 1 os ph. III.

Missing: right side fore leg, both shoulderbones, vertebral column, the end of both legs (with the toes).

The head of the dog was pressed together by pressure force from the direction frontal bone and the right side (Fig. 4.). The skull is short and wide. The facial part of the skull has thin walls. The os zygomaticum is strong, thick, its height is 14 mm. The praemaxilla is protruding. From the parts preserved it is apparent that the forehead must have been straight (i.e., concave from a median-sagittal view), the profile of the back of the nose is broken by a stop which is of medial position. The corpus of the short and thick mandible is evenly high, the lower edge arched (Fig. 4, Fig. 7/1.). The dentition is strong, the small teeth developed without gap. The left side upper and the right side lower P₂-3 are huddled together in a coulisse-like manner, i.e., shifted side by side towards the interior side, whereas the crown of the right side P₂ is turning outwards. The canines are strong and well built, the crown of the right side canine was broken during the life of the animal. The dimensions of the skull are summarised on Table 2., while that of the mandibles are given on Table 3.

Most of the postcranial long bones are broken (Fig. 5). The diaphyses of the strong, short bones are arched, with well developed traces of musculature. The joint end of the long bones are relatively large. The arch of the epistropheus is 16 mm long, the cranial joint surface is 24.5 mm wide. The mc II.-III.-IV.-V are 43, 49, 49, 41 mm long, respectively; the mt III.-IV.-V are 64, 56, 49 mm long.

Sex of the dog – on the basis of the morphological features of the skull and the long bones, the animal must have been male.

Age of the dog: cca. 5 years

Fig. 4. Jászdózsa-Kápolnahalom (1943)

House V/1, skull and mandible of the sacrifice dog "from the wall of the house".

4. ábra Jászdózsa-Kápolnahalom '43.

V/1. ház, áldozati kutyakoponya és mandibula „a ház falából”.

Shoulder-height of the dog – calculated on the basis of the length of the longbones by KOUDELKA- method (1886): 39,72 – 40 cm (Table 4).

Breed (type) of the dog: turbary-spitz, *Canis familiaris palustris* Rütimeyer 1861.

2.2. House V/2, from the fill of the lane between the houses – 29 pieces

Dog – 23 pieces

- 2 broken skulls (Fig. 6), maxilla dext. fr.,
- 7 mandibula (3 sin., 4 dext., Figs. 7–8)
- 4 vert. thoracalis (Ad.),
- 5 costa fr. (Ad.),
- dext. humerus, sin. et dext. radius (Inf., Fig. 9 /1–3),
- sin. tibia (Ad., Fig. 9 /4).

Skull 1. (Fig. 6 / 1., 3)

Facial skull of a young animal, the cranial part of the skull was detached at the coronary suture (?). The facial skull is short and narrow. The frontale is concave in

Fig. 5. Jászdózsza-Kápolnahalom (1943)

House V/1, postcranial bones of the sacrifice dog "from the wall of the house".

5. ábra Jászdózsza-Kápolnahalom '43.

V/1. ház, áldozati kutya vázcsontok „a ház falából”.

Table 2. Jászdózsa-Kápolnahalom (1943), Tell. Dimensions of dog skulls (mm).

dimensions	House V/1, eastern wall sd	House V/2., lane between the houses 1.	House V/2., lane between the houses 2.
1. Oralis skull, length (P-Ect.lin.)	–	98	100
2. Facial skull length (P-N)	–	80	88
3. Frontale length (Br-N)	48	48	48
4. Frontale proc. nasalis length (N-Fo)	–	19	19
5. Maxilla dorsal length (Fo-Ni)	–	18	–
6. Maxilla lateral length (Fo-Mo)	–	50	52
7. Intermaxilla dorsal length (P-Ni)	–	46	–
8. Intermaxilla lateral length (P-Mo)	–	20	18
9. P-If distance	47	51	52
10. Frontale min. width (fs-fs)	–	35	36
11. Frontale max. width (Ect.-Ect.)	–	41	–
12. Distance between the inner corners of eyes (Ent-Ent)	32	27	30
13. If-If distance	–	34	36
14. Facial skull width (M-M)	–	53	54
15. Facial skull width (Zmi-Zmi)	–	62	63
16. Facial skull width (at Pd)	–	43	46
17. Facial skull width (at Mol.)	–	55	56
18. Facial skull width (at Pm.)	–	33	34
19. Facial skull width (at C.)	–	35	–
20. Facial skull width (at I.)	–	25	23
21. Facial skull basal length (P-ho)	–	91	91
22. Palatum length (P-St.)	–	83	–
23. Os palatinum length (St.-Po.)	–	28	–
24. length of dental row (P-Pd)	78	81	85
25. P-Mol distance	–	65	70
26. Praemolar dental row length	40	40	40
27. Molar dental row length	16	16	16
28. P ⁴ length	18	17	17
29. Diastema length	15	16	18
30. Caninus alv. length	10	13	11
31. I length	10	10	10

sd- sacrificial dog

Fig. 6. Jászdózsza-Kápolnahalom (1943)

House V/2, and lane between the houses 1., 3., Dog skull Nr. 1., 2., 4., Dog skull Nr.2.

6. ábra Jászdózsza-Kápolnahalom '43. V/2. ház és házköz.

1., 3. 1. sz. Kutyakoponya.

2., 4. 2. sz. Kutyakoponya.

Table 3. Jászdózsa-Kápolnahalom (1943), Tell. Dimensions of dog mandibles (mm).

Nr.	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
Side	s	d	d	d	d	s	s	s
1. Mandibula l. /id-goc/	108	–	–	–	140 x	–	135 x	133 x
2. Ramus mandb. h..	–	–	55	63	60	–	57	–
3. Condylus mag. /gov-cm/	21	–	28	32	28	27	25	25
4. Condylus br..	–	–	24,5	25,5	25	24	22,5	22
5. Corp. mandb. h. P2/3	20	14,5	20	20	18	18	17	19
6. M1	23	18	22	25	22	22	23	23
7. M3	22	20	24	27,5	26,5	25	24	24
8. Corp. mandb. thickness								
P2	10	8	9	10,5	9	10	9	9
9. M1	11	9	11	12	11	11	11	11
10. M3	9	7	9	9	9,5	9	9	9
11. length of dental row (id-M3)	78	–	–	–	98 x	–	94 x	93 x
12. praemolar- molar row length (P-M)	61	–	70	74	77	72	73	71
13. praemolar row length	31	–	36	41	44	39	37	40
14. molar row length	32,5	32	34	34	35	35	35	34
15. M1 l.	19	19	20	21	22	21	20,5	19
16. Diastema l.	12,5	–	–	–	16	–	15,5	16,5
17. P1-C distance	4	–	5	5	6	5	5	7
18. Caninus alv. l..	9	–	–	–	10	–	10	10

x- completed data

s.-sinister, d.-dexter

the median-sagittal direction. The nasal extension of the frontal bone is medium long (19 mm). The linea frontalis is weakly developed. The nasal part is short, thick, cambering at the big canines. The thick praemaxilla is protruding. The profile line of the brow is short and straight, the slightly arched nasal ridge (stop) is straight. The palatum is wide and flat.

The dentition is regular, the existing teeth are not worn yet. The P³ was developed almost obliquely between P² and P³, following the arch of the maxilla. Dimensions of the skull are given on Table 2.

Sex of the dog: – on the basis of the morphological features of the skull – female.

Age of the dog: cca. 1-1,5 years.

Breed (type) of the dog: on the basis of the craniological data, ratios and morphological features (Fig. 6/1,3), the dog can be described as a medium large *Canis familiaris matris optimae* /Jeitteles 1877/.

Skull 2. (Fig. 6/2,4)

Facial skull of an old animal, detached at the coronary suture. Palatum and the right side of the frontal bone are broken. The facial skull is long and narrow. The frontale is convex. The linea frontalis is well developed, closing at the Bregma. The thick praemaxilla is protruding. The profile line of the brow is straight and long. There is no nasal stop observable. The dentition is regular. The dimensions of the skull are summarised on Table 2.

Sex of the dog: – on the basis of morphological features of the skull – male.

Age of the dog: – cca. 3,5-4 years

Breed (type) of the dog: on the basis of craniological features (Table 2.), ratios and morphological features, medium size large *Canis familiaris matris optimae* /Jeitteles 1877/.

Seven mandibles (without pair, Figs. 7-8) show well the occurrence of dogs with variable form of head and dentition. Mandible 2 (Fig 7/2) has a slightly arched, strong and short corpus. Mandibles 3-8 (Fig. 7 / 3-5, Fig. 8 / 6-8) are large: the corpus is long and thick, high and orally narrowing. Their lower edge is arched in different extent. Dentition is typically regular: the premolars are set at a large distance (mandibles 4-5, 7-8) or densely, side by side (mandibles 3,6).

The angulus and ramus parts of the mandibles differ essentially: the proc. artic. can be low (mandibles 3., 5-6) or high (mandible 4). The proc. angularis is short at mandibles 3., 6, 8 and long at mandibles 4-5 and 7. The proc. muscularis is narrow and uprising (mandibles 4-7) or wide and turning backwards (mandibles 3 and 8).

The dimension of the mandibles is summarised on Table 3.

Mandible 2. belongs to a turbary spitz, the others belong to medium large prehistoric "sheep-dogs".

The postcranial skeletal elements belong to two individuals: a 8-months old dog /humerus/ radius (Fig. 9/1-3), calibrated shoulder height 48-50 cm and an adult animal (vertebrae, ribs, tibia, Fig. 9/4), calculated 53,2 cm high. Both individuals belong to the forms of medium size prehistoric sheep-dogs.

Cattle – tibia dist. sin. (Juv.), carpus fr.

Sheep – calcaneus dext.

Swine – cranial fr. (Juv.)

Horse – 2M inferior fr.

2.3. From the "debris over the house" – filling of house V/1 and/or V/2

The Jász Museum of Jászberény bought 11 "bone artefacts" from the material of Gallus's excavation: 10 pieces of deer antler and 1 deer radius fr.

There are 4 terminal pieces among the antlers (one of them pierced through the basis), one is the fragment of the stem. 5 artefacts made of dropped antler, all of them broken comprising 3 "antler-hoes" and 2 "leather smoothers". The latero-medial borings are rectangular or rounded.

3. DOG SPECIES IN THE MATERIAL OF JÁSZDÓZSA-KÁPOLNAHALOM '43

The dog remains collected at Jászdózsa can be classified into two types, i.e., breed: the offering dog in the wall and one of the mandibles (Nr.2., Fig. 7/2) are relatively small (shoulder height 40 cm), the bones strong. These animals were classified as turbary spitz *Canis familiaris palustris* Rütimeyer 1861. All the other skulls (Fig. 6), mandibles (Figs. 7-8) and longbones (Fig. 9) belong to the typical

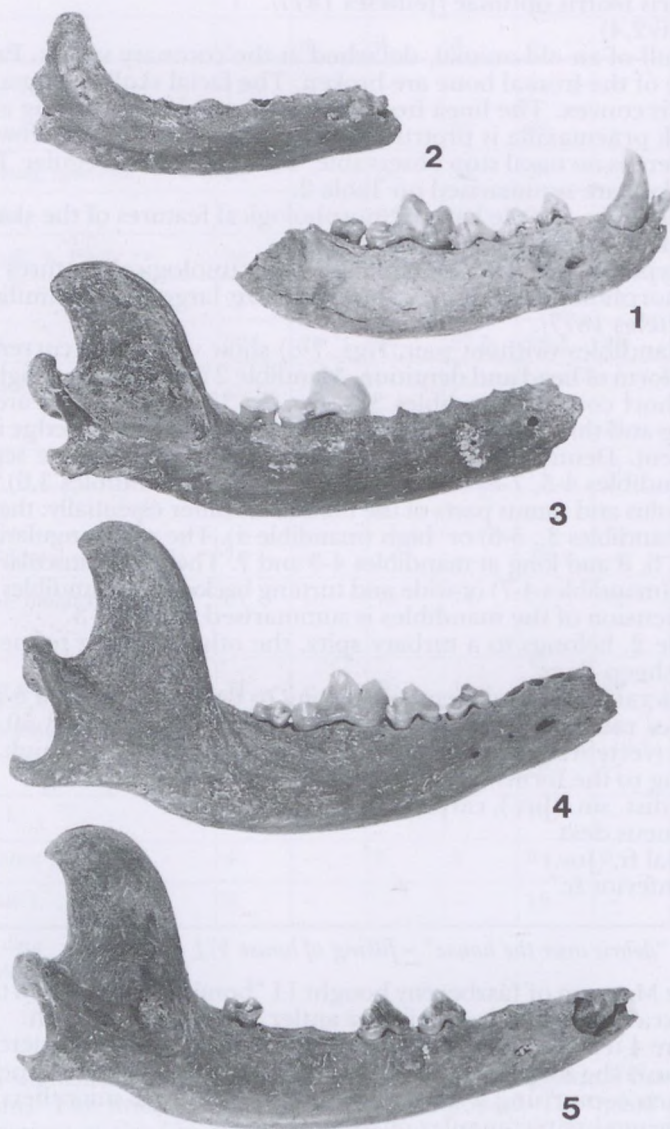

Fig. 7. Jászdózsa-Kápolnahalom (1943)

1., House V/1, mandible dext. of the sacrifice dog "from the wall of the house", 2-5 dog mandibles dext. from house V/2 and lane between the houses.

7. ábra Jászdózsa-Kápolnahalom '43.

1. Áldozati kutya mandibula dext. V/1. „ház falából”. —

2-5. Kutya mandibula dext. V/2. ház és házköz.

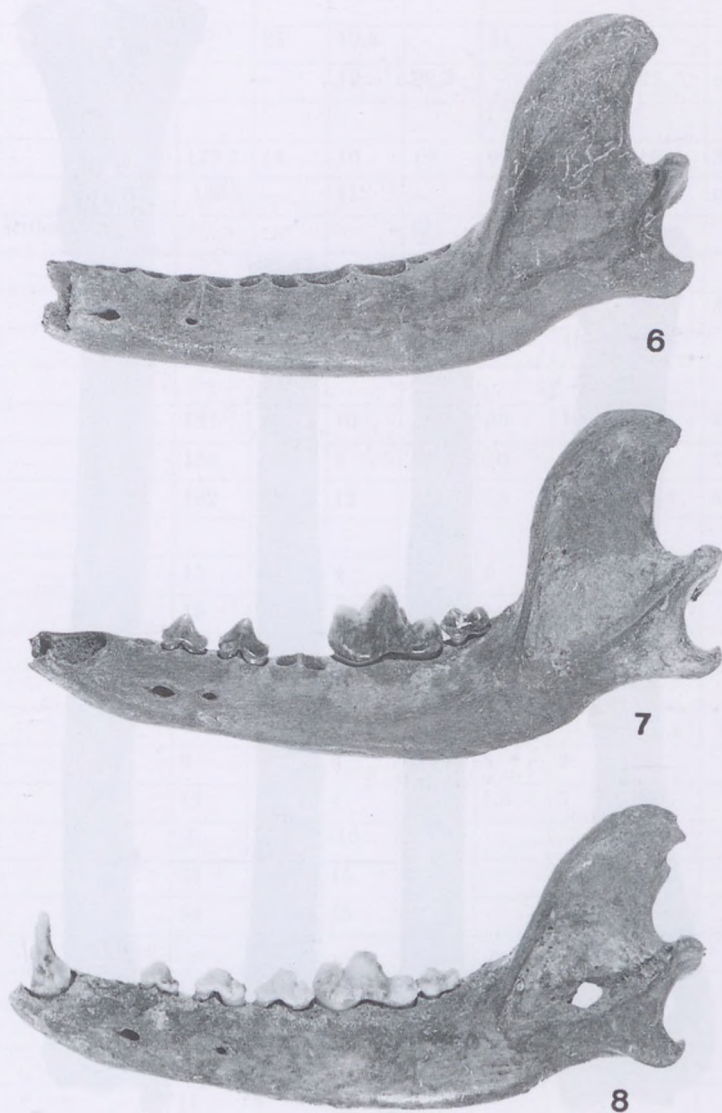

Fig. 8. Jászdózsa-Kápolnahalom (1943)

House V/2 and lane between the houses, 6-8. dog mandibles sin.

8. ábra Jászdózsa-Kápolnahalom '43. V/2. ház és házköz.

6-8. Kutya mandibula sin.

Fig. 9. Jászdózsza-Kápolnahalom (1943)

House V/2, and lane between the houses, 1-3 juvenile dog postcranial bones, 4. dob tibia.

9. ábra Jászdózsza-Kápolnahalom '43. V/2. ház és házköz.

1-3. Kutyaköltyök vázcsontok, 4. Kutya tibia.

Table 4. Jászdózsza-Kápolnahalom (1943), Tell. Dimensions of dog postcranial bones(mm).

Bones	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	
<i>Humerus</i>									
Tell sd	–	25	10,5	–	31	10	–		
Tell	–	–	10	29,5	–	11	23	ca. 50	inf.
<i>Radius</i>									
Tell sd	123,5	14	10	19	9	5	10	39,76	
Tell	136 x	–	11	–	–	5	–	ca. 50	inf.
Exterior settlement	–	–	–	25	–	–	13		
<i>Femur</i>									
Tell sd	132	–	10	24	–	10	26	39,73	
	–	–	10	23	–	10	26,5		
<i>Tibia</i>									
Tell sd	137	26	10	18	30	10	13	40	
	135	26	9	–	30	10	13	39,4	
Tell	182	32	12	21	33	11	14,5	53,14	
<i>Os ph.I.</i>									
Tell sd	15	7	4	5	6	3	4	–	
	18	–	4,5	6	–	3	4		
	18	7	5	6	–	3,5	5		
	19	7	5	6	6	3,5	4,5		
<i>Os ph.II.</i>									
Tell sd	9	6	5	–	5	3	–		
	13	6	4	6	5,5	3	4		
<i>Calcaneus</i>	1.	9.	10.						
Tell sd	35	14	15						
	35	15	15						
<i>Patella</i>									
Tell sd	14	8,5	7						
	14	8,5	7						
<i>Os ph.III.</i>									
Tell sd	11	5	8						

sd.- sacrificial dog, x- diaph. length

1. length, 2. prox.epiph.br., 3. diaph.min. br., 4. dist.epiph.br., 5. prox.epiph.d., 6. diaph.min.d., 7. dist. epiph.d., 8. shoulder height (cm), 9. breadth, 10. height

Table 5. Jászdózsza-Kápolnahalom (1943), Exterior settlement. Dimensions of animal bones (mm).

Horse tooth	p2		p3	M1/2	dp2	dp3	dp4	
L.	36	35	26,5	27	34	29	34,5	
B1.	23,5	24	26,2	27	12	14,1	13	
Pc h.	–	–	11	11,8				
H.	40	39	49	50				

Bone dimensions	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
<i>Humerus</i>								
cattle	–	–	–	81	–	–	72	
	–	–	–	85	–	–	79	
<i>Metacarpus</i>								
horse	205,5	46	31,5	50	33	20	33,5	128,3
aurochs	–	81	–	–	46,5	–	–	
red deer	–	45	–	–	33	–	–	
<i>Tibia</i>								
cattle	–	81	–	–	77	–	–	
	–	–	–	56	–	–	41	
<i>Metatarsus</i>								
horse	–	46	–	–	40	–	–	
aurochs	–	–	–	70	–	33,5	42	
<i>Os ph.I.</i>								
cattle	46	27	22	24	27	15	18	
	48	26,5	22,5	26	28	15,5	18,5	
<i>Os ph.II.</i>								
horse	44	52	43	47	32	24	26	

L. length, B1. breadth, Pc h. protoconus length. H. height;

1- length, 2. prox. epiph. br. 3. diaph. min. br., 4. dist. epiph. br., 5. prox. epiph. d., 6. diaph. min. d., 7. dist. epiph. d., 8. shoulder height

"bronze age dog", the medium size (shoulder-bone height 53 cm) prehistoric sheep-dog, *Canis familiaris matris optima* /Jeitteles 1877/. The two breed of dogs had at least four different forms of head. Similar dogs were found on the excavation of Tószeg-Laposhalom¹⁹ in 1948.

4. DOG AS BUILDING OFFERING AT JÁSZDÓZSA

The incomplete dog skeleton found at the Kápolnahalom, near the northern wall of the southern foreroom of house V/1 (see above) in 1943 can be regarded as building offering.

The function of the building or the person of its habitants made it necessary to offer a dog when building or overtaking the house. It was not a general custom, as in spite of the fairly large number of Bronze Age houses or parts of houses excavated in Hungary, such building offering is known from two tell sites as yet.

Apart from Jászdózsa, similar offering is known from Tószeg-Laposhalom '73 from the house in V/B level at 122-142 cm depth. It was described by Ilona Stanczik²⁰: "from the remains of the rising wall, a dog skull was released", considered as "building offering".

In both cases, only parts of the dog were deposited. This practice indicates a bleeding sacrifice. The head of the dog symbolising the animal could not be missed: the head in itself can stand for the whole animal. There are remarkably many dog-heads found on Bronze Age sites in Hungary (skulls and pairs of mandibles). The cranial cavities of these skulls are typically broken or the facial part of the skull is detached. Compared to mandibles, the number of skulls found is modest²¹. Canines were typically detached from the skulls and the mandibles post mortem.

The custom of wearing dog tooth amulets is known from this period. A special case for this is known from the Early Bronze Age cemetery of Mokrin²², where altogether 276 pierced canida canines were found in 25, exclusively female graves (in 21 graves 211 dog teeth, in 5 graves 13 fox teeth, in 3 graves 3 wolf teeth, and in 2 graves 49 dog and fox canines). The canines were thread from one to seventy-two in a row, accompanied by other finds as well. The traces of wear on the root parts of the teeth and the piercing denote long use. That is, these trinkets were not specially made for the funeral.

The bleeding sacrifice of dogs in prehistory could be similarly motivated like the "chthonicus" known from more than a millennium later.

We can suppose that the cultic act was performed at Jászdózsa as well as at Tószeg during the building of the house, more precisely, while making the basement of the wall.

According to the Jászdózsa evidence, this offering was not the only animal building sacrifice in the life of the tell. In the beehive form pit cut at the bottom of the interior mould ditch, the skulls of 10-12 hunted animals (aurochs, red deer, boar and bear) were placed. This bleeding sacrifice was performed before the construction of the palisade wall mould ditch in the classical period of the Hatvan culture²³.

¹⁹ Reményi 1952

²⁰ Stanczik 1981, 67., 76., Fig. 6.

²¹ E.g., Alpár (Bökönyi 1982, Table 3), Füzesabony-Öregdomb (Vörös 1987)

²² Girič 1971

²³ Stanczik 1982, 384.

BIBLIOGRAPHY

- BÖKÖNYI 1974, *Bökönyi, S.*, History of domestic mammals in Central and Eastern Europe. Budapest 1974.
- BÖKÖNYI 1982, *Bökönyi, S.*, Állatmaradványok a tiszaaipári bronzkori földvár ásatásaiból. Cumania VII. Archeologia. Kecskemét 1982. 119–132, 269–270.
- GALLUS 1943a, *Gallus, S.* Jászdózsza (középkori temető, bronzkori telep). Ásatási Jelentés. MNM.At. 5.J.I. 1943.
- GALLUS 1943b, *Gallus, S.* A Nemzeti Múzeum próbaásatása a jászdózsai Kápolnahalomban és környékén. JJÉ 1938–1943. II. Budapest 1943. 34–40.
- GIRIČ 1971 *Girič, M.* Mokrin, the Early Bronze Age Necropolis. I. Beograd 1971. 9–237.
- KOUDELKA 1886, *Koudelka, Fl.* Das Verhältnis der Ossa longa zur Skelethöhe bei den Säugethieren. Verhandlungen des naturforschenden Vereines in Brünn. 24, 1. (1885) Brünn 1886. 127–153.
- NEMESKÉRI 1943, *Nemeskéri, J.* Jászdózsán feltárt késő-árpádkori koponyák és csontvázak embertani vizsgálatainak előzetes eredményei. A Jászberényi Jászmuzeum Évkönyve 1938–1943. II. Budapest 1943. 40–48.
- REMÉNYI 1952, *Reményi, K. A.* Canidenreste aus den Ausgrabungen bei Tószeg. Acta Arch Hung 2 /1952/ 71–111.
- STANCZIK 1969a, *Stanczik, I.* Jászdózsza-Kápolnahalom. Rég. Fü. Ser. I. No. 22. 1969. 11–12.
- STANCZIK 1969b, *Stanczik, I.* Régészeti kutatások Jászdózsán. Jászkunság XV. 4. 1969. December. 165–171.
- STANCZIK 1972, *Stanczik, I.* Jászdózsza-Kápolnahalom. Bronzkori telep. Ásatási jelentés. MNM. At. XVII. 145. 1972.
- STANCZIK 1976, *Stanczik, I.* Jászdózsza-Kápolnahalom. Rég. Fü. Ser. I. No. 29. 1976. 8–9.
- STANCZIK 1981, *Stanczik, I.* Az 1973–74. évi tószegi ásatások. SzMMÉ /1979–1980/ Szolnok 1981. 63–81.
- STANCZIK 1982, *Stanczik, I.* Befestigungs- und Siedlungssystem von Jászdózsza-Kápolnahalom in der Periode der Hatvan-Kultur. In: Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa. Berlin-Nitra 1982. 377–388.
- STANCZIK 1991, *Stanczik, I.* Jászdózsza-Kápolnahalom. In.: Dombokká vált évszázadok. Bronzkori tell-kultúrák a Kárpát-medence szívében. Kiállításvezető. Budapest-Szolnok. 1991. 37–39.
- STANCZIK-TÁRNOKI 1992, *Stanczik, I.-Tárnoki, J.* Jászdózsza-Kápolnahalom. In.: Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Frankfurt am Main. É. n. (1992) 120–127.
- VÖRÖS 1987, *Vörös, I.* Füzesabony-Öregdomb állatcsontleletei. In.: Bronze Age Tell Settlements of the Great Hungarian Plain. II. ÍPH. 2. (In. Press).

ÉPÍTÉSI KUTYAÁLDÓZAT JÁSZDÓZSÁRÓL

Jászdózsa-Kápolnahalom és a mellette fekvő ún. Külső telepen 1943 augusztusában GALLUS Sándor végzett „próbaásatást”.²

A halom D-i oldala mellett húzott 10×2 m-es I. árok 4 m vastag telepréteget vágott át. A feltárásból mindösszesen csak 76 db konyhahulladék állatcsontmaradványt gyűjtöttek össze (1. táblázat).

A halom K-i felén, az akkor még álló barokk kápolna É-i fala mellett húzta GALLUS Sándor a II. kutatóárkot. A bronzkori halom felső rétegeit (– 200 cm-ig) a középkori templom körüli temetkezés mélyebb sírjai bolygatták meg.⁶ A keskeny kutatóárkokban GALLUS Sándor „egy” nagy bronzkori ház részleteit tárta fel⁷ (2. kép).

A Kápolnahalmon megkezdett tervásatás harmadik évében 1968-ban került sor a GALLUS-féle ásatás hitelesítésére,⁸ majd 1975-ben a házak teljes feltárássá-ra.⁹ A STANCZIK Ilona vezette 1968-as ásatás pontosította a GALLUS-féle ház szerkezetét, illetve meghatározta a tellen belüli stratigráfiai, kronológiai helyzetét. A GALLUS-féle ház a tell rétegsorában az V. szinten (– 180 – 200 cm) található. Az ÉNy–DK-i fekvésű 9,5×5,5 m alapterületű épület deszkaalapozású, tapasztott agyagpadlójú, döngölt falú cölöpszerkezetes ház. A D-i oldalán a bejárati részen 1,5 m széles előtér található. A padló rendkívül vastag, átlagban 22–25 cm.

A hitelesítő ásatások megfigyeléseiből ma már tudható, hogy GALLUS Sándor 1943-ban valójában két ház részleteit és a közöttük levő keskeny (ca. 100 cm) házközt tárt fel (2-3. kép): megtalálta az V/1. ház D-i és K-i; valamint az V/2. ház Ny-i falalap részletét, illetve padlóit.

A „felmenő falban” urnákat, edényeket, konyhahulladékot találtak. A „9. sz. helyen” (=házköz) a padlóból helyenként kiemelkedő agyag- és szeméthalom, sok csont, „...egy egész állatlábrész is került elő (ugrócsont körüli rész)”. A „falrész” további bontásakor – falba tapasztott edényeken (II., III., VIII., 2. kép) kívül – „két kutya csontvázát” is találtak.¹³

A Kápolnahalmon kiásott házak csontleletei még 1943-ban a Magyar Királyi Földtani Intézet Őslénytani Gyűjteményébe kerültek.¹⁵

A GALLUS-féle „Füzesabony-Megyasztó típusú” házakat (V. szint, – 180 – 200 cm) STANCZIK Ilona először a füzesabonyi kultúra zárószintjének,¹⁶ a füzesabonyi kultúra zárórétegeének, utolsó lakószintjének,¹⁷ majd a koszideri időszak első szintjének¹⁸ határozta meg.

A halmon feltárt házakból összegyűjtött kis számú (86 db, 1. táblázat) állatcsont-leletegyüttesben kétféle megtartású és állapotú csontmaradvány fordul elő: 1., a „kutya a ház falából” felirat kíséretében egy kutya hiányos csontváza (57 db maradvány) található. A töredékes csontok világos terrakotta színűek, rajtuk apró – részben égett – agyagrögök, paticspor van. 2., a többi állatcsont (29 db) egységesen szürke színű, felületükön finomszemcsés szürke homok, talajrögök, illetve faszén szemcsék találhatók. Ezen csontok állaga, felületi szennyezettsége a magyarországi bronzkori telkek tipikus „feltöltési rétegek” leletanyagaival egyeznek meg.

A „falban levő kutya” lokalizációja az ásatási megfigyelések és a dokumentációk alapján – nagy valószínűséggel – az V/1 ház előterének K-i fal alapozásában, vagy a fal közelében a vastag padlózatban lehetett.

A Kápolnahalmon begyűjtött kutyamaradványok két típusba, fajtához tartoznak: a „ház falában levő kutya” (4-5. kép), és egy mandibula (2. sz., 7. kép 2.) a kis testméretű (marmagasság 40 cm), erős csontozatú *tőzegspicc Canis familiaris palustris* (Rütimeyer 1861) típusú. Az összes többi koponya (6. kép), mandibulák (7-8. kép) és vázcsontok (9. kép) az ún. „bronzkori kutya”, a közepes testméretű (marmagasság 53,2 cm) őskori „juhászkutya”, a *Canis familiaris matris optima* (Jeitteles 1877) típusba tartozik. Hasonló típusú kutyákat találtak Tőszeg-Laposhalom 1948-as ásatásán is.¹⁹

A Kápolnahalmon az V/1. ház D-i előterének K-i fal közelében (lásd előbb) 1943-ban előkerült „falban levő kutya” hiányos csontváza építési áldozat maradványának tekinthető.

Az épület funkciója, vagy a benne lakó személye tehetette szükségessé, hogy a ház építéskor, vagy a ház „fogalásakor” kutyaáldozatot mutassanak be. Nem volt általános szokás. Magyarországon feltárt bronzkori házak/házrészek jelentős száma ellenére ezidáig csak két tellről ismert az építési kutyaáldozat. Jászdózsán kívül Tőszeg-Laposhalom ’73 V/B. szint 122-142 cm – hatvan/füzesabony átmeneti időszak – ház felmenőfal alapjából bontott ki STANCZIK Ilona szintén építési áldozatnak minősíthető kutyakoponyát.²⁰

Mindkét esetben az épületrészbe nem a teljes kutya, hanem annak csak egyes részei kerültek elhelyezésre. Ez a gyakorlat pedig egyértelműen azt jelzi, hogy a kutya ebben a szertartásban tipikus véres áldozatnak tekinthető. A kutya feje, mint minden állat mitikus specifikuma nem hiányozhat a szertartásból. A magyarországi bronzkori településeken feltűnően sok a kutyafej maradványa (koponya, mandibula). A koponyák agyüregei általában feltörték, vagy az agy- és arckoponyák vannak széthasítva. A mandibulák előfordulásához képest nagyon kevés a koponyalelet.²¹ A koponyákból és a mandibulákból a caninusokat post mortem kiszedték.

A bronzkori időszakból is jól ismert a kutya fogamulett viselésének szokása. Ennek egyik szélsőséges esetével találkozhatunk Mokrin kora bronzkori temetőjében,²² ahol 25 kizárólag női sírokban összesen 276 db átfúrt canida (kutya, róka, farkas) caninust találtak.

Az őskori időszakban végzett véres kutyaáldozat hitvilágbeli motívuma azonos lehetett a majd ezer évvel későbből adatolt chthonicus szerepével.

Feltételezhető, hogy a füzesabonyi kultúra időszakában Jászdózsán és Tőszegen is a ház építéskor, pontosabban a házfal alapozásának elkészítésekor végeztek el a kultikus cselekedetet.

A jászdózsai tell életében nem ez az egyetlen építési állatáldozat leletegyüttes. A Hatvani kultúra klasszikus időszakában épített paliszádfalas sáncárok építését megelőzően is végeztek ugyancsak véres áldozati szertartást: 10-12 vadászott állat (őstulok, gímszarvas, vaddisznó és barnamedve) koponyáját helyezték el egy méhkas alakú gödörbe.²³

Vörös István

ZUM ÜBERGANG VON DER BRONZE- ZUR EISENZEIT IN NW-TRANS-DANUBIEN

Tibor KEMENCZEI

In Nordwesttransdanubien wurde einer der bedeutendsten Funde aus der letzten Phase der Bronzezeit am Sághegy bei Celldömölk entdeckt. Auf der Hochfläche des Berges stand während der Urnenfelder- und Hallstatt-Kultur eine bedeutende Siedlung. Zwischen den beiden Weltkriegen wurde der Fundort durch einen Basaltbruch zerstört, weshalb nur die durch Ingenieur Jenő Lázár, den Direktor der Basaltgrube, gesammelten und geretteten Funde bekannt sind. Außer Keramikfunden blieben fünf Bronzedepts und eine große Zahl von einzelnen Bronzegegenständen erhalten. Darüber hinaus zeugen mehrere Dutzend Gußformen und Tontiegel davon, daß in der dortigen Siedlung in der Spätbronzezeit eine bedeutende Bronzebearbeitung vonstatten ging.

Die Depotfunde von Ság-Berg wurden schon publiziert,¹ jedoch sind auf den Photos schlechter Qualität die Details, die Ziermotive nicht sichtbar. Demnach ist es nötig, von diesen Funden genaue Zeichnungen zu veröffentlichen.² Hier stellen wir den zweiten Depotfund vor, der in 1932 auf dem flachen Plateau des Ság-Berges geborgen wurde. Der erste und der zweite Fund wurde in einem Abstand von 1,5 m in der Nähe von drei spätbronzezeitlichen Hüttenresten gefunden. In dem ersten Fund befinden sich drei Bronzetasche, zwei Vasenkopfnadeln, zwei Ringnadeln,³ das zweite Depot enthält die folgenden Gegenstände:

Oberständiges Lappenbeil. L.: 17,2 cm (Abb. 1, 1); Oberständiges Lappenbeil. An der einen Seite ist zwischen die Lappen ein Bronzestück eingekeilt. L.: 13,3 cm (Abb. 1, 2); Oberteil eines oberständigen Lappenbeils, Nacken beschädigt. L.: 10,1 cm (Abb. 1, 3); Tüllenbeil, mit abgesetzter Klinge. Rand, Schneide beschädigt, Öse abgebrochen. Tüllenteil ist mit "Y"-förmigen und bogenförmigen Rippen verziert. L.: 11,6 cm (Abb. 1, 4); Tüllenbeil mit abgesetzter Klinge. Öse abgebrochen. Unter dem breiten Rand "Y"-förmige und senkrechte Rippen in einem eingetieften Feld. L.: 11,2 cm (Abb. 1, 5); Tüllenbeil mit abgesetzter Klinge. Rand profiliert, oberer Teil mit horizontalen und senkrechten Rippen verziert. Schneide beschädigt. L.: 15,1 cm (Abb. 1, 6); Tüllenbeil mit abgesetzter Klinge. Unter dem profilierten Rand mit horizontalen, hängenden winkelförmigen und bogenförmigen Rippen verziert. Schneide beschädigt. L.: 12,5 cm (Abb. 2, 1); Oberteil eines Tüllenbeils mit bogenförmigen Rippen verziert. L.: 9,2 cm (Abb. 2, 2); Oberteil eines Tüllenbeils. Rand mit horizontalen, Tüllenteil mit bogenförmigen Rippen verziert. L.: 6,9 cm (Abb. 2, 3); Tüllenbeil mit abgesetzter Klinge. Öse abgebrochen. Unter dem Rand sind horizontale Rippen und Pseudolappen. L.: 13,5 cm (Abb. 2, 4); Tüllenbeil mit abgesetzter Klinge. Randteil fehlt, Seiten mit bogenförmigen

¹ Mozsolics 1973-74, 81-112

² Kemenczei 1996, 54, Abb. 2; Kemenczei 1996b, 464., Abb. 10

³ Mozsolics 1973-74, 84, Abb. 1, Taf. 1; Patay 1990, Taf. 43, Taf. 44

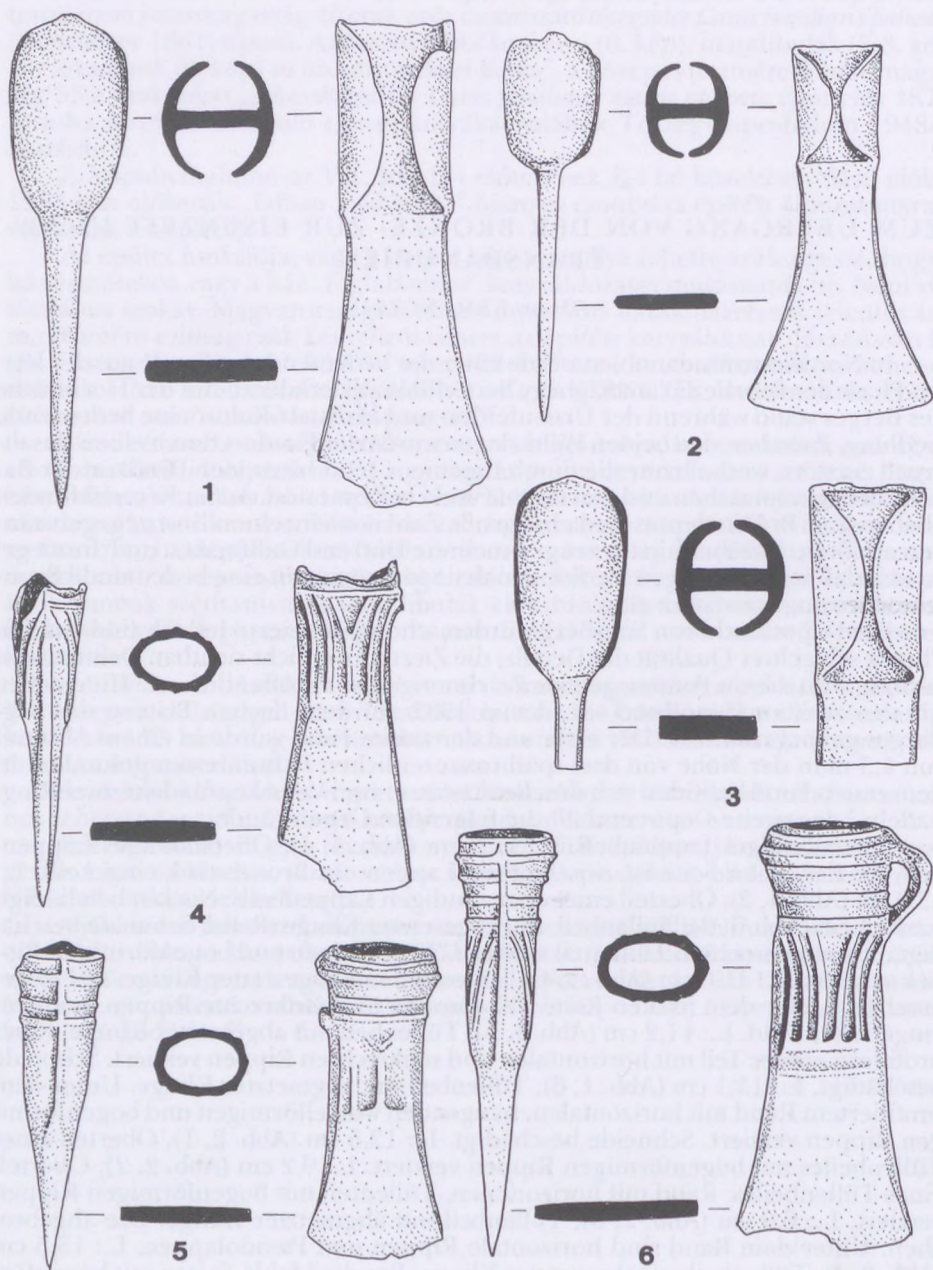

Abb. 1 – 1. ábra Celldömölk-Sághegy, Hortfund 2 – 2. kincslelet

migen Rippen verziert. L.: 11,5 cm (Abb. 2, 5); Tüllenbeil. Hälfte des Randes und die Öse fehlt. Rand mit waagerechten, Tüllenteil mit "Y"-förmigen und bogenförmigen Rippen verziert. L.: 12,3 cm (Abb. 2, 6); Tüllenbeil mit abgebrochenem Rand. Mit waagerechten, senkrechten und knieförmigen Rippen verziert. L.: 9,7 cm (Abb. 2, 7); Randfragment mit Öse eines Tüllenbeiles. Randteil profiliert. L.: 3,4 cm (Abb. 3, 1); Rippenverziertes Randfragment eines Tüllenbeiles mit Öse. L.: 3,2 cm (Abb. 3, 2); Rippenverziertes Randfragment eines Tüllenbeiles mit Öse. L.: 3,4 cm (Abb. 3, 3); Randfragment eines Tüllenbeiles. L.: 3,7 cm (Abb. 3, 4); Rippenverziertes Randfragment eines Tüllenbeiles in zwei Stücken. L.: 3,6 cm (Abb. 3, 5); Randfragment eines Tüllenbeiles mit Öse. L.: 3,7 cm (Abb. 3, 6); Randfragment eines Tüllenbeiles. L.: 3 cm (Abb. 3, 7); Schneidenteil eines Tüllenbeiles in zwei Stücken. L.: 5,2 cm (Abb. 3, 11); Lanzenspitze. Hälfte des Blattes ist abgebrochen, Tülle in der Mitte durchlocht. L.: 8,8 cm (Abb. 3, 8); Blattfragment einer Lanzenspitze. L.: 4,2 cm (Abb. 3, 9); Bronzestücken, in zwei Reihen entgegengesetzt schraffiert. Vielleicht von der Tülle einer Lanzenspitze. L.: 2,2 cm (Abb. 3, 10); Griffdornmesser in zwei Stücken. Klingenspitze abgebrochen. L.: 12,8 cm (Abb. 3, 12); Griffdornmesser. Griff abgebrochen. L.: 13,9 cm (Abb. 3, 13); Griffdornmesser. Klinge in zwei horizontalen Reihen mit kleinen bogenförmigen Linien verziert. Spitze abgebrochen, modern ergänzt. L.: 22 cm (Abb. 3, 14); Ahle mit verbreiteter Schneide. L.: 16,7 cm (Abb. 3, 15); Hälfte einer Griffzungensichel. Griff und Klingengrücke gerippt. Dm.: 11,5 cm (Abb. 3, 16); Griffzungensichel mit rückenparallelen Blattrippen. Klingenspitze ist abgebrochen, Griffzungenräder sind gekerbt. Dm.: 14,5 cm (Abb. 3, 17); Ähnliche Griffzungensichel, Spitze abgebrochen. Dm.: 14,4 cm (Abb. 3, 18); Griffzungensichel mit rückenparallelen Blattrippen. Spitze ist abgebrochen, Griffzungenräder sind schräg gekerbt. Dm.: 15,2 cm (Abb. 4, 1); Griffzungensichel mit rückenparallelen Blattrippen. Am Rücken ist ein Gußzapfenansatz, am Griff ist ein eingeschlagenes Loch. Grifffende abgebrochen. Dm.: 14 cm (Abb. 4, 2); Ähnliche Griffzungensichel. Dm.: 14,5 cm (Abb. 4, 3); Ähnliche Griffzungensichel. Dm.: 13,7 cm (Abb. 4, 4); Ähnliche Griffzungensichel in zwei Stücken. Dm.: 15,8 cm (Abb. 4, 5); Ähnliche Griffzungensichel. Dm.: 14,7 cm (Abb. 4, 6); Ähnliche Griffzungensichel in zwei Stücken, Spitze abgebrochen. Dm.: 15,5 cm (Abb. 4, 7); Ähnliche Griffzungensichel. Dm.: 14,5 cm (Abb. 4, 8); Fragment einer Griffzungensichel mit rückenparallelen Blattrippen. Dm.: 13,8 cm (Abb. 5, 1); Fragment einer Griffzungensichel. Klingenteil gerippt, an der Griffzunge ist ein Fehlgußloch. Dm.: 8,8 cm (Abb. 5, 2); Griffbruchstück einer Sichel. Räder sind gekerbt. L.: 6,2 cm (Abb. 5, 3); Griffbruchstück einer Sichel. L.: 3,8 cm (Abb. 5, 4); Griffbruchstück einer Sichel. L.: 3,5 cm (Abb. 5, 5); Griffbruchstück einer Sichel. L.: 4,6 cm (Abb. 5, 6); Drei Bruchstücke von Sichelspitzen. L.: 6,9, 12, 11,1 cm (Abb. 5, 7–9); Drei Bruchstücke von Sichelspitzen. L.: 5, 2,8, 5,8 cm (Abb. 5, 12–14); Bruchstück einer Sichelklinge. L.: 3,2 cm (Abb. 5, 14); Vier Bruchstücke von Sichelspitzen. L.: 4,8, 3,3, 3,4, 6,2 cm (Abb. 5, 15–18); Zwei Bruchstücke von Sichelspitzen. L.: 5,2, 5,8 cm (Abb. 5, 19, 20); Sechs Bruchstücke von gerippten Sichelklingen. L.: 6,2, 4,4, 4,2, 6,1, 3,3, 4,2 cm (Abb. 5, 21–26); Sieben Bruchstücke von Sichelspitzen. L.: 2,4, 3,7, 2,3, 2,3, 3,2, 4,3, 3,1 cm (Abb. 6, 1–7); Bruchstücke von Messerklingen. L.: 5,2, 5 cm (Abb. 6, 8, 9); Fransenverzierte Armringe mit "D"-förmigem Querschnitt und offenen Enden. Die Verzierung besteht aus Fransenmuster und winkelförmigen Strichbündeln. Dm.: 7,4, 7,4, 8,1, 7,5, 6,4, 7,7 cm (Abb. 6, 10–15); Fransenverzierte Armringe mit "D"-förmigem Querschnitt und offenen Enden. Die Innenseite der Ringen sind mit 2–5 schrägen, senkrechten Strichen gezeichnet. Dm.: 8, 10,2, 8,6, 9, 8,4, 9 cm (Abb. 7, 1–5, Abb. 8, 1); Hälfte von fransenverzierten Armringe, die Innenseiten sind 3–7 schrägen Strichen markiert. Dm.: 9,1, 7,4, 7,8 cm (Abb. 8, 2–4); Verzierte Armringen mit offenen Enden und "D"-förmigem Querschnitt. Die Verzierung besteht aus winkelförmigen Strichgruppen. Dm.:

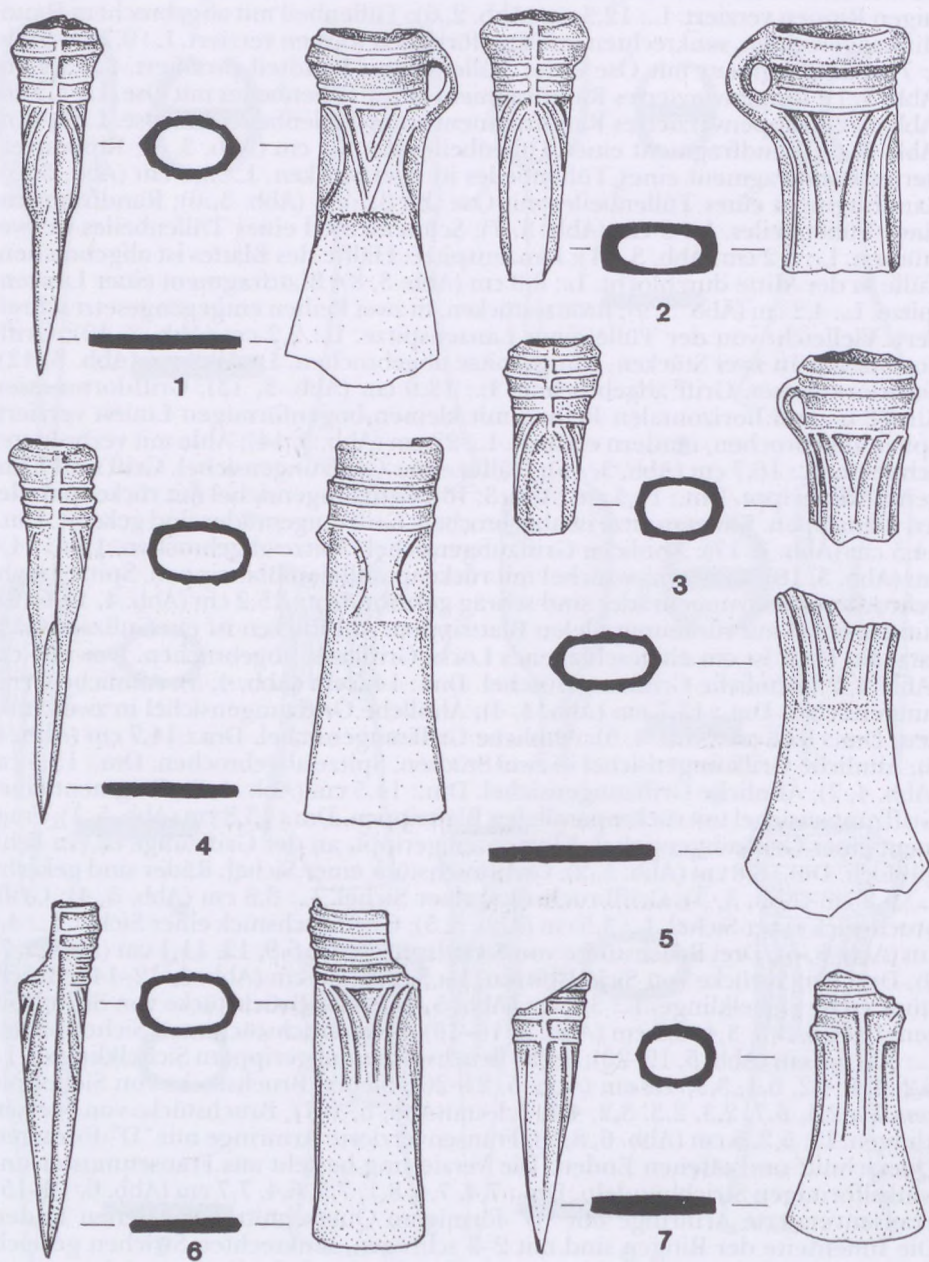

Abb. 2 – 2. ábra Celldömölk-Sághegy, Hortfund 2 – 2. kincslelet

7,6, 7,7 cm (Abb. 8, 5, 7); Fransenverzierter Armring mit ovalem Querschnitt in zwei Stücken. Dm.: 7,5 cm (Abb. 8, 6); Hälfte eines Armringes mit "D"-förmigem Querschnitt. Die Verzierung besteht aus winkelförmigen Strichgruppen. Dm.: 6,5 cm (Abb. 9, 1); Fragmente von fransenverzierten Armringen mit "D"-förmigem Querschnitt. 6 St. Dm.: 6, 4,7, 7,6, 5,6, 6,5, 7,7 cm (Abb. 9, 2–7); Bruchstück eines Armringes mit flachem viereckigem Querschnitt. Die Verzierung besteht aus Zickzacklinien und schraffierten Dreiecken. Dm.: 4,9 cm (Abb. 9, 10); Unverzierte geschlossene Ringe mit rhombischem Querschnitt. Dm.: 6,8, 6,9 cm (Abb. 9, 8, 9); Zwei gebogene unverzierte Ringe mit "D"-förmigem Querschnitt. Dm.: 5,1, 6 cm (Abb. 9, 11, 12); Kleiner geschlossener Ring mit ovalem Querschnitt. Dm.: 3,3 cm (Abb. 9, 18); Hälfte eines unverzierten Ringes, Dm.: 6 cm (Abb. 9, 13); Fragmente von unverzierten Ringe. 4 St. Dm.: 5,3, 6,6, 5,4, 4,3 cm (Abb. 9, 14–17); Runder Gußfladen, in der Mitte an der konvexen Seite ein durchblasigen Guß verursachtes Loch. Dm.: 15,6 cm (Abb. 10, 1); Halb, stark blasiger Gußkuchen. Dm.: 15,2 cm (Abb. 10, 2); Hälfte eines Gußkuchens, blasig. Dm.: 13,4 cm (Abb. 10, 3); Gußkuchen, die gewölbte Seite ist blasig. Dm.: 14 cm (Abb. 10, 4); Teil eines Gußkuchens. Dm.: 10,1 cm (Abb. 10, 5); Kleiner, weckenförmiger Gußfladen. Dm.: 9,4 cm (Abb. 10, 6); 35 zerkleinerte, kleinere und größere Gußkuchenstücken; Gußzapfen, 2 St.; 239 kleine Ringe und vier Bruchstücke. Dm.: 1,4–2,1 cm; 762 flache, weiße Marmorperle, darunter auch eine, kleine lichtgrüne Glasperle. Dm.: 0,5–0,6 cm; Schalenknaufschwert mit unverziertem Griff. Dazu gehört eine mit waagerechter Liniengruppen verzierte Scheide. Modern ergänzt. L.: 43,4 cm (Abb. 11, 1); Griffzungenschwert. An der Zunge ein, an dem Heft zwei Niete. Klinge mit randparallelen Linien verziert. Dazu gehört ein Randstück und vier Blechspangen der Scheide. Die Holzlamelle der Scheide sind modern gefertigt, L.: 45,2 cm (Abb. 11, 2). Beide Schwerter sind Kriegsverlust; Zwei Bruchstücke eines Golddiadems mit konzentrischen Kreisen verziert. Die Räder waren auf ein Bronzeblech umgebogen. L.ca. 7 + 7 cm (Abb. 11, 3); Goldscheibe mit konzentrischen Kreisen verziert. Am Rand sind Löcher. Dm.: ca. 6,5 cm (Abb. 11, 4). Beide Goldgegenstände sind Kriegsverlust. – Das Ungarische Nationalmuseum erwarb diesen Fund im Jahre 1948 von dem Sammler Jenő Lázár. Inv.Nr. 25.1949.1–49.

Mit dem Bronzefund II. von Celldömölk-Sághegy hat sich die Forschung – gemessen an seiner Bedeutung – wenig beschäftigt. Als erste hat ihn Amália Mozsolics in die Periode Ha B₁ und dann Ha B₂ datiert.⁴ Andere Forscher, wie z. B. L. Sperber, L. Nebelsick, bestimmten die Zeit des Fundes mit der Periode Ha B₁, also der Jungurnfelderzeit.⁵

Die anderen vier Bronzefunde vom Sághegy sind zweifellos zeitgleich mit dem Depot II. Dies wird von der Tatsache gestützt, daß sich der erste und der zweite Fund nur in 1,5 m Entfernung befanden und auch solche Stücke enthalten (Vasenkopfnadeln, Tüllenbeile), die sich auch in den anderen drei Depots fanden.

In Westtransdanubien wurde noch in Románd ein solcher Bronzefund entdeckt, der aus derselben Periode wie die Sághegyer Depots stammt.⁶ Dies beweisen die identisch geformten Tüllen- und Lappenbeile, Sicheln, Messer, Lanzen spitzen und Armringe in beiden Fundgruppen. Im Fund von Románd gibt es allerdings auch Gegenstände, deren Parallelen sich in den Sághegyer Depots nicht fanden. Dazu gehören ein Antennengriffschwert vom Züricher Typ, ein Messer mit Phantasiegriff, Gürtelhaken vom Typ Unterhaching, Ei- und Zylinderkopfnadeln. Diesen

⁴ Mozsolics 1973–74, 94; Mozsolics 1984, 48

⁵ Sperber 1992, 64; Nebelsick 1994, 326

⁶ Németh/Torma 1965, 59–90

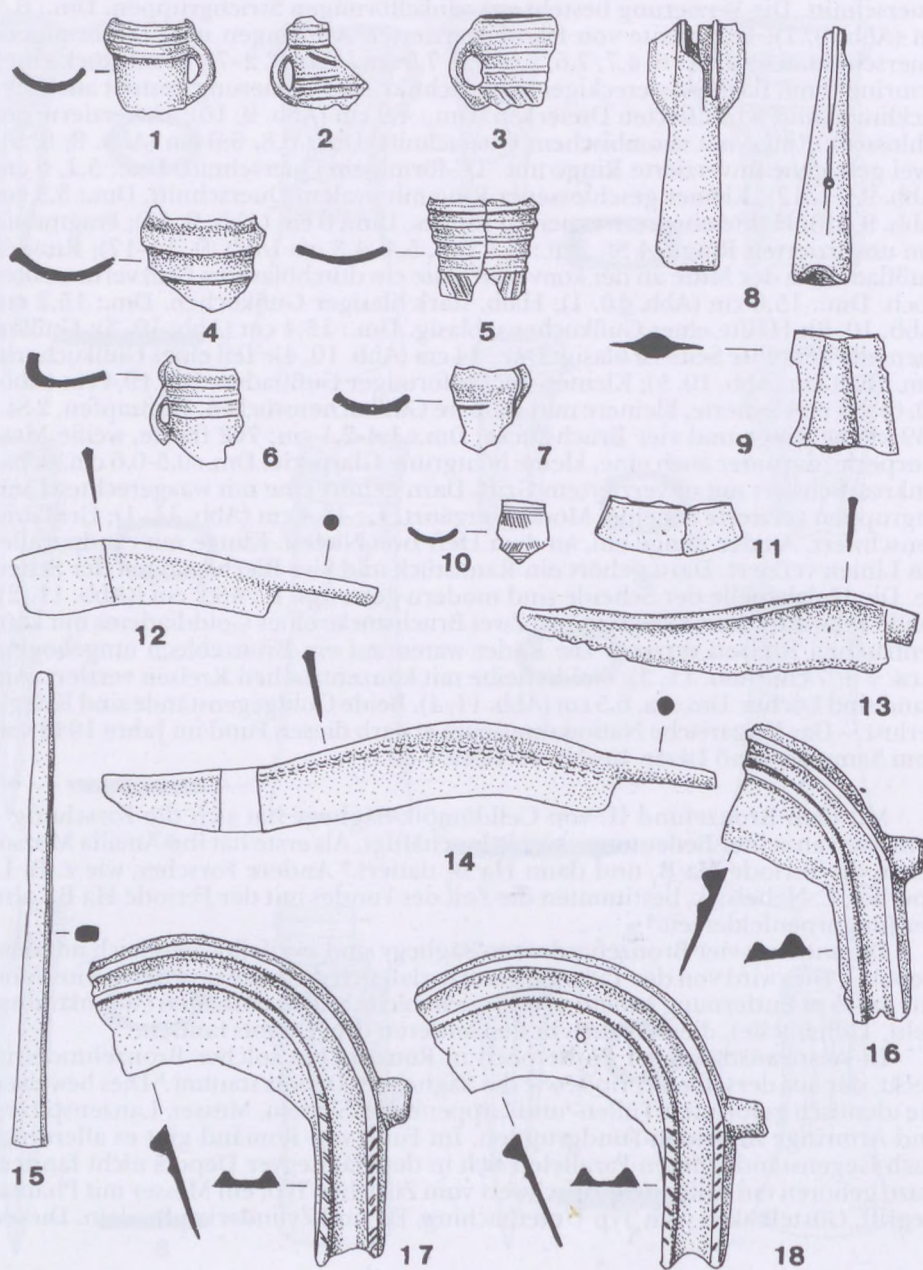

Abb. 3 – 3. ábra Celldömölk-Sághegy, Hortfund 2 – 2. kincslelet

Fund datierte ein Teil der Forscher in die Periode Ha B₁⁷ (A. Jockenhövel, J. Říhovský),⁷ ein anderer Teil in die Phase Ha B₁ (S. Hansen, L. Nebelsick),⁸ doch gibt es auch Zeitbestimmungen für die Periode Ha B₂ (A. Mozsolics, T. Kemenczei).⁹ Welche die richtige von den verschiedenen Ansichten ist, kann mit Hilfe der Sághegyer Bronzegenstände entschieden werden.

Im Bronzedept I von Sághegy befinden sich drei Bronzetassen vom Typ Stillfried. Solche Bronzetassen finden sich in keinem einzigen für die Periode Ha B₁ typischen Depot im Karpatenbecken, ihre ältesten Stücke stammen aus dem der Späturnenfelderzeit entsprechenden Zeitraum (z. B. Szanda, Fizeşu Gherlii/Ördöngösfüzes).¹⁰ Diese Periode wurden auch die ähnlichen mitteleuropäischen Tassen datiert.¹¹ Demnach gelangten die Depots vom Sághegy und von Románd später in die Erde als die Funde mit für die Periode Ha B₁ charakteristischen Bronzetassen vom Typ Kirkendrup-Jenisovice.

Im Gebiet Mitteleuropas kamen in der Zeit der Periode Ha B₁ die großköpfigen Kugel- und Eikopfnadeln in Mode, deren früheste Varianten am Kopf mit Wellenlinienmustern verziert sind. In Transdanubien wurde nur eine solche Nadel im Urnenfeld von Csöngé gefunden (Abb. 18, 9). In den Funden III und IV von Sághegy gibt es Nadeln mit unverziertem Kopf, im dortigen Fund I besteht die Verzierungen des Kopfes der zwei Vasenkopfnadeln aus fichtenzweig- und keilförmigen Liniengruppen. Ähnliche Muster befinden sich an den großköpfigen Vasenkopfnadeln aus den Urnenfeldern von Chotin/Hetény, Budapest-Békásmegyer und Neszmély sowie dem Urnengrab von Somló ebenso wie an den Eikopfnadeln aus dem Románd Depot.¹² Im Theißgebiet kennen wir nur eine solche Nadel aus dem Fund von Szentes-Donátvár.¹³ Anders als im Karpatenbecken enthalten in Mitteleuropa die Funde aus der Zeit der Periode Ha B₁ großköpfige Vasenkopfnadeln in großer Zahl.¹⁴ Deshalb ist anzunehmen, daß die Vasenkopfnadeln erst in der Periode nach ihrer Verbreitung in Mitteleuropa ins Karpatenbecken gelangten. Sicher ist jedoch, daß die großköpfigen Vasenkopfnadeln in Transdanubien auch dann noch in Gebrauch waren, als sich bereits die für die Späturnenfelderzeit typischen kleinköpfigen Vasenkopfnadeln verbreitet hatten. Das beweist die kleinköpfige Vasenkopfnadel im Fund V vom Sághegy, die offensichtlich mit den großköpfigen Vasenkopfnadeln in den Depots I, III und IV zeitgleich ist. Daß die kleinköpfigen Vasenkopfnadeln in der gesamten Späturnenfelderzeit in Mode waren, zeigen die Stücke aus dem Fund von Badacsonytomaj und dem Hügelgrab von Kismező.¹⁵ Zeitgleich mit den erwähnten transdanubischen Funden sind jene Grabfunde der Mitteldonau-Urnenfelderzeit, die groß- oder kleinköpfige Vasenkopfnadeln, Griffdornmesser mit Zwischenstück und Rasiernmesser vom Typ Herrnbaumgarten enthalten.¹⁶ Diese Zeit entspricht der zweiten Phase der Jungurnenfelderzeit und der Späturnenfelderzeit. Aus diesen Angaben folgt auch, daß man aufgrund der großköpfigen Vasenkopfnadeln nicht behaupten kann, die Depots von Sághegy und Románd seien am Beginn der Jungurnenfelderzeit, also zur Zeit der Periode Ha B₁, in die Erde gelangt.

⁷ Jockenhövel 1971, 211; Říhovský 1972, 72

⁸ Hansen 1994, 404; Nebelsick 1994, 324

⁹ Mozsolics 1984, 48; Kemenczei 1996, 82

¹⁰ Patay 1990, 66

¹¹ Prüssig 1991, 30.

¹² Novotná 1980, Taf. 43, 969; Kalicz-Schreiber 1991, 189, Abb. 22, 8, 9; Patek 1961, Taf. 5, 1

¹³ Kemenczei 1996, 64, Abb. 14b

¹⁴ Říhovský 1979, 203–206

¹⁵ Darnay-Dornay 1958, Taf. 20; Patek 1993, 119, Abb. 97, 6

¹⁶ Pottschach, Baumgarten: Pittioni 1954, Abb. 350, Abb. 352; St. Andrä: Eibner 1974, Taf. 10, Taf. 25, Taf. 31; Obereching; Höglinger 1993, Taf. 8, 5, 7; Klentnice; Říhovský 1965, Taf. 1

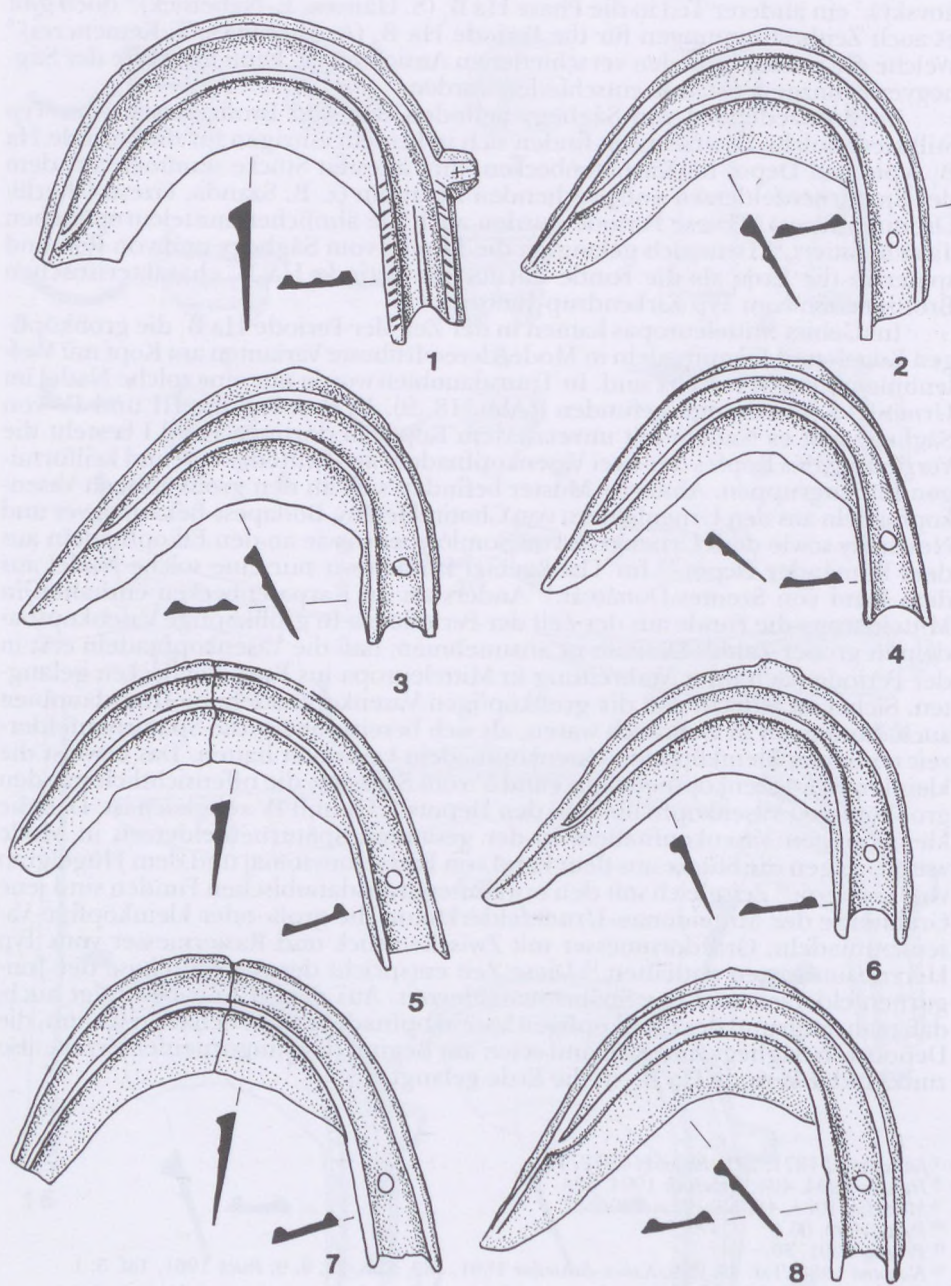

Abb. 4 – 4. ábra Celldömölk-Sághegy, Hortfund 2 – 2. kincslet

Die Mehrheit der Parallelen der Griffdornmesser mit geschweifeter Klinge der Depotfunde II und III von Sághegy (Abb. 3, 12–14) sind aus Funden der jüngeren Phase der mitteleuropäischen Urnenfelderkultur bekannt.¹⁷ Dessenungeachtet gibt es auch späturnenfelderzeitliche Funde mit solchen Messern. Einer von ihnen ist das Hügelgrab "K" von Frög in Kärnten, das auch eine bronzene zweiteilige Trense vom Ostkarpatentyp enthält, während das zweite Messer zum Fund von Seeboden gehört.¹⁸ Zusammen mit Keramik vom Späturnenfeldertyp wurde ein solches Messer in Grab 118 des Urnenfeldes von Hadersdorf am Kamp in Niederösterreich gefunden.¹⁹ und auch das Depot von Románd enthält ein solches Messer, allerdings auch mit andersartigen Messern zusammen. Eines von diesen gehört zu den sog. Phantasiegriffmessern,²⁰ die im Gebiet Mitteleuropas unter den Funden aus der Jungurnenfelderzeit ebenso vorkommen wie unter denen aus der Späturnenfelderzeit. Aus letzterer Zeit stammt das Exemplar aus Grab 13 des Urnenfeldes von Obereching bei Salzburg.²¹ Des weiteren sind Parallelen des strichgefüllten Dreiecksmusters auf den beiden Messerklingenfragmenten im Depot von Románd aus den Funden der Mitteldonau-Urnenfelderkultur bekannt. Die meisten ähnlichen Muster finden sich auf Griffdornmessern mit Zwischenstück der Typen Wien-Leopoldsberg und Baumgarten, deren älteste Exemplare in die Jungurnenfelder-²² und die jüngeren, zumeist zum Baumgarten-Typ gehörenden, in die Späturnenfelderzeit datiert werden.²³ Bei der Zeitbestimmung der Messerfunde des Karpatenbeckens ist zu berücksichtigen, daß die sicher Ha B₁-zeitlichen Bronzefunde der Typen Hajdúböszörmény und Rohod-Szentes nur Griffzungenmesser vom Pfatten-Typ enthalten.²⁴ Die Verwendung des Griffdornmessers mit Zwischenstück konnte folglich erst danach, in der Spätphase der Jungurnenfelderzeit, ins Karpatenbecken gelangt sein. Im Gebiet der Mitteldonau-Urnenfelderkultur umfaßt die Benutzungszeit dieser Messer auch die Periode der Späturnenfelderzeit, was mehrere ihrer Exemplare beweisen, die gemeinsam mit Zaumzeuggegenständen vom Ostkarpatentyp (Obereching, Stülfried, Zürich-Alpenquai)²⁵ und Keramik aus solcher Zeit²⁶ gefunden wurden. Deren Ziermotive sind allerdings einfacher als das aus strichgefüllten hängenden Dreiecken und keilförmigen Liniengruppen zusammengesetzte Muster der Romänder Messerklingen.

In viel größerer Zahl als die Messer kommen im Sághegy Depot II die übrigen Werkzeugsorten vor, Tüllen- und Lappenbeile, Meißel und Sichel. Unter ihnen vertreten die oberständigen Meißel einen für die Jungurnenfelderzeit charakteristischen Bronzegegenstandstyp (Abb. 1, 1–3). In der Späturnenfelderzeit produzierte man von diesen etwas abweichende Formen, Meißel mit am Lappenteil breiterer Klinge.

Auch die Tüllenbeile im Fund II vom Sághegy unterscheiden sich nicht wesentlich von ähnlichen Stücken vom Beginn der Jungurnenfelderzeit (Abb. 1, 4–6, Abb. 2, 1–7, Abb. 3, 1–7). Solche Beile gibt es auch im Románd Fund. Daß sie zu einem auch noch in der Späturnenfelderzeit bekannten Werkzeugtyp gehörten, beweist das Tüllenbeil mit Lappendekor aus Grab 38 von Stülfried, das je einem Beil aus Fund II (Abb. 2, 4) und V vom Sághegy gleicht. Ähnlich geformte wie

¹⁷ Říhouský 1972, 62–63

¹⁸ Tomedi 1994, 371, Abb. 3, 2; Frög; Pittioni 1954, 520, Abb. 375; Seeboden

¹⁹ Scheibenreiter 1954 Taf. 47

²⁰ Németh/Torma 1965, 63, Abb. 5

²¹ Höglinger 1993, 94, Abb. 13

²² Říhouský 1972, 69–70

²³ Franzhausen, Grab. 1: Neugebauer 1996, 385, Abb. 5; Leopoldsberg bei Wien: Kerchler 1962, 54, Taf. 1; Stülfried, Grab 6: Kaus 1984, Taf. 8f; Klentnice, Grab 1: Říhouský 1965, Taf. 1g.

²⁴ Thrane 1972, 165–228

²⁵ Höglinger 1993, Taf. 35, 4; Kaus 1984, Taf. 6, f, Taf. 37, b; Müller-Karpe 1959, Taf. 145A

²⁶ St. Andrä Grab. 11, 22: Eibner 1974, Taf. 10, Taf. 25; Hadersdorf, Grab. 43: Scheibenreiter 1954, Abb. 16, 1; Leopoldsberg Grab 15: Kerchler 1962, 58, Taf. 2, 7

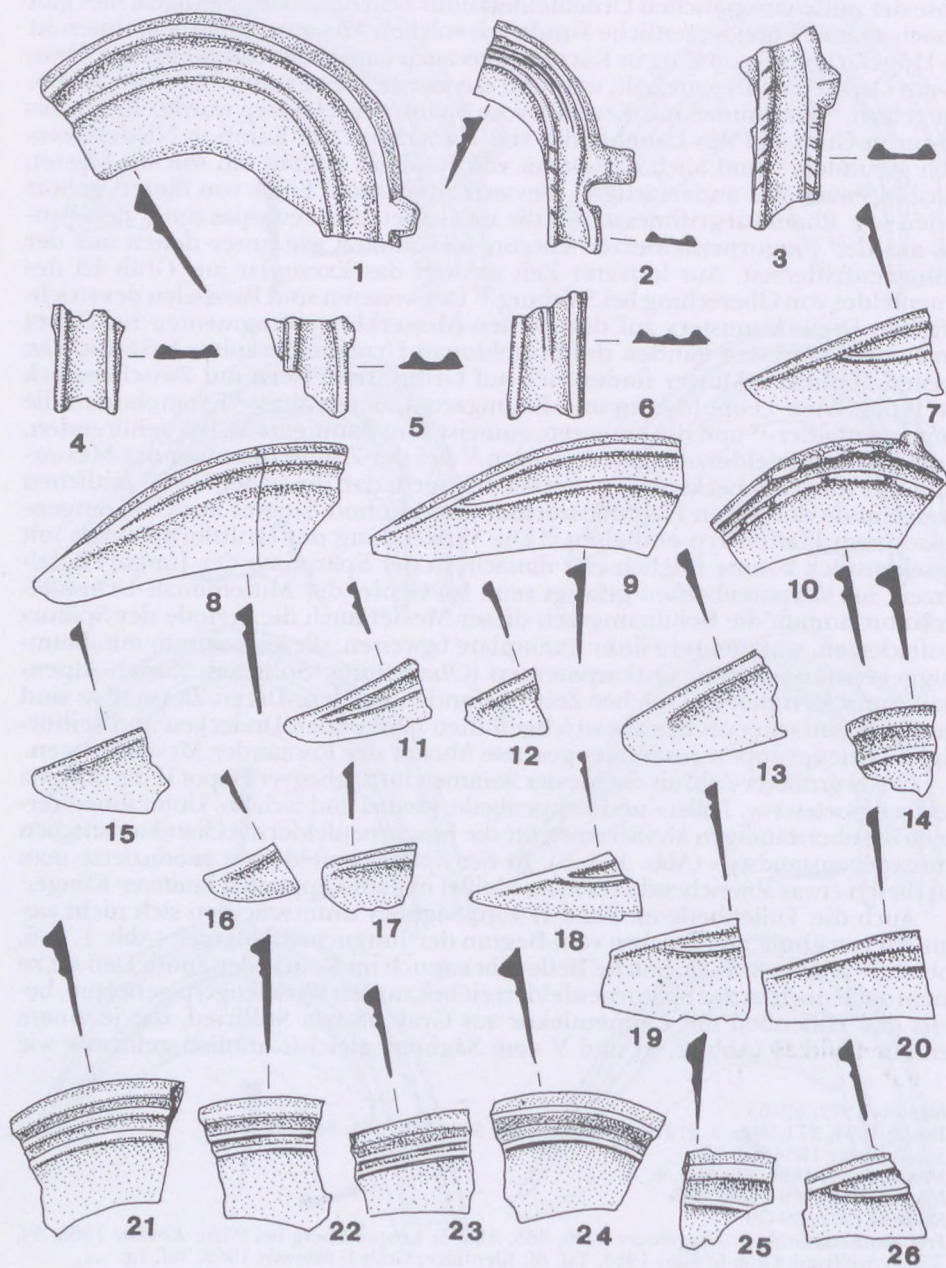

Abb. 5 – 5. ábra Celldömölk-Sághegy, Hortfund 2 – 2. kincslelet

diese fanden sich im Hügelgrab 75 von Pécs-Jakabhegy und im Depot von Prügy, allerdings ohne Rippendekor.²⁷ Diese Angaben bieten den entsprechenden Beweis, daß man je einen Fundkomplex nicht aufgrund der lange Zeit hindurch benutzten Gerätetypen in die Jung- oder Späturnenfelderzeit datieren kann.

Ebenfalls nicht typisch für eine engere Periode sind die Griffzungensicheln (Abb. 3, 16–18, Abb. 4, 1–8, Abb. 5, 1–26). Im Karpatenbecken wurden zur Zeit der Jungurnenfelderzeit vor allem Sicheln mit zwei Zungen- und Rückenrippen benutzt. Die meisten von ihnen sind in der Mitte des Griffteiles durchlöchert, und dies ist auch bei denen vom Sághegy der Fall. In der Späturnenfelderzeit wurden solche Sicheln in Transdanubien nicht mehr hergestellt, und nur Funde außerhalb des Karpatenbeckens belegen, daß auch in dieser Periode noch Griffzungensicheln in die Erde gelangten. Diese gleichen in ihrer Form den Typen aus der Jungurnenfelderzeit.²⁸

Den Geräten ähnlich gehörten zu den langlebigen Gegenstandstypen die Armringe der Funde vom Sághegy. Aufgrund ihrer Verzierungen lassen sich zwei Varianten unterscheiden. Zur ersten gehören die Armringe, die mit Fransenmuster und keilförmigen Liniengruppen verziert waren (Abb. 6, 10–15, Abb. 7, 1–5, Abb. 8, 1–4, 6, Abb. 9, 2–6). Sie kamen am Beginn der Jungurnenfelderzeit im Karpatenbecken in Mode, wie solche Armringe in zahlreichen Bronzefunden vom Typ Hajdúböszörmény im Theißgebiet und in Transdanubien in den Depots von Jobaháza, Sárszentmiklós und dem Depot II von Velem bezeugen.²⁹ Bei unveränderter Beibehaltung der Schmuckform kam es zur Zeit der zweiten Periode der Jungurnenfelderzeit zu einer Änderung des Motivschatzes. Damals war nicht mehr nur das Fransenmotiv bestimmend, sondern man verzierte die Armringe auch mit einer Ornamentik aus schrägen, senkrechten und keilförmigen Liniengruppen oder mit leicht schrägen Liniengruppen (Abb. 8, 5, 7, Abb. 9, 1). Zur ersten Mustervariante gehört auch ein Exemplar im Romänder Bronzefund. Nach Zeugnis der auch Bronzetrensen enthaltenden Depots von Černotin und Adaševci wurden diese Zierelemente auch noch in der Späturnenfelderzeit verwendet. In dieser Periode haben aber die Armringe mit "D"-Querschnitt und offenen Enden zumeist keine Verzierung.³⁰

An der Innenseite mehrerer Armringe vom Sághegy sind 2–7 kurze, senkrecht oder schräg eingravierte Kerben zu sehen (Abb. 7, 1–5, Abb. 8, 1–4, Abb. 6, 15). Solcherart nach dem Guß gezeichnete Armringe sind auch von anderen Gebieten Mitteleuropas bekannt, deren Mehrheit aus Funden der Periode Ha B stammt.³¹ H. Thrane nahm an, daß die Meister damit die gleichzeitig gefertigten, zu einer Schmuckgarnitur gehörenden Stücke für die Händler oder Käufer bezeichneten.³² Außer dieser Erklärung können aber diese Zeichen auch als Besitzzeichen verstanden werden.

Neben den Geräten und dem Schmuck enthält Depot II vom Sághegy insgesamt vier Waffen. Die beiden Lanzenspitzenfragmente vertreten eine sehr lange, die gesamte Spätbronzezeit hindurch benutzte Waffenart. Die lorbeerblattförmigen Tüllenlanzenspitzen der jüngsten Zeit sind aus dem Fund von Biharugra bekannt, der aufgrund der Trensen und Phaleren aus der Späturnenfelderzeit stammt.³³

²⁷ Török 1950, 4–9; Kemenczei 1981, 33, Abb. 7, 16

²⁸ Karmin: Bukowski 1976, 19, Taf. 8; Seeboden: Müller-Karpe Taf. 145A; Třitěno: Kytlicová 1991, Taf. 58, 40–42

²⁹ Kemenczei 1996, 79

³⁰ Černotin: Podborský 1970, Taf. 53; Adaševci: Vinski-Gasparini 1973, Taf. 130A; Prügy: Kemenczei 1981, 35–36

³¹ Diemer 1995, 67–68

³² Thrane 1962, 99

³³ Gallus/Horváth 1939, Taf. 19, 5–6

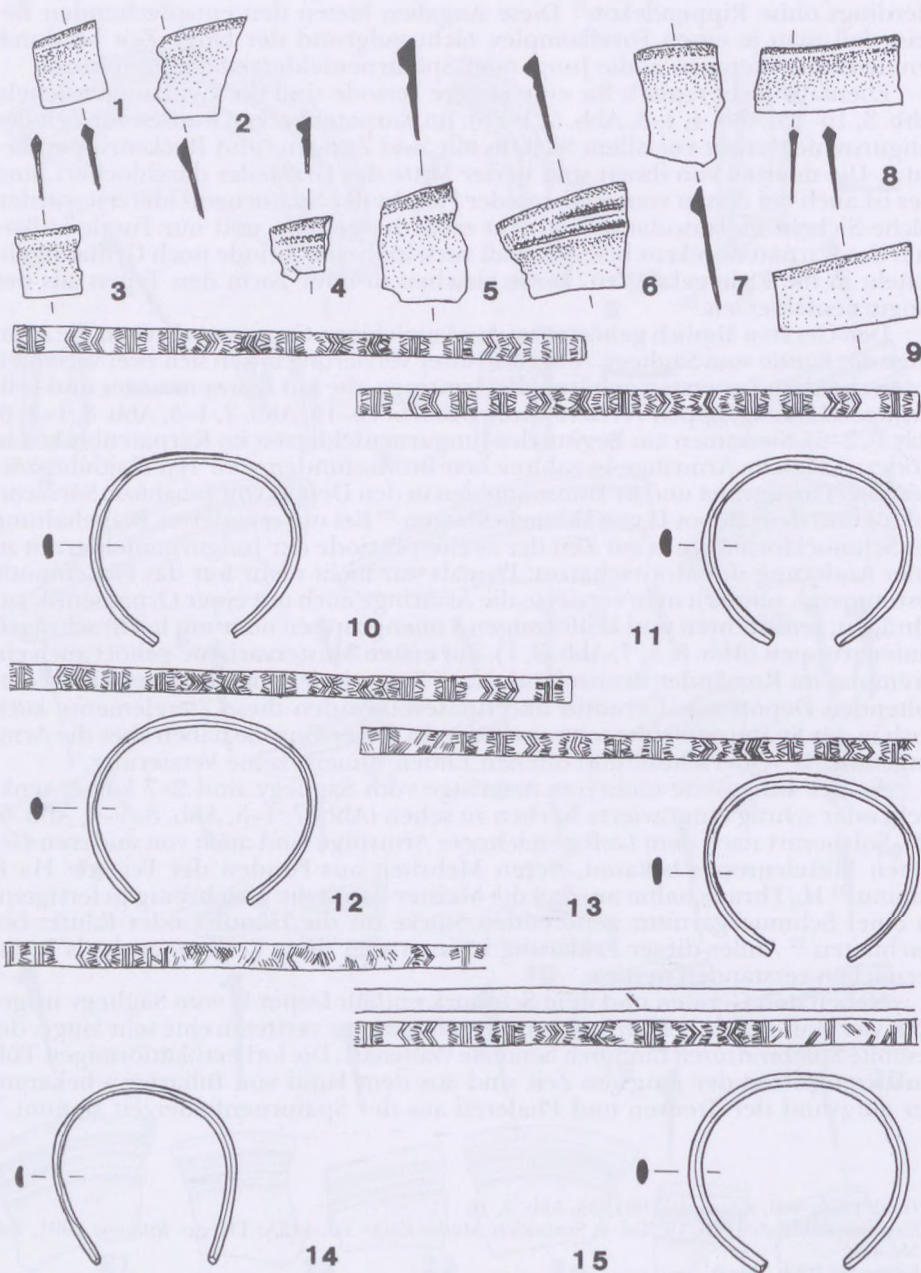

Abb. 6 – 6. ábra Celldömölk-Sághegy, Hortfund 2 – 2. kincslelet

Zusammen mit Zaumzeug-Bestandteilen gibt es im Depot von Černotin und im "K"-Grabfund von Frög bronzene Lanzenspitzen.³⁴

Das Schalenknaufschwert und das Griffzungenschwert (Abb. 11, 1, 2) sind individuell geformt, ganz genaue Parallelen kennen wir von anderswoher nicht. Bezeichnend für das erstere Schwert ist, daß sein Griff mit drei Griffrippen unverziert und seine Klinge relativ kurz ist. Der Griff der meisten ähnlich geformten Schwerter vom Anfang der Jungurnenfelderzeit ist mit reichem Linienmuster verziert, so daß sich das Exemplar vom Sághegy nicht zu ihnen rechnen läßt. Diese Waffe unterscheidet sich auch wesentlich von den unverzierten Schalenknaufschwertern mit langer Klinge, die sich in die zweite Phase der Jungurnenfelderzeit datieren lassen.³⁵ So läßt sich nur feststellen, daß die Zeit der Depotbildung durch die jüngsten Bronzegegenstände vom Sághegy bestimmt wird. Das gleiche kann über das Griffzungenschwert gesagt werden. Ähnliche Schwerter hat A. Harding zwar aus Kroatien und Bosnien mitgeteilt, da es sich aber um Streufunde handelt, sind sie nicht genau zu datieren.³⁶

Aus etwa ähnlicher Zeit wie die Schwerter vom Sághegy kann das Antennengriffschwert im Fund von Románd stammen. Ein Beweis dafür ist seine Verzierungen aus eingeschlagenen konzentrischen Kreisen und von ihnen ausgehenden senkrechten Liniengruppen am oberen Teil der Klinge. Solche Muster sind für die jüngsten Varianten der mitteleuropäischen Antennengriffschwerter, aus der Späturnenfelderzeit, bezeichnend,³⁷ das Schwert von Románd kann folglich nicht viel früher als sie gefertigt worden sein.

Vier von den fünf Depots vom Sághegy enthalten eine große Zahl kleiner geschlossener Bronzeringe (II: 243, III: 130, IV: 473, V: 177 St.). Sie gehörten offensichtlich zu Schmuckgarnituren und waren entweder Bestandteile des Kleiderschmuckes oder einer Halskette. Ihre Mode verbreitete sich in der Jungurnenfelderzeit in Transdanubien, wie dies auch mehrere Grabfunde belegen.³⁸ Im Gebiet der Mitteldonau-Urnenfelderkultur trug man solche Schmuckstücke oder Kleiderzierden die gesamte Späturnenfelderzeit hindurch und auch noch in der ersten Phase der Hallstatt-Kultur.³⁹

Zur Schmuckgarnitur der Jungurnenfelderzeit gehörten in Transdanubien auch die kleinen scheibenförmigen Kalksteinperlen, von denen sich im Fund II 762 St. und im Fund V 580 St. fanden. In dieser Zeit wurden als Seltenheit auch schon Perlen aus Glaspaste hergestellt, wie es das eine Exemplar aus Fund II belegt.

Über die behandelten Bronzegegenstände hinaus enthielt Depot II vom Sághegy auch zwei Fragmente eines Golddiadems und eine Goldscheibe. Beide Stücke zieren ein Muster aus getriebenen konzentrischen Kreisen (Abb. 11, 3–4). So verzierter Goldschmuck wurde in Transdanubien an vier Stellen gefunden. Der Goldschatz von Velem-Szentvid bestand aus einem Diadem und vier Scheiben.⁴⁰ In Várköly-Felsőszid wurde 14. Halsringe aus zusammengerollten Golddrähten, 6 Scheiben sowie ein bronzenes Tüllenbeil und ein Meißel gefunden.⁴¹ Diademfragmente, Drahringe bzw. zwei Scheiben sind aus Budapest-Óbuda und einem unbekannten Fundort in Transdanubien bekannt.⁴²

³⁴ Podborský 1970, Taf. 53; Tomedi 1994, 371, Abb. 3, 1

³⁵ Kemenczei 1990, 59

³⁶ Harding 1995, 55–58

³⁷ Müller-Karpe 1961, Taf. 68, 4, 7, Taf. 69, 2, 6, 7; Németh/Torma 60, Taf. 1

³⁸ Somlyó: Patek 1968, Taf. 71; Budapest-Békásmegyer: Kalicz-Schreiber 1991, 186, Abb. 19, Abb. 25

³⁹ Kaus 1984, 34; Höglinger 1993, 46

⁴⁰ Mozsolics 1950, Taf. 1–3

⁴¹ Mozsolics 1981, 299, Taf. 13–14

⁴² Barth 1988–89, 115–162

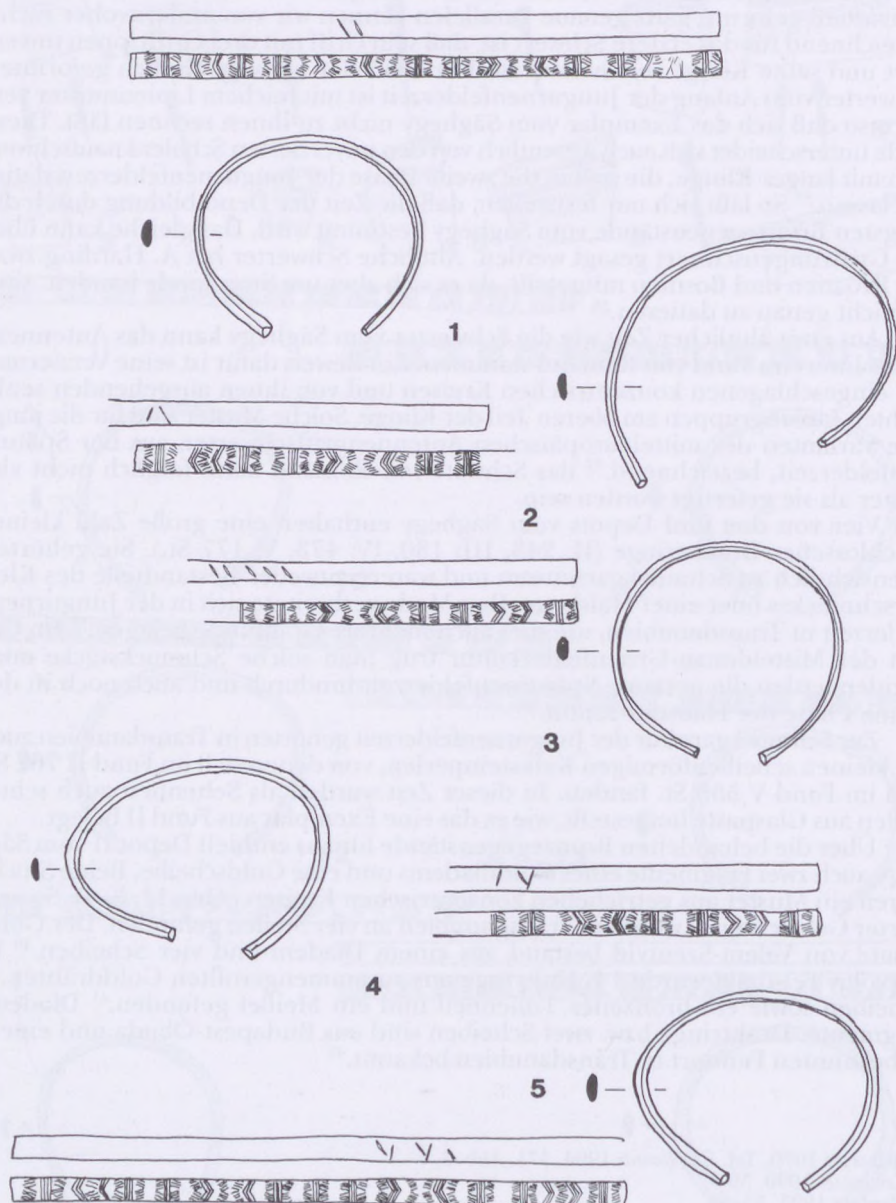

Abb. 7 – 7. ábra Celldömölk-Sághegy, Hortfund 2 – 2. kincslet

Von dem genannten Goldschmuck ist aufgrund der zusammen mit ihm gefundenen Bronzegeräte die Zeit des Schatzes von Várvolgy-Felsőzsid mit der mittleren Urnenfelderzeit (Periode Ha A₃) zu bestimmen. Das Diadem und die Scheibe vom Sághegy gelangten, ebenfalls aufgrund der Bronzegegenstände, in der zweiten Phase der Jungurnenfelderzeit in die Erde. Bei der Zeitbestimmung des Goldschmuckes muß auch die Verwendungszeit des konzentrischen Kreismusters mit berücksichtigt werden. Im Gebiet des mitteleuropäischen Urnenfelderkreises stammen die ältesten mit solchem Muster verzierten Goldscheiben aus Grabfunden der älteren Urnenfelderperiode (Ha A₁) (Hötting, Mühlau, Rothengrub, Worms).⁴³ Die Zeit der zwei Golddiademe und sechs gewölbten Scheiben von Ippesheim-Bullenheimer Berg in Bayern kann dagegen in die Periode Ha B₁ gelegt werden.⁴⁴ Gleichfalls aus dieser Periode stammt das Depot von Unterglauheim, zu dem außer einer Bronzesitula und einem Kessel auch eine Goldtasse mit einem Muster aus zwei konzentrischen Kreisen gehörte.⁴⁵

In Transdanubien belegen bisher nur Bronzefunde, daß die Metallhandwerker zur Zeit der Periode Ha A₁ das aus konzentrischen Kreisen bestehende Ziermuster zu verwenden begannen.⁴⁶ Die ältesten so verzierten transdanubischen Goldgegenstände (Várvolgy-Felsőzsid Velem-Szentvid) sind erst in die folgende Periode zu datieren, und von da an blieb dieses Motiv bis ans Ende der Jungurnenfelderzeit das charakteristische Muster der transdanubischen Goldschmiedekunst.

Auch außerhalb des mitteldanubischen Urnenfelder-Kulturkreises war das Muster aus konzentrischen Kreisen ein beliebtes Zierelement der Goldschmiede.⁴⁷ Zum Motivschatz gehörte weiter das Zickzack- oder Wellenlinienmuster und ein das Schnurmuster nachahmendes Zierband. So verzierte Goldgegenstände waren gewiß Eigentum der Eliteschicht einzelner Gemeinschaften, Rangsymbole, deren einzelne Ziermotive einen bestimmten, mit dem Symbolsystem der damaligen Weltsicht zusammenhängenden Sinn gehabt haben mögen.

Außer den Bronzefunden kamen in Celldömölk-Sághegy auch zahlreiche Tongefäße zum Vorschein. Diese stammen teils aus der spätkonzezeitlichen Siedlung, teils aus Urnengräbern, die am SO-Abhang des Berges ausgegraben wurden.⁴⁸ Die Fundumstände der übrigen Keramikgegenstände sind unbekannt, sie sind also als Streufunde zu qualifizieren. Nicht weit vom Sághegy, in der Gemeinde Csöng, wurden jedoch 1934 21 Gräber eines Urnenfeldes freigelegt, deren Keramikfunde mit einem Teil der Tongefäße vom Sághegy übereinstimmen. Zur Veranschaulichung dessen, welche Art Keramikhandwerk in NO-Transdanubien in der letzten Phase der Spätbronzezeit typisch war, sollen die Funde aus diesen Urnengräbern vorgestellt werden.

Südlich von der Gemeinde Csöng grub der dortige Einwohner Gyula Weber an der Raab/Rába 21 Urnengräber aus. Seine Aufzeichnungen gingen während des Krieges verloren, aber die Funde gelangten in Jenő Lázár's Sammlung, welcher sie restaurierte. 1948 kaufte das Nationalmuseum die Sammlung an. Die archäologischen Fundstücke waren noch vor dem Weltkrieg photographiert worden, und der Band mit den Photographien und der Karte der Ausgrabung des Urnenfeldes kam mit ins Nationalmuseum. Die Bilder zeigen die Funde als Grabkomplexe gruppiert, an den meisten Gefäßen ist der aufgeklebte Zettel mit der Grabnummer zu sehen. So ließ sich feststellen, daß nicht alle Gegenstände ins Nationalmuseum gelangt waren. Die fehlenden Stücke sind offensichtlich während des Weltkrieges verloren

⁴³ Schauer 1986, Taf. 43–45; Sperber 1992, 63–64

⁴⁴ Gebhard 1990, 52–55

⁴⁵ Müller-Karpe 1959, Taf. 169

⁴⁶ Mozsolics 1985, Taf. 35, 25; Keszöhidegkút, Taf. 206, 20; Pamuk

⁴⁷ Schauer 1986, 34

⁴⁸ Kőszegi 1988, Taf. 43–47

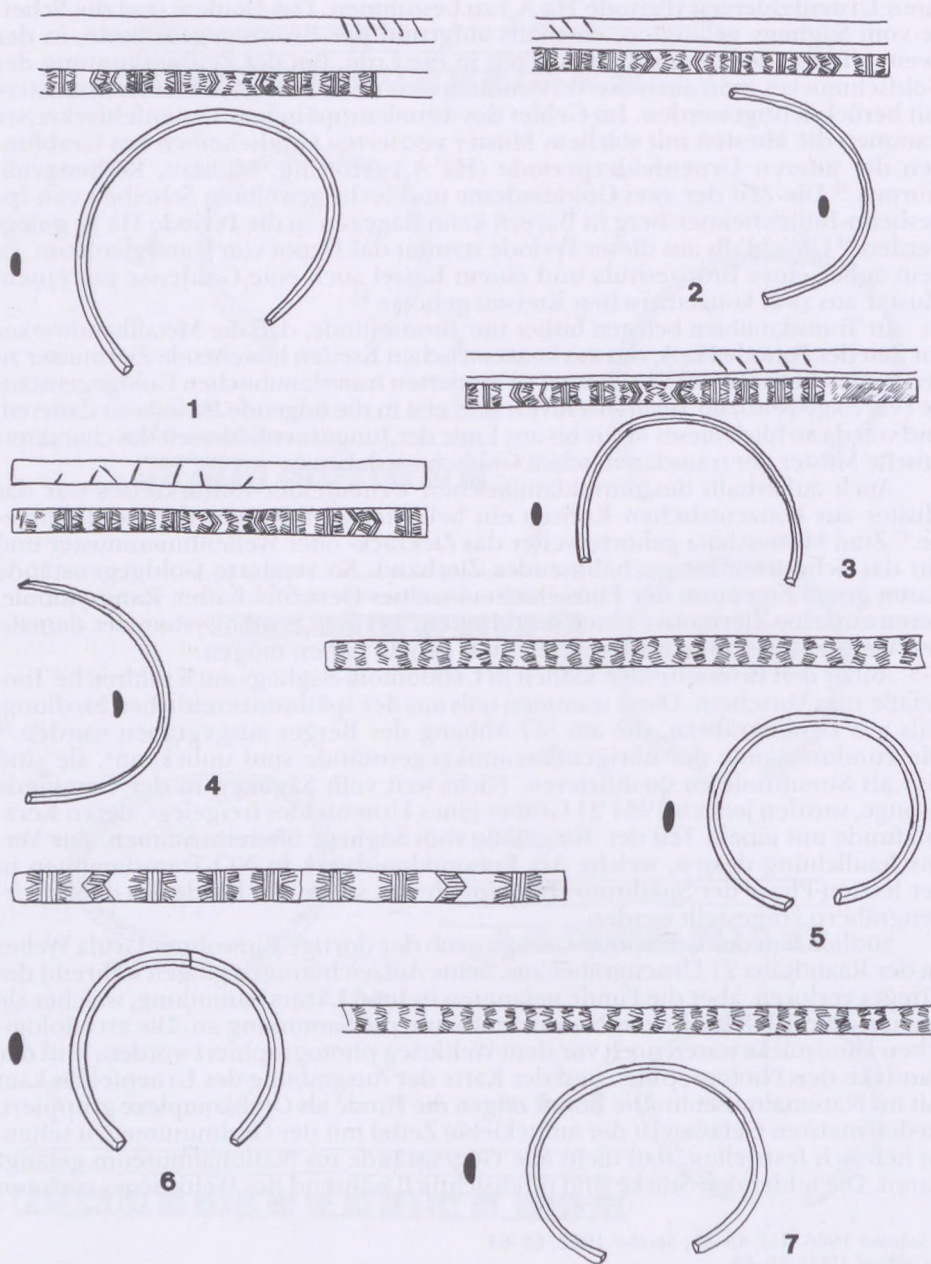

Abb. 8 – 8. ábra Celldömölk-Sághegy, Hortfund 2 – 2. kincslet

gegangen. Die Keramikfunde im Nationalmuseum wurden von Erzsébet Patek zwar bereits publiziert,⁴⁹ doch ist es sinnvoll, das gesamte Material einschließlich der nach den Photographien der verlorenen Gegenstände gefertigten Zeichnungen zu veröffentlichen. Hier werden jedoch nur jene Gegenstände beschrieben, die im Buch von E. Patek nicht oder fehlerhaft enthalten sind.

Grab 1, 2: sämtliche Gegenstände erhalten, veröffentlicht (Abb. 13, 1–3, 5).

Grab 3: Außer den zwei veröffentlichten Gefäßen (Abb. 13, 4, 6) befand sich noch ein Krug im Grab. Dessen Henkel und Randteil sind abgebrochen, die Schulter ist kanneliert. H: ca. 9 cm (Abb. 16, 4).

Grab 4: alle drei Gefäße erhalten, veröffentlicht (Abb. 13, 7, 6, Abb. 14, 1).

Grab 5: Außer der veröffentlichten Urne (Abb. 14, 8) gehörten zum Grab zwei erhaltene, aber unveröffentlichte Tassen. Halbkugelförmige Tasse mit geradem Rand, der Rand ist beschädigt, Farbe grau. H: 6,5 cm, Mund-Dm: 13 cm (Abb. 14, 2). Halbkugelförmige Tasse mit an sechs Stellen gezipfeltem Rand, Farbe grau. H: 6,5 cm, Mund-Dm: 13 cm (Abb. 14, 3).

Grab 6: Zum vorhandenen Fund (Abb. 14, 4–7) gehörten noch zwei verloren gegangene Gefäße. Kleine Urne mit nach außen gebogenem Rand, Schulter senkrecht kanneliert. H: ca. 17 cm (Abb. 16, 5). Tasse mit nach außen gebogenem Rand, Rand beschädigt. H: ca. 4 cm (Abb. 16, 6).

Grab 7: Außer einem veröffentlichten Krug (Abb. 14, 9) gehörten zum Grab noch zwei Gefäße. Urne mit nach außen gebogenem Rand, an der Schulter zwei umlaufende Linien. H: ca. 32 cm (Abb. 17, 1). Henkelkrüglehen mit kannelierter Schulter. H: ca. 8 cm (Abb. 17, 2).

Grab 8: beide Gefäße veröffentlicht (Abb. 15, 1, 2).

Grab 9: Im Grab befanden sich drei Gefäße, von denen nur eine kleine Tasse erhalten blieb (Abb. 14, 13). Die verloren gegangenen zwei Gegenstände: Urne mit beschädigtem, nach außen gebogenem Rand unverziert. H: ca. 36 cm (Abb. 17, 6). Henkeltasse mit nach außen gebogenem Rand. H: ca. 4 cm (Abb. 17, 3). Im Grab befanden sich noch das völlig zusammengeschmolzene Fragment eines Armringes mit "D"-Querschnitt sowie Drahtfragmente.

Grab 10: Außer einer Urne einem Schälchen (Abb. 14, 11, 12) gehört zum Grab noch eine ohne Grabnummer veröffentlichte, vorhandene Henkeltasse. H: 6 cm, Mund-Dm: 7 cm (Abb. 14, 10).

Grab 11: enthielt einen verloren gegangenen Henkelkrug mit kannelierter Schulter. H: ca. 12 cm (Abb. 16, 8).

Grab 12: enthielt nur einen verloren gegangenen Krug mit kannelierter Schulter. H: ca. 16 cm (Abb. 16, 7).

Grab 13: enthielt zwei verloren gegangene kleine Gefäße. Henkelkrüglehen mit geradem Rand. H: ca. 6 cm (Abb. 17, 4). Tasse mit nach außen gebogenem Rand. H: ca. 6 cm (Abb. 17, 5).

Grab 14: enthielt eine ohne Grabnummer veröffentlichte Urne (Abb. 15, 6) und eine Henkeltasse (Abb. 14, 14).

Grab 15: enthielt eine verloren gegangene Urne mit nach außen gebogenem Rand. H: ca. 40 cm (Abb. 18, 1).

Grab 16: Außer dem erhaltenen Gefäß (Abb. 15, 5) gehörte zum Fund noch eine Henkeltasse. H: ca. 6 cm (Abb. 18, 2).

Grab 17: Im Grab befanden sich zwei Schälchen (Abb. 15, 3, 4) und ein verloren gegangenes Schälchen (Abb. 18, 3). H: ca. 6 cm.

Grab 18: enthielt nur den Unterteil einer Urne. H: ca. 16 cm (Abb. 18, 4).

Grab 19: Zu den Funden gehören eine ohne Grabnummer veröffentlichte Urne (Abb. 16, 1), ein Schälchen und ein Krug ohne Henkel (Abb. 15, 8, 9).

Grab 20: enthielt den Unterteil einer Urne. H: ca. 12 cm (Abb. 18, 5).

⁴⁹ Patek 1968, Taf. 40–41

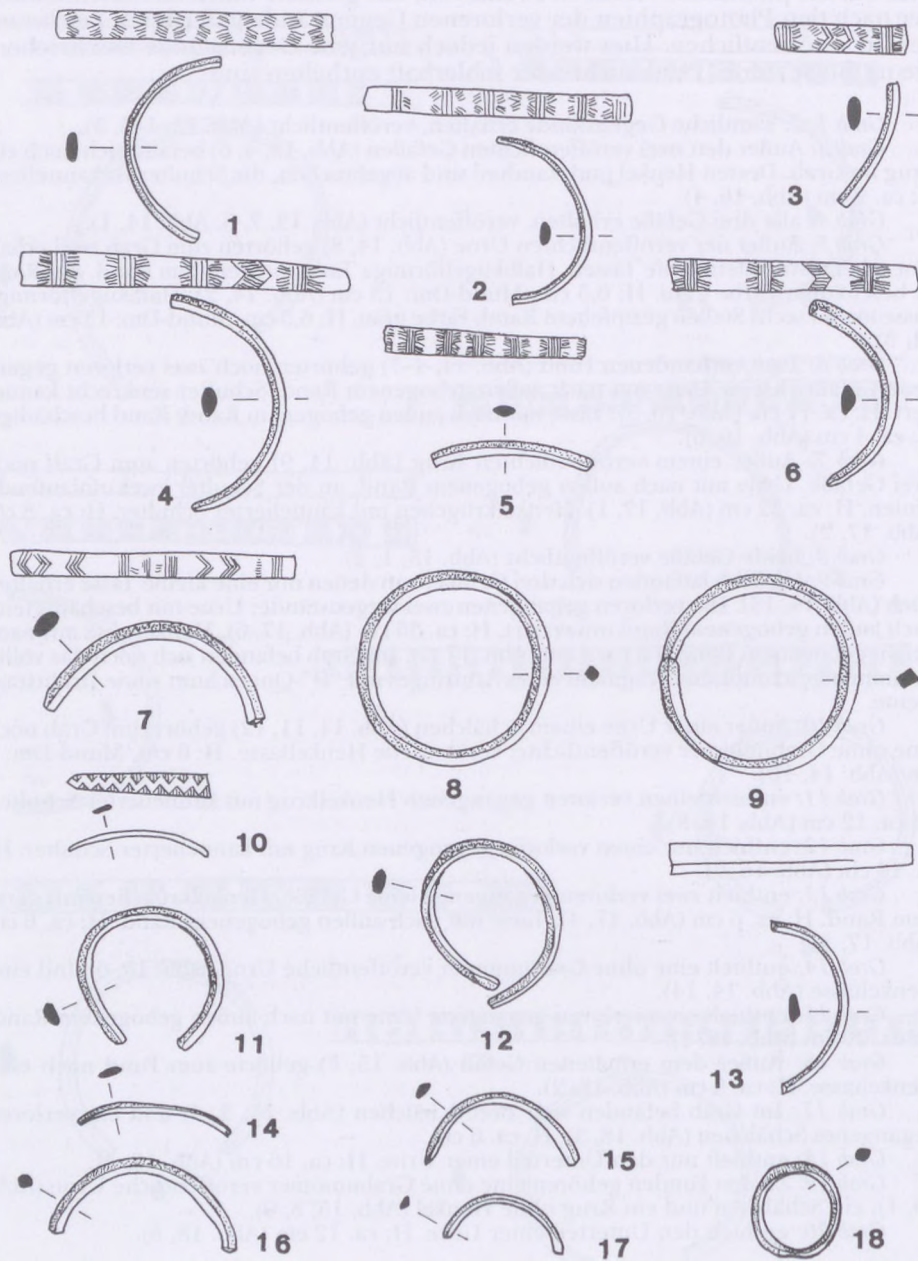

Abb. 9 – 9. ábra Celldömölk-Sághegy, Hortfund 2 – 2. kincslet

Auf dem Gebiet des Urnenfeldes gesammelte Streufunde: Krug mit kannellierter Schulter. H: 10 cm (Abb. 16, 2); halbkugelförmige Tasse. H: 7 cm (Abb. 16, 3); lanzettförmiger Bronzeanhänger. L: 6 cm (Abb. 18, 6); bronzene Nähnadel mit Loch am Ende. L: 8,2 cm (Abb. 18, 7); Vasenkopfnadel, Kopfteil beschädigt. L: 8,4 cm (Abb. 18, 8); Vasenkopfnadel, Kugelkopf mit Wellenlinienmuster und Punktreihe verziert, Kopf und Heft beschädigt. L: 9,2 cm (Abb. 18, 9); Vasenkopfnadel, Kopf mit waagrechttem Fichtenzweigmuster verziert. L: 23,5 cm (Abb. 19, 1); einschneidiges Halbmondrasiermesser. L: 11,5 cm (Abb. 19, 2); Armringfragmente, mit Fransenmuster, senkrechten und keilförmigen Liniengruppen verziert. Dm: 9,2, 4,5, 5,1, 6,5, 5,6, 7,2, 4,5, 9,2 cm (Abb. 19, 3–10); unverzierter beschädigter Ring. Dm: 5,5 cm (Abb. 19, 11); 55 St. kleine unverzierte, geschlossene Ringe. Dm: 1,5–1,7 cm (Abb. 19, 12).

Die Keramikfunde aus dem Urnenfeld von Csöngye spiegeln die charakteristischen Züge des Töpferhandwerks aus der jüngeren und späten Phase der Mitteldonau-Urnenfelderkeramik wider. Entsprechend des westlichen, östlichen und südlichen Teiles Transdanubiens unterteilte E. Patek das Keramikhandwerk dieser Periode aufgrund des Stils in drei Gruppen.⁵⁰ Ihre zutreffende Feststellung kann demgemäß ergänzt werden, ob die Funde des Urnenfeldes von Csöngye in die nordwesttransdanubische, die nordburgenländische oder die niederösterreichische Stillfried-Gruppe eingereiht werden können. Da sich die Parallelen aller Keramikfunde von Csöngye im Fundmaterial der Stillfried-Gruppe finden, werden hier von den Parallelen nur die durch Bronzegegenstände genau datierbaren Stücke hervorgehoben.

– Bauchige Urnen mit kurzem Kegelhals, unverziert (Grab 1: Abb. 13, 1, Grab 5: Abb. 14, 8) und kannelliert, mit Knubbenverzierung (Grab 3: Abb. 13, 6).

Zwei so geformte Urnen fanden sich im Grab 6 des Urnenfeldes von Stillfried zusammen mit einem Griffdornmesser mit Zwischenstück, einer zweiteiligen Bronzetrense und eisernen Phaleren. Eine solche Urne mit kannellierter Schulter, eine bronzene Harfenfibel und 215 kleine Bronzeringe enthielt Grab 26 von Stillfried.⁵¹ Die Urnen aus Grab 6 waren mit Graphitfarbe verziert. Eine ebenso verzierte Urne fand sich in Grab 111 von Hadersdorf am Kamp zusammen mit einer kleinköpfigen Vasenkopfnadel. Zusammen mit einer ähnlichen Urne kam im dortigen Grab 89 eine bronzene Harfenfibel zum Vorschein.⁵² Diese Angaben beweisen, daß diesen Urnentyp die Töpfer der Späturnenfelderzeit herstellten.

Bauchige Urnen mit langem geschweiftem Hals (Grab 2: Abb. 13, 5, Grab 7: 17, 6, Grab 15: Abb. 18, 1).

Nach Zeugnis mehrere Grabfunde (Budapest-Békásmegyer Grab 212, Groß-Enzersdorf Grab 4, St. Andrä Grab 11) stammen solche Urnen aus der Zeit der gemeinsamen Mode klein- und großköpfiger Vasenkopfnadeln.⁵³

Henkellose kleine Urnen mit langem geschweiftem Hals und kannellierter Schulter (Grab 6: Abb. 16, 5, Grab 12: Abb. 16, 7).

Sehr ähnliche Urnen wurden gemeinsam mit für die Späturnenfelderzeit typischen Bronzegegenständen gefunden. So kamen aus Grab 38 von Stillfried ein Griffdornmesser mit Zwischenstück und eine Trense zum Vorschein, und aufgrund der Messer gehört Grab 7 von Groß-Enzersdorf in das Fundmaterial dieser Periode.⁵⁴

Längliche, bauchige Urnen mit geschweiftem Hals (Grab 19: Abb. 16, 1).

⁵⁰ Patek 1968, 25–72

⁵¹ Kaus 1984, Taf. 24–26

⁵² Scheibenreiter 1954, Taf. 37

⁵³ Kalicz-Schreiber 1991, 189, Abb. 22; Hetzer/Willvoßseder 61, Abb. 9; Eibner 1974, Taf. 10

⁵⁴ Kaus 1984, Taf. 37–38; Hetzer/Willvoßseder 1952, 64, Abb. 11

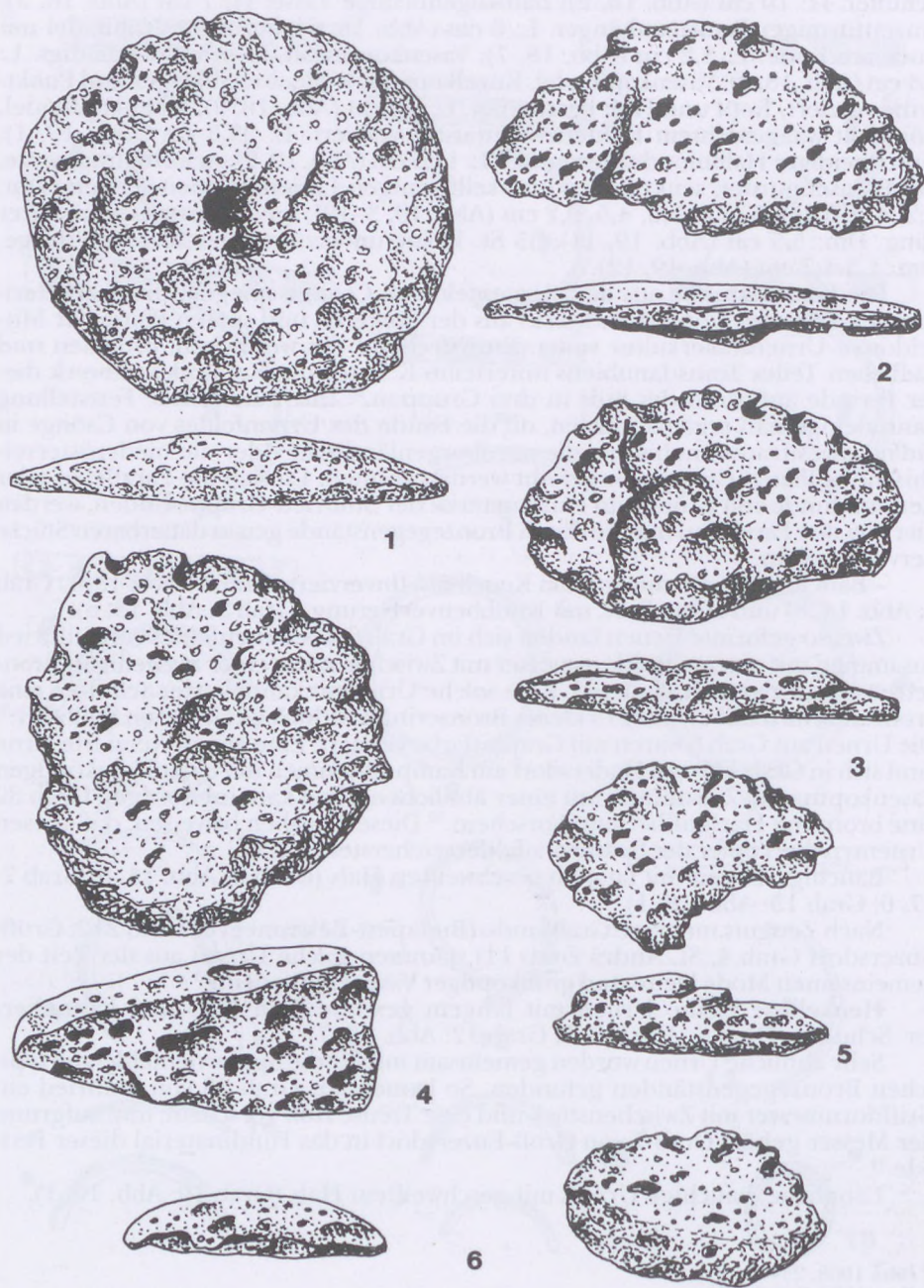

Abb. 10 – 10. ábra Celldömölk-Sághegy, Hortfund 2 – 2. kincslelet

Eine Urne verwandter Form zusammen mit einer Bronzetasche vom Typ Kirkendrup enthielt Grab 722 von Franzhausen in Niederösterreich.⁵⁵

Mehr oder weniger genaue Entsprechungen folgender Urnentypen finden sich in den Keramikfunden der Urnenfelder der jüngeren Phase der Mitteldonau-Urnenfelderkultur: zweihenklige Urne mit Kegelhals (Grab 4: Abb. 14, 1); bauchige Urnen mit leicht geschweiftem Hals (Grab 8: bb. 15, 1, Grab 10: Abb. 14, 12, Grab 16: Abb. 15, 7); flachbauchige Urne mit geschweiftem Hals (Grab 14: Abb. 15, 6).

Bauchiges, flaschenförmiges Gefäß mit langem geschweiftem Hals, unverziert (Grab 2: Abb. 13, 2) und mit kannellierter, knubbenverzierter Schulter (Grab 19: Abb. 15, 9). Parallelen fanden sich in Grab 6 des Hügelgräberfeldes von Pécs-Jakabhegy zusammen mit einem Bronzeknopf und im Urnengrab 11 von Groß-Enzersdorf zusammen mit einer kleinköpfigen Vasenkopfnadel.⁵⁶

Kleiner henkelloser gebauchter Topf mit kurzem geschweiftem Hals (Grab 3: Abb. 13, 4).

Ein solches Gefäß befindet sich unter den Funden aus den am SO-Abhang des Sághegy freigelegten Urnengräbern, die auf den Beginn der Jungurnenfelderzeit datiert wurden.⁵⁷ Eine ähnliche Urne fand sich im Grab 1 des Urnenfeldes von Oblekovice in Mähren zusammen mit einer für die Jungurnenfelderzeit typischen großköpfigen Vasenkopfnadel.⁵⁸

Ähnliche Krüge kamen zusammen mit kleinköpfigen Vasenkopfnadeln (Hadersdorf am Kamp Grab 92, Groß-Enzersdorf Grab 4, Wien-Leopoldsberg Grab 28) und einer Harfenfibel sowie kleinen Bronzeringen (Stillfried Grab 26) in Urnenfeldern aus der Späturnenfelderzeit zum Vorschein.⁵⁹

Einhenklige Krüggchen mit nach außen gebogenem oder geradem Rand und kannellierter Schulter (Grab 3: Abb. 16, 4, Grab 6: Abb. 14, 9, Grab 7: Abb. 17, 2, Grab 16: Abb. 15, 5).

Ihre Parallelen fanden sich zusammen mit einem Griffdornmesser mit Zwischenstück (Hadersdorf Grab 118) sowie mit kleinköpfigen Vasenkopfnadel und einschneidigem Halbmondrasiermesser (Groß-Enzersdorf Grab 5, St. Andrä Grab 30).⁶⁰

Einhenklige Tassen mit gewölbtem Unterteil (Grab 2: Abb. 13, 3, Grab 4: Abb. 13, 4, Grab 6: Abb. 16, 6, Grab 9: Abb. 14, 13, Abb. 17, 3, Grab 13: Abb. 17, 5, Grab 14: Abb. 14, 14).

Eine ähnliche Tasse fand man zusammen mit einer großköpfigen Vasenkopfnadel in Grab 1 von Oblekovice.⁶¹ Demnach wurden seit der Jungurnenfelderzeit solche Gefäße in die Gräber gelegt.

Einhenklige konische Krüggchen, unverziert (Grab 6: Abb. 14, 6, Grab 13: Abb. 17, 4) und mit Knubbenverzierung (Grab 8: Abb. 18, 2) 62.

Sie gehören ebenso zu den allgemeinen Keramiktypen der Spätbronzezeit wie die vorangehende Krüggchenform. Exemplare von ihnen kennen wir aus durch

⁵⁵ Neugebauer 1996, 386, Abb. 6

⁵⁶ Maráz 1978, 162, Taf. 6, 8; Hetzer/Willvonseder 1952, 67, Abb. 13

⁵⁷ Kőszegi 1988, Taf. 46, 4

⁵⁸ Říhovský 1968, Taf. 2A

⁵⁹ Schreibenreiter 1954, Taf. 38; Hetzer/Willvonseder 1952, 61, Abb. 9; Kerchler 1962, 62, Taf. 4; Kaus 1984, Taf. 24–26

⁶⁰ Hetzer/Willvonseder 1952, 63, Abb. 10; Schreibenreiter 1954, Taf. 47; Eibner 1974, Taf. 31

⁶¹ Říhovský 1968, Taf. 2A

⁶² Kaus 1984, Taf. 24–26

⁶³ Eibner 1974, Taf. 10; Říhovský 1965, Taf. 1

⁶⁴ Kalicz-Schreiber 1991, 181, Abb. 14; Kaus 1984, Taf. 3, Taf. 8–9; Hetzer/Willvonseder 1952, 63, Abb. 10–11; Eibner 1974, Taf. 10, Taf. 19

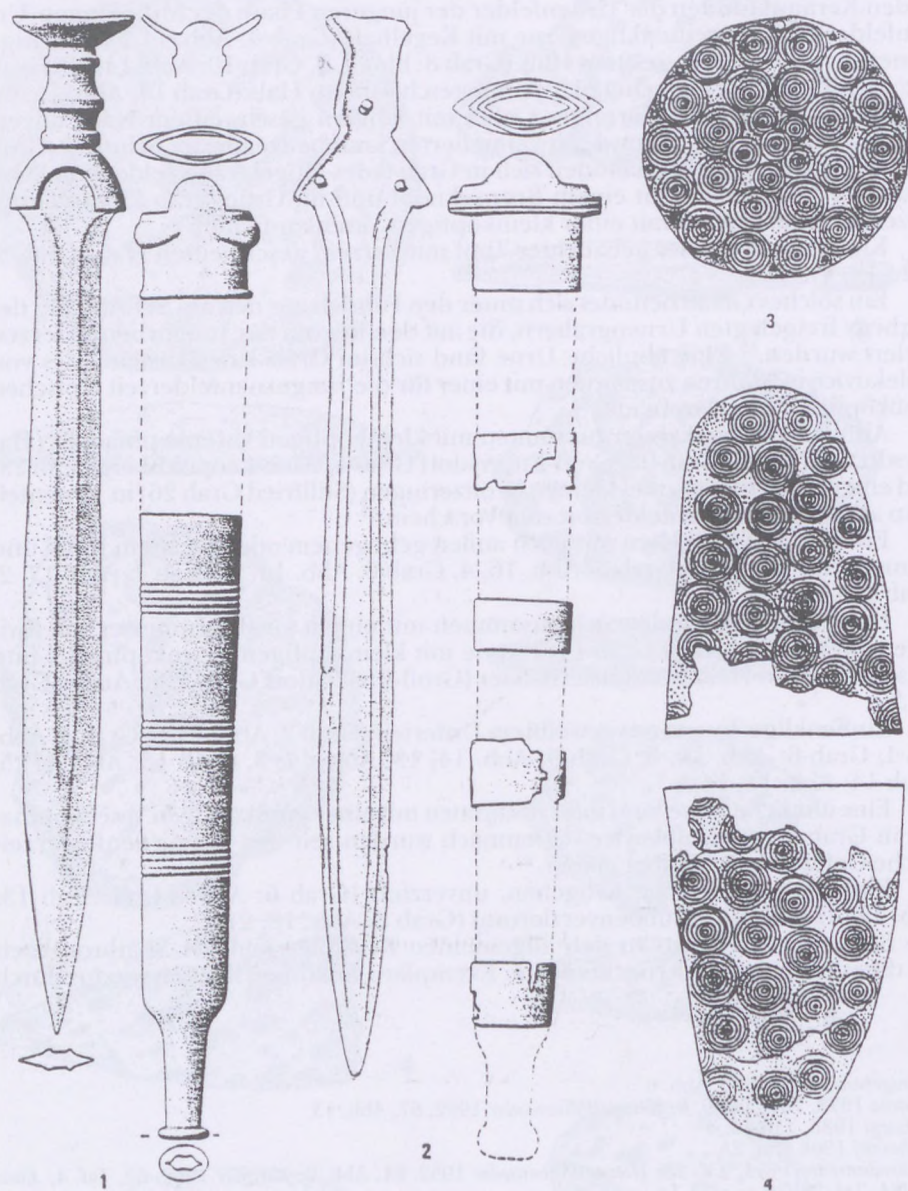

Abb. 11 – 11. ábra Celldömölk-Sághegy, Hortfund 2 – 2. kincslet. 1-2: Bronze, bronz, 3-4: Gold, arany

eine kleinköpfige Vasenkopfnadel und ein Griffdornmesser mit Zwischenstück aus der Späturnenfelderzeit datierten Gräbern (St. Andrä Grab 11, Klentnice Grab 1).⁶³

Henkellose, geradrandige oder Einzugtassen und -shalen mit Kugelsegmentform (Grab 5: Abb. 14, 2, Grab 6: Abb. 14, 4, 5, Grab 10: Abb. 14, 11, Grab 17: Abb. 15, 3, 4, Abb. 16, 3).

Seit der Jungurnenfelderzeit wurde die Beigabe solcher Gefäße bei den Bestattungen üblich. Ihre genauere Zeit kann durch auch Bronzegegenstände enthaltende Gräber bestimmt werden (z. B. Budapest-Békásmegyer Grab 26: Tasse vom Kirkendrup-Typ; Stillfried Grab 6: Zaumzeug; Groß-Enzersdorf Grab 7 und 5: Griffdornmesser mit Zwischenstück, kleinköpfige Vasenkopfnadel; St. Andrä Grab 11 und 18: Griffdornmesser mit Zwischenstück, kleinköpfige Vasenkopfnadel).⁶⁴

Schälchen mit nach außen gebogenem Rand, kannelierter Schulter und einem Henkel auf der Schulter (Grab 19: Abb. 15, 8).

Ähnliche einhenkliche Schälchen gehören zu den für die Vál-Gruppe besonders bezeichnenden Keramiktypen. Die meisten von ihnen wurden in Urnenfeldern der Jungurnenfelderzeit gefunden.⁶⁵ In der Späturnenfelderzeit verfertigte man die einhenklichen, tiefen Schalen mit geänderter Form weiter, für welche ein weniger ausbiegender oder gerader Rand und bauchigerer Körper bezeichnend sind. In Transdanubien gehört die Schale aus Hügelgrab 6 von Pécs-Jakabhegy und in Niederösterreich die aus Grab 18 von St. Andrä mit Sicherheit zu dieser Periode.⁶⁶ Später war dieser Schalentyp auch in der frühen Phase der Hallstatt-Kultur Bestandteil des Formenschatzes der Töpfer. In Pécs-Jakabhegy fand sich eine solche Schale im Hügelgrab 26 zusammen mit einem bronzenen Hebelgriffschöpfer,⁶⁷ und mehrere Stücke enthalten die Urnenfelderfunde aus der Periode Ha C (z. B. Tatabánya-Dózsakert, Halimba).⁶⁸ Der geschweifte Hals und ausbiegende Rand der Schale von Csöngye zeigen die typischen Formzeichen der Jungurnenfelderzeit.

Der Zeitstellung der beschriebenen Keramikfunde von Csöngye entspricht der Zeit der auf dem Urnenfeld zusammengestellten Bronzegegenstände. Der älteste Fund von ihnen ist der lanzettförmige Anhänger mit Ringöse (Abb. 18, 6). Solche Anhänger waren im Karpatenbecken von der Periode Reinecke BC bis zum Ende der Periode Ha A in Mode.⁶⁹ Aus dem Fundmaterial der Jungurnenfelderzeit enthält der Romándor Depotfund ähnlichen Schmuck, so daß sich darauf schließen läßt, daß die lanzettförmigen Anhänger bis zu dieser Zeit im Formbestand der Bronzehandwerker enthalten blieben.⁷⁰ Ebenso gehören die Heftnadeln zu den langlebigen Gegenständen (Abb. 18, 7).

Im Gebiet Mitteleuropas verbreitete sich am Beginn der Jungurnenfelderzeit allgemein der Gebrauch der mit Wellenlinienmuster verzierten Kugel- oder Eikopfnadeln.⁷¹ In Transdanubien fand sich eine solche Nadel bisher nur in Csöngye (Abb. 18, 9). Vermutlich in der späteren Phase der Jungurnenfelderzeit begann man die Kugel-, Eier- und großköpfigen Vasenkopfnadeln mit waagerechten Liniengruppen und Fichtenzweigmuster zu verzieren (Abb. 19, 1). Dies scheint dadurch bewiesen, daß so gemusterte Nadeln auch in aufgrund der Bronzegegenstände in

⁶⁵ Říhouský 1966, 507, Abb. 4,A: Brno-Obrany, Abb. 8,H: Chotin, Abb. 16,A: Tököl, Abb. 18,G: Vál, Abb. 21,B,D: Alsószentiván

⁶⁶ Maráz 1978: 162, Taf. 6, 7; Eibner 1974, Taf. 18

⁶⁷ Maráz 1996, 258, Abb. 2

⁶⁸ Vékony-Vadász 1986, 222, Abb. 4, 4-13; Lengyel 1959, 159, Taf. 34, 7, Taf. 35, 8, Taf. 37, 8

⁶⁹ Mozsolics 1985, 62

⁷⁰ Németh/Torma 1965, 73, Abb. 98

⁷¹ Říhouský 1979, 203

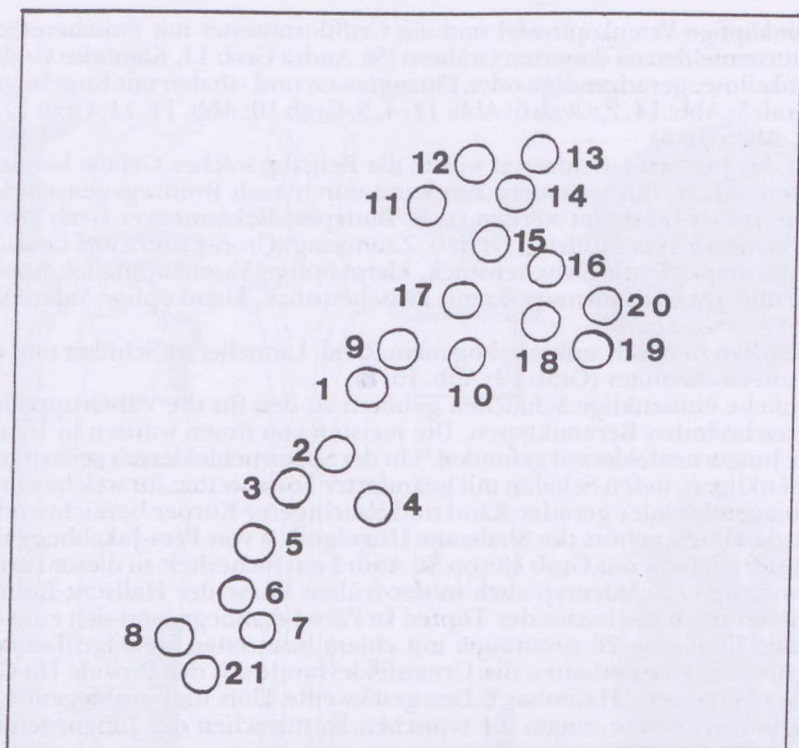

Abb. 12 – 12. ábra Grabungsplan des Urnengraberfeldes von Csöngé (nach J. Lázár); A csöngéi urnatemető ásatási rajza (Lázár J. után).

die Späturnenfelderzeit datierbaren Gräbern gefunden wurden (Baumgarten Grab 4, St. Andrä Grab 22),⁷² als das Wellenlinienmuster aus der Mode kam.

In der westlichen Hälfte des Karpatenbeckens verzierte man den Kopf der in Grabfunden zum Vorschein gekommenen großköpfigen Vasenkopfnadeln mit Fichtenzweigmuster und waagerechten Liniengruppen (Békásmegyer Grab 211, Neszmély Grab 133, Chotin/Hetény Grab 223, Urnengrab von Somló).⁷³ Eine unverzierte Vasenkopfnadel fand man in Grab 6 des Hügels von Jánosháza (Abb. 20, 8). So beweisen die Nadeln aus den Gräbern und Depoten (Sághegy I, III, V, Badacsonytomaj)⁷⁴ gleichermaßen, daß im transdanubischen Gebiet der Urnenfelderkultur die Jung- und Späturnenfelderperiode der Hauptzeitraum der Mode der klein- und großköpfigen Vasenkopfnadeln war.

Aufgrund der Verzierung der Armringe aus dem Gräberfeld von Csöngé ist die Form mit "D"-Querschnitt älter, diese Stücke gehören zu einer am Beginn der Jungurnenfelderzeit modisch gewordenen Variante (Abb. 19, 3–11). Solche Armringe mit Frasenmuster wurden aber auch in jüngeren Gräbern als diesen gefunden (St. Andrä Grab 18).⁷⁵

⁷² Pittioni 1954, 492, Abb. 352; Eibner 1974, Taf. 25

⁷³ Kalicz-Schreiber 1990, 189, Abb. 22, 8, 9; Patek 1961, 33, Af.5, 1; Novotná 1980, Taf. 43, 969; Patek 1968, Taf. 71

⁷⁴ Darnay-Dornay 1958, 50, Taf. 20, 11

⁷⁵ Eibner 1974, Taf. 19

Rasiermesser vom Typ Herrnbaumgarten (Abb. 19, 2) wurden in der Mehrheit der Grabfunde aus der Mitteldonau-Urnenfelderkultur nur begleitet von solchen Bronzegegenständen gefunden, die für das Metallhandwerk der zweiten Phase der Jung- und der Späturnenfelderzeit charakteristisch sind. Solche sind die kleinköpfigen Vasenkopfnadeln (St. Andrä Grab 30, Jánosháza: Abb. 20, 8), das Griffdornmesser mit Zwischenstück, das Trensenmundstück (Salzburg-Maxglan Grab 310), und der halbrunde Plattenkopf mit Rückenöse (Obereching Grab 74).⁷⁶

Aus den Depotfunden IV-V vom Sághegy können wir schlußfolgern, daß der aus kleinen Ringen bestehende Schmuck, die Kleiderverzierungen, sich in Transdanubien seit der Jungurnenzeit verbreitet hat. Die Grabfunde von Csönge (Abb. 19, 12) und Somló⁷⁷ beweisen, daß man solche kleinen Ringe zusammen mit Nadeln und Armringen – als Schmuckgarnitur – mit der Asche der Verstorbenen bestattete. Für diesen Bestattungsbrauch finden sich im Gebiet Mitteleuropas Beispiele aus der Jungurnenfelderzeit (Obereching Grab 4, 5, 53, Überackern Grab 21),⁷⁸ aus der Späturnenfelderzeit (Stillfried Grab 26, 45) und aus der frühen Hallstattzeit (Maiersch).⁷⁹

Die veröffentlichte Keramik und Bronzegegenstände beweisen gleichermaßen, daß die 1934 in Csönge freigelegten Urnengräber aus der Jung- und Späturnenfelderzeit stammen. Aus dem Südteil der freigelegten Grabgruppe, d. h. den Gräbern 1–8, kamen Urnen zum Vorschein, denen Funde aus den Urnenfeldern der nordburgenländischen und niederösterreichischen Späturnenfelderkultur am meisten ähneln. Im anderen Teil der Gräber von Csönge fand sich Keramik, die der ähnelt, die man seit der Jungurnenfelderzeit in die Gräber legte.

Aus der Zeit des Beginns der jüngeren Phase der Mitteldonau-Urnenfelderkultur in NW-Transdanubien stammen die Urnengräber am Südabhang des Sághegy. Dies beweisen die dort gefundenen Posamenterie- und Blattbügelfibeln.⁸⁰ Die jüngsten Exemplare solcher Fibeln finden sich in denjenigen Depotfunden des Karpatenbeckens, die als zeitgleich mit den Funden der mitteleuropäischen Hallstatt-Periode B₁ bestimmt wurden.⁸¹ Die Depotfunde vom Sághegy mögen später als diese, aber noch zur Zeit der Jungurnenfelderzeit in die Erde gelangt sein. Aufgrund der Vasenkopfnadeln und des einschneidigen Halbmondrasiermessers begannen zu dieser Zeit die Bestattungen im Urnenfeld von Csönge. Danach stellten eine bedeutendere Veränderung im Töpfer- und Metallhandwerk der Mitteldonau-Urnenfelderkultur einerseits die Übernahme des Zaumzeugs vom Ostkapratentyp und andererseits die Herstellung der an den Keramikstil der Hallstatt-Kultur erinnernden graphitverzierten Urnen und Schalen dar. Unter den Funden von Csönge gibt es solche Gegenstände nicht. Die Ähnlichkeit der Stillfrieder Urnen aus den Gräbern, die auch Zaumzeug enthalten, und einzelner Urnen von Csönge beweist jedoch, daß diese Bestattungen bereits in der Späturnenfelderzeit geschahen. Das Fehlen der mit Graphitmalerei verzierten Urnen im Urnenfeld von Csönge bezeugt dagegen, daß kein einziges der dortigen Gräber aus der Übergangsperiode zur Hallstatt-Kultur stammt.

Die Depots vom Sághegy und die Grabfunde von Csönge können in keines der Systeme genau eingepaßt werden, die zur Zeitbestimmung der Funde der Urnenfelderkultur ausgearbeitet wurden. Legt man die meistverwendete Chronologie zugrunde, dann kann die Zeit dieser Funde, also die zweite Phase der Jung-

⁷⁶ Höglinger 1993, Taf. 8, 5; Eibner 1974, Taf. 31; Moosleitner 1996, 318, Abb. 4, 3–6; Höglinger 1993, Taf. 35, 5–6

⁷⁷ Patek 1968, Taf. 71

⁷⁸ Höglinger 1993, Taf. 3, 1–8, Taf. 25, 4; Erbach 1985, Taf. 10

⁷⁹ Kaus 1984, Taf. 25, Taf. 44; Berg 1962, Taf. 2, 8, Taf. 4, 6

⁸⁰ Kószegi 1988, 30

⁸¹ Bader 1983, 30

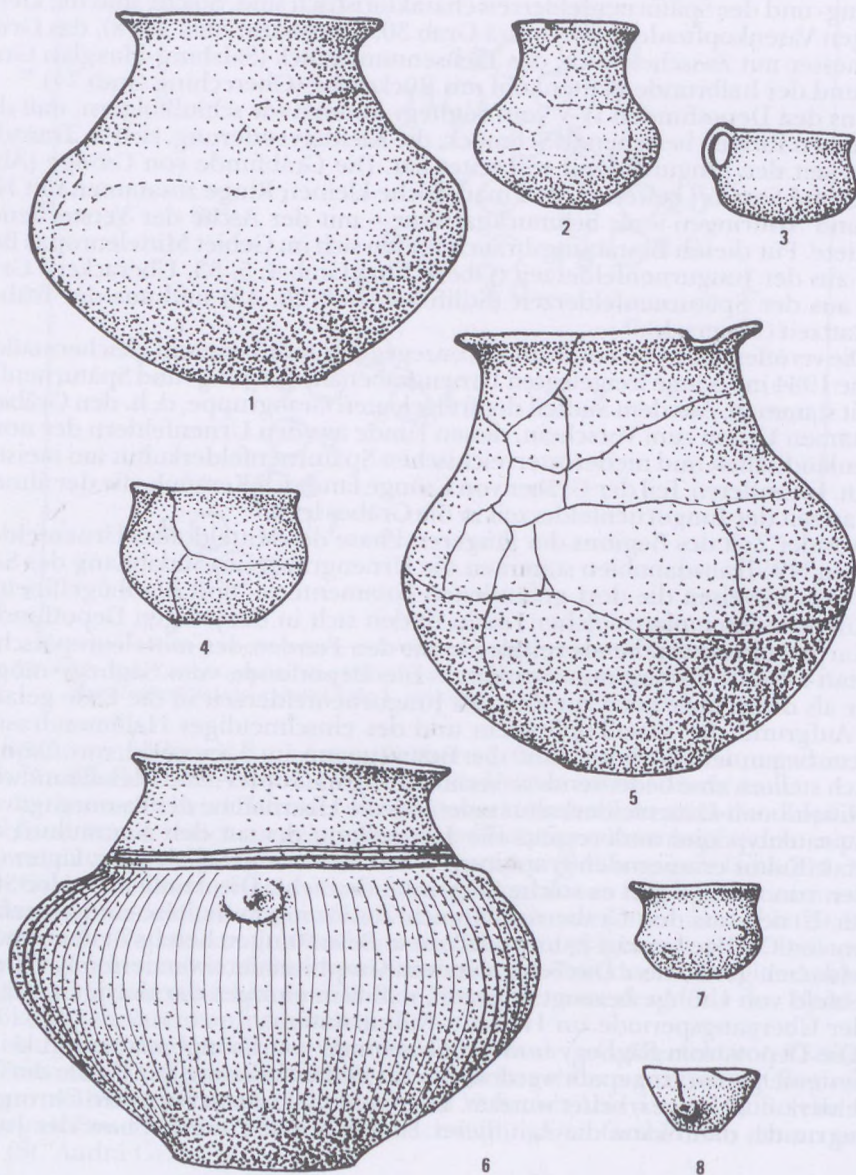

Abb. 13 – 13. ábra Csonge. 1: Grab 1 – 1 sír; 2.3.5: Grab 2 – 2 sír; 4.6: Grab 3 – 3 sír; 7.8: Grab 4 – 4 sír

und der Beginn der Späturnenfelderzeit, den beiden mittleren Vierteln der Periode Hallstatt B entsprechen.

Im Gebiet NW-Transdanubiens kennen wir nur ein einziges Grab aus der Übergangsperiode der Späturnenfelderzeit in die Hallstatt-Kultur, das Jenő Lázár in Jánosháza vor dem Zweiten Weltkrieg freigelegt hat.⁸² In dem Hügel fand man sechs Urnengräber, fünf aus der Zeit Späthügelgräberkultur, aus der Periode R BD.⁸³ Aus dem sechsten Grab und neben dem ersten Grab kamen jedoch Funde vom Typ Späturnenfelderzeit-frühe Hallstatt-Kultur zum Vorschein. 1984 führte Mária Fekete eine Rettungsgrabung am Fundort durch und fand in einem Kreis mit 35×37 m Durchmesser noch Funde von zwei weiteren Brandbestattungen, datiert in die Periode R BD.⁸⁴ Ähnliche Bestattungsstellen und Grabgruppen der Späthügelgräberkultur fand man auch anderswo in Transdanubien. 1993–94 wurden in der Flur der Gemeinde Sávolj im Komitat Somogy am Fundort Babocsa unter einem 2 m hohen Hügel mit 25 m Durchmesser fünf Urnengräber und ein Brandschüttungsgrab und im Farkasgyepű in einem Hügel 15 Brandschüttungsgräber gefunden.⁸⁵ Ein ebensolcher Hügel war auch der von Jánosháza, wo man allerdings am Bestattungsort der Späthügelgräberkultur Jahrhunderte später wieder Gräber anlegte. Da diese Grabfunde nicht mittels fachgemäßer Ausgrabung erschlossen wurden, konnte man die Bestattungen der beiden Epochen nicht voneinander trennen.

Funde vom Ende der Bronzezeit aus Grab 6: Bronzenes einschneidiges Halbmondrasiermesser, dem die Hälfte der Klinge fehlt. Dem Bild im Fotoalbum der Lázár-Sammlung gemäß war das jetzt fehlende, verloren gegangene Klingenstein eingebogen. Seine Verzierung besteht aus drei eingeschlagenen, konzentrischen Doppelkreisen mit Mittelpunkt. L: 9,3 cm (Abb. 20, 1); gedrehter Bronzedraht, an beiden Enden flachgehämmert, eingedreht und mit je drei Löchern. In sechs Stücke zerbrochen. L: ca. 11,5 cm (Abb. 20, 4); ähnlicher Bronzedraht, ein Ende aber nach unten gebogen. In vier Stücke zerbrochen. L: ca. 12,5 cm (Abb. 20, 2); Fragment eines kleinen gedrehten Bronzedrahtes. Am einen Ende mit einem kleinen Niet darin. L: 2,5 cm (Abb. 20, 3); Mehrkopfnadel, Spitze fehlt. L: 11,6 cm (Abb. 20, 6); bronzener Nadelschoner. L: 4,7 cm (Abb. 20, 5); bronzener Nadelschoner. L: 4,3 cm (Abb. 20, 7); bronzene Vasenkopfnadel, Kopf und Heft beschädigt. L: 3,6 cm (Abb. 20, 8); Konischer Krug mit Henkel, verziert mit waagerechten und schrägen Liniengruppen, Farbe dunkelgrau. H: 8,6 cm (Abb. 20, 9); einhenkliche Einzugschale, Farbe schwarz, mit Graphitoberfläche. H: 6,2 cm (Abb. 20, 10); einhenkliche Fußringtasse, Farbe rotbraun. H: 5,8 cm (Abb. 20, 11). Zu den Funden aus Grab 6 zählte man noch eine tiefe Schüssel mit nach außen gebogenem Rand und eine Kegelstumpftasse. Diese allerdings sind für die Späthügelgräberkultur bezeichnende Gefäßtypen und können deshalb nicht zu den Grabfunden vom Ende der Bronzezeit gehören.

Funde aus Grab 1b: Beschädigter Eisenring. Dm: 10,5 cm (Abb. 20, 12); halber Eisenring, auf den am einen Ende ein Eisenstab daraufgebogen ist. Dm: 6,8 cm (Abb. 20, 13); ursprünglich geschlossener, jetzt beschädigter Eisenring. Dm: 6,5 cm (Abb. 20, 14); geschlossener Eisenring. Dm: 4,4 cm (Abb. 20, 15); Oberteil einer eisernen Mehrkopfnadel. L: 6,2 cm (Abb. 20, 16). Als Funde von Grab 1 sind auch Keramik und Bronzegegenstände vom Späthügelgräbertyp aufgeführt. Diese sind aber offensichtlich Funde einer anderen, viel älteren Bestattung, neben der die Eisenringe und die Nadel gefunden wurden.

⁸² Lázár 1955, Taf. 29, 9–25, Taf. 30, 1–28, Taf. 31, 1–17

⁸³ Jankovich 1992, 47–53

⁸⁴ Fekete 1984, 59

⁸⁵ Jankovich 1992, 15–37; Honti 1996, 66

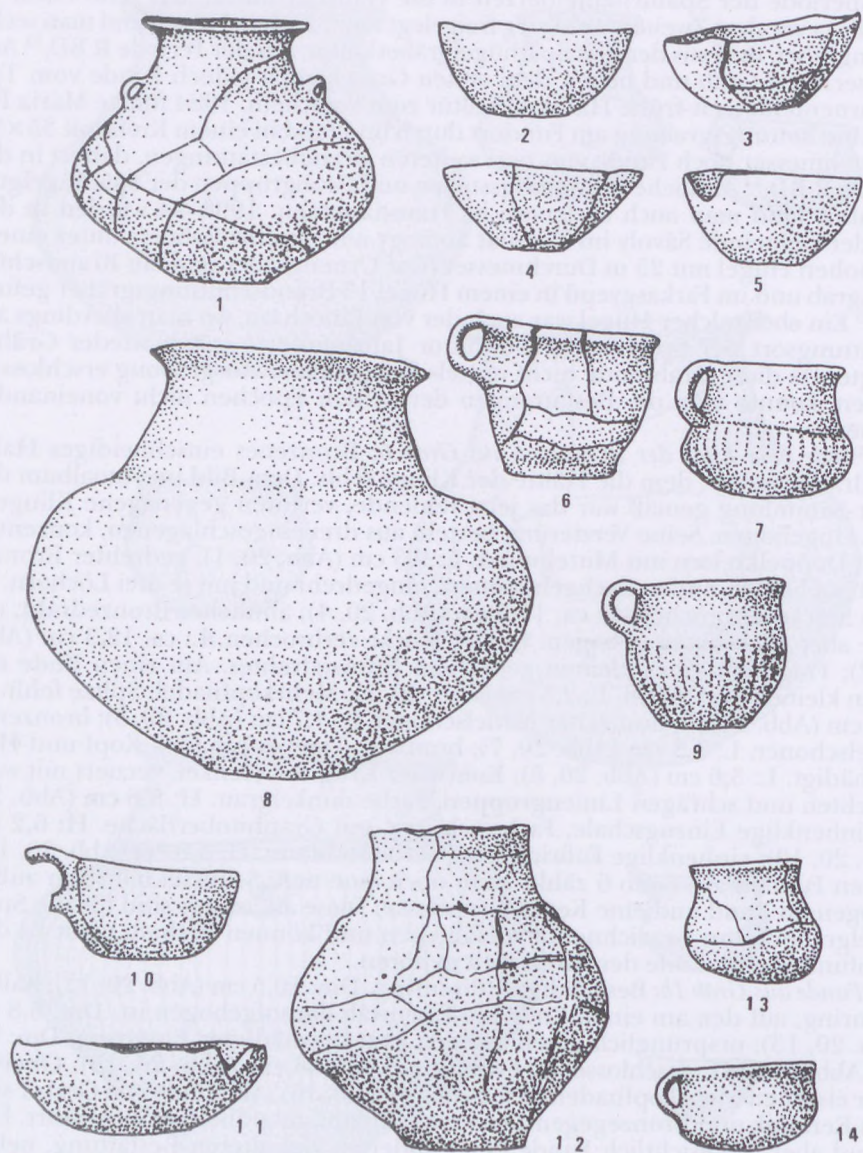

Abb. 14 – 14. ábra Csöngye. 1: Grab 4 – 4 sír; 2,3,8: Grab 5 – 5 sír; 4–7: grab 6 – 6 sír; 9: Grab 7 – 7 sír; 10–12: Grab 10 – 10 sír; 13: Grab 9 – 9 sír; 14: Grab 14 – 14 sír

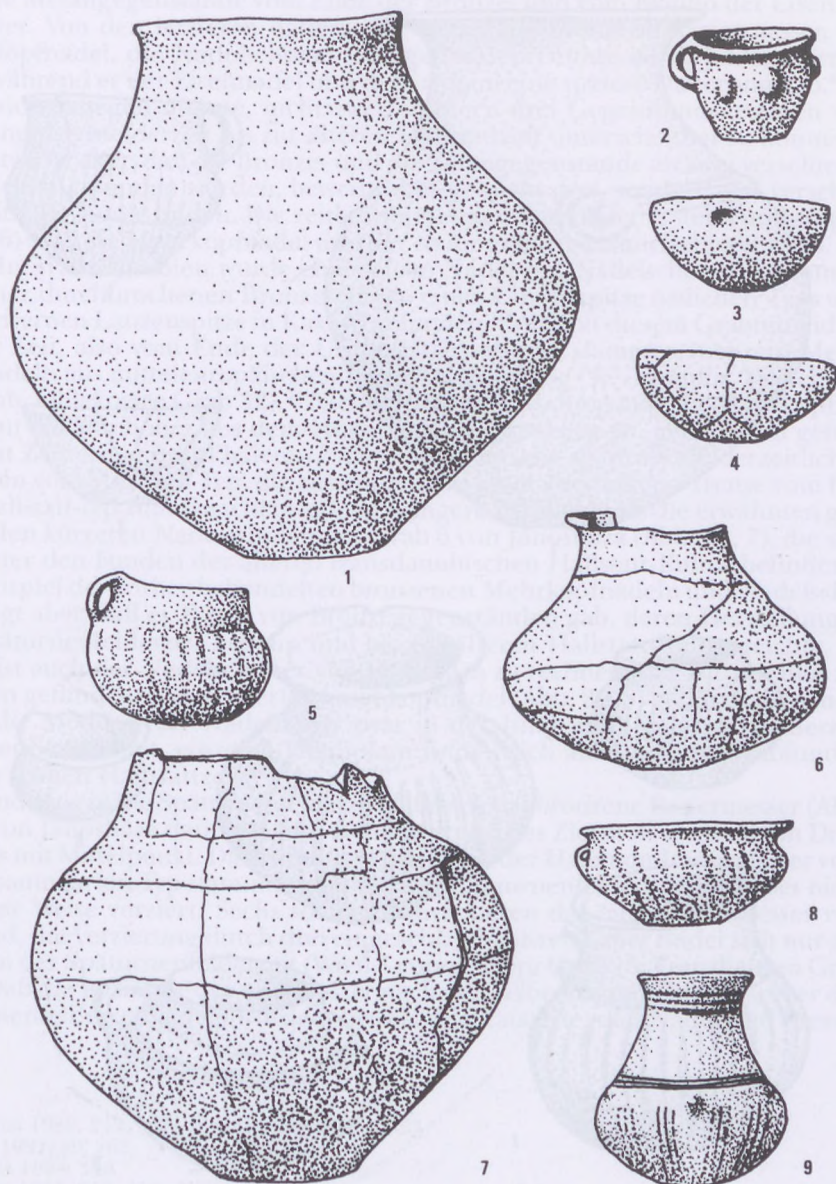

Abb. 15 – 15 sír Csöngé. 1.2: Grab 8 – 8 sír; 3.4: Grab 17 – 17 sír; 5: Grab 16 – 16 sír; 6: Grab 14 – 14 sír; 7: Grab 16 – 16 sír; 8.9: Grab 19 – 19 sír;

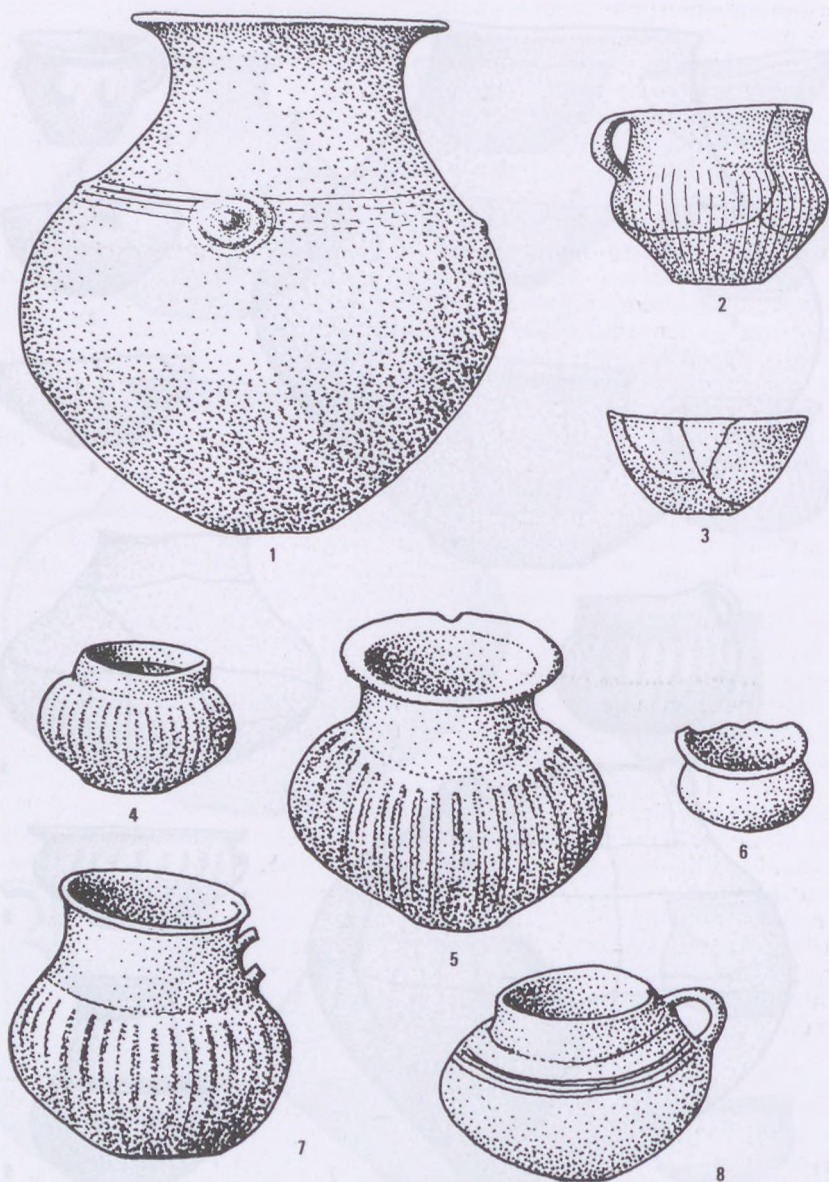

Abb. 16 – 16. ábra Csöngye. 1: Grab 19 – 19 sír; 2,3: Einzelfunde – szórványos leletek; 4: Grab 3 – 3 sír; 5,6: Grab 6 – 6 sír; 7: Grab 12 – 12 sír; 8: Grab 11 – 11 sír. 4–8: nach Photos von J. Lázár – Lázár J. fényképei után

Mit den Funden aus dem Hügel von Jánosháza hat sich die Fachliteratur recht detailliert beschäftigt. Die Funde vom Späthügelgräbertyp wurden veröffentlicht⁸⁶ und die Metallgegenstände vom Ende der Bronze- und vom Beginn der Eisenzeit bewertet. Von den letzteren datierte B. Teržan das bronzene Rasiermesser, die Mehrkopfnadel, die Nadelschoner und gedrehten Drähte ins 8. Jahrhundert v. Chr., während er der Eisennadel und den -ringen eine spätere Datierung gab.⁸⁷ L. Nebelsick dagegen meinte, nicht zwei, sondern drei Gegenstandsgruppen von der Jungurnenfelderzeit bis zur älteren Hallstattzeit unterscheiden zu können.⁸⁸ Die Tatsache aber, daß die Bronze- und die Eisengegenstände an zwei verschiedenen Stellen gefunden wurden, beweist, daß sie nicht drei, sondern zwei verschiedenzeitliche Funde bilden. Die zeitbestimmenden Stücke der ersten Fundgruppe (Grab 6) sind die Mehrkopfnadel und der zu ihr gehörige Nadelschoner (Abb. 20, 5, 6). In Transdanubien wurde eine solche Nadel mit Nadelschoner zusammen mit einer durchbrochenen Bronzescheide einer Lanzenspitze östlichen Typs und einer eisernen Lanzenspitze in Kakasd gefunden.⁸⁹ Aus mit diesem Grabfund identischer Zeit, also vom Ende der Urnenfelderperiode, stammen mehrere Mehrkopfnadeln aus mitteleuropäischen Bestattungen (Frög "K"-Tumulus, Villach Urnengrab, Obelkovice Grab 32).⁹⁰ Nicht viel jünger als diese mag die Mehrkopfnadel samt Nadelschoner aus dem Hügel 2 von Gilgenberg sei, gemeinsam gefunden mit Zaumzeug und Phaleren.⁹¹ Dies bezeugen die späturnenfelderzeitlichen Phaleren vom Stillfried-Typ, die zusammen mit einer zweiseitigen Trense vom frühen Hallstatt-typ zum Vorschein kamen. Jüngere Parallelen als die erwähnten gibt es für den kürzeren Nadelschoner aus Grab 6 von Jánosháza (Abb. 20, 7), die sich alle unter den Funden der älteren transdanubischen Hallstatt-Kultur befinden.⁹² Das Beispiel der vorher behandelten bronzernen Mehrkopfnadeln und Nadelschoner zeigt aber, daß es Typen von Bronzegegenständen gab, deren Herstellung in der Spätturnenfelderzeit begann und bis zur älteren Hallstatt-Kultur reichte. Zu ihnen ist auch der Nadelschoner von Jánosháza zu rechnen, der zur mit ihm zusammen gefundenen unverzierten Vasenkopfnadel (Abb. 20, 8) gehört haben mag. Denn die Mode dieser Nadeln war zwar in der Jung- und Spätturnenfelderzeit allgemein verbreitet, einzelne Exemplare finden sich aber auch in Grabfunden aus der frühen Hallstattzeit.⁹³

Eindeutig in die Spätturnenfelderzeit läßt sich das bronzene Rasiermesser (Abb. 20, 1) von Jánosháza datieren, und zwar aufgrund des Ziermotivs aus einem Doppelkreis mit Mittelpunkt. Die frühesten Exemplare der Halbmondrasiermesser vom Herrnbaumgarten-Typ stammen zwar aus der Jungurnenfelderzeit, sind aber nicht in dieser Weise verziert. Sechs solche Mitove zieren das eine Rasiermesser von Románd, die Verzierungen durch drei eingeschlagene Kreise aber findet sich nur auf Messern der Spätturnenfelderzeit (Wien-Leopoldsberg Grab 15, Franzhausen Grab 31).⁹⁴ Daß die Rasiermesser und Messer nach demselben Brauch in die Gräber der Spätturnenfelderzeit gelegt wurden, beweist die Tatsache, daß Nadel und Messer

⁸⁶ Kemenczei 1989, 219, Abb. 1; Jankovich 1992, 47–53

⁸⁷ Teržan 1991, 89, 162

⁸⁸ Nebelsick 1994, 346

⁸⁹ Mészáros 1961, 212, Abb. 3

⁹⁰ Tomedi 1994, 375, Abb. 5, 4; Müller-Karpe 1961, Taf. 61; Řihovský 1968, Taf. 9e

⁹¹ Stöllner, 1994, 626, Abb. 3

⁹² Nagybaráti, Somlóvásárhely, Százhalombatta: Patek 1993, Abb. 57, 1, Abb. 91, 7, Abb. 109, 2, Vaskeresztes: Fekete 1985, 45, Abb. 11, 1–2; Somlóhegy: Kemenczei 1995, 74, Abb. 3, 9–10; Stockerau: Řihovský 1979, 236; Hallstatt: Hodson 1990, 114, Abb. 3

⁹³ Torbrügge 1991, 270; Řihovský 1979, 205–206

⁹⁴ Németh/Torma 1965, 73, Abb. 88; Kerchler 1962, 58, Taf. 2, 7; Neugebauer 1996, 385, Abb. 5, 31/5

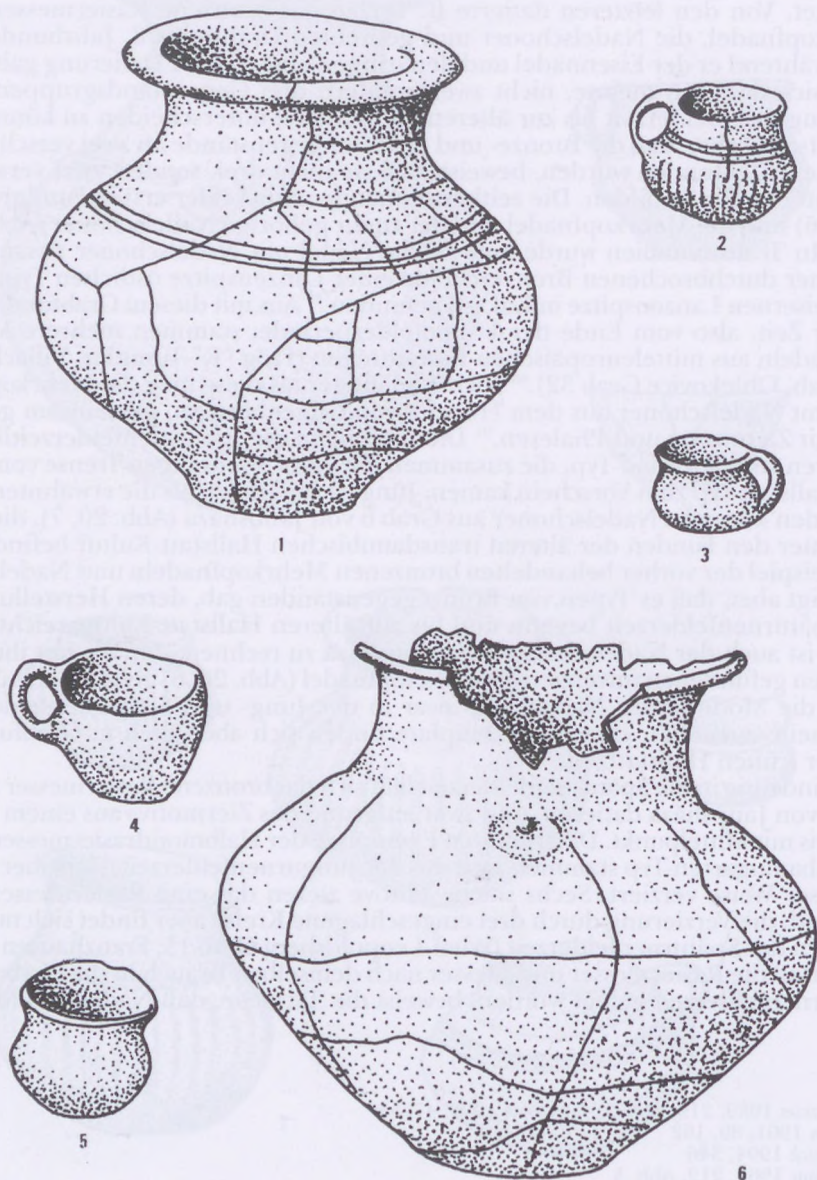

Abb. 17 – 17 kép Csöngye. 1.2: Grab 7 – 7 sír; 3: Grab 9 – 9 sír; 4.5: Grab 13 – 13 sír; 6: Grab 9 – 9 sír
– nach Photos von J. Lázár – Lázár J. fényképei után

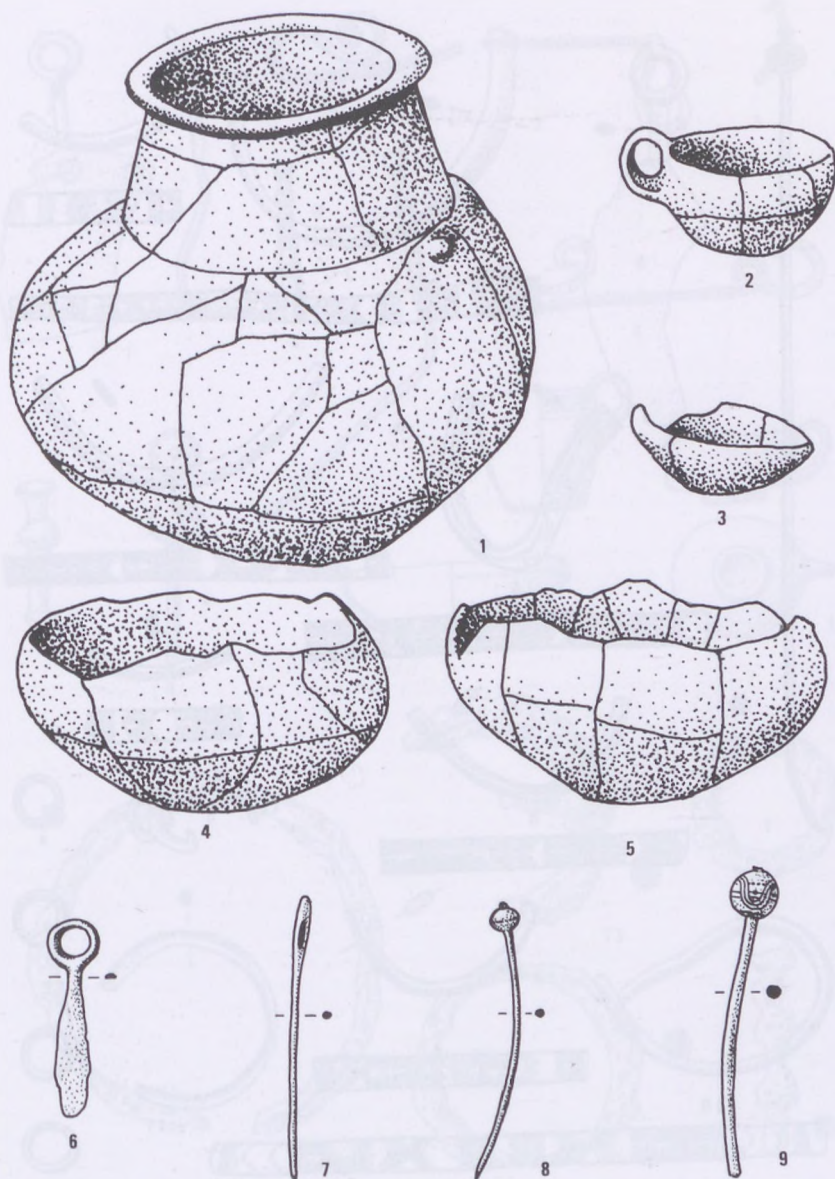

Abb. 18 – 18 sír Csöngye. 1: Grab 15 – 15 sír; 2: Grab 16 – 16 sír; 3: Grab 17 – 17 sír; 4: Grab 18 – 18 sír; 5: Grab 20 – 20 sír; 6–9: Einzelfunde – szórványos leletek. 1–5: nach Photos von J. Lázár – Lázár J. fényképei alapján

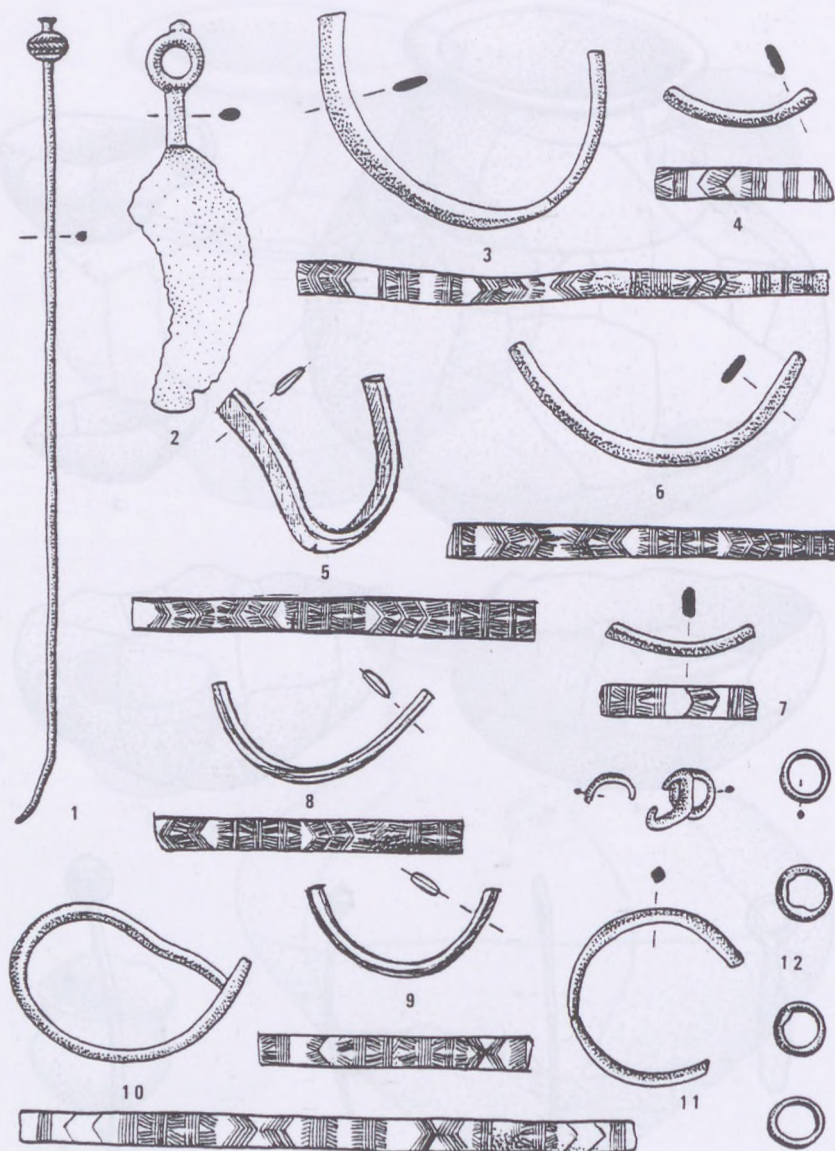

Abb. 19 – 19 ábra Csöngye. 1–9: Einzelfunde – szórványos leletek

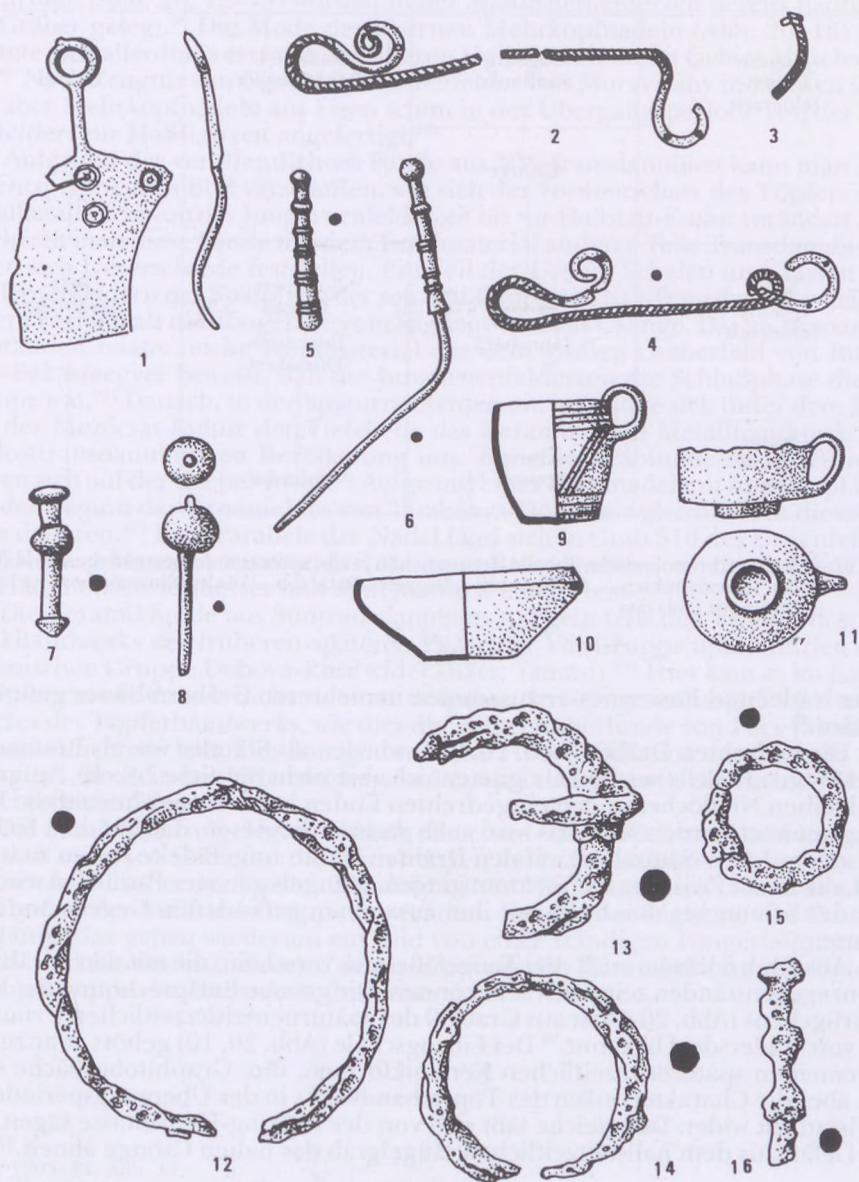

Abb. 20 – 20 ábra Jánosháza – Országúti Flur. 1–11: Grab 6 – 6 sír; 12–16: Grab 1b – 1b sír; 12–16: Eisen, vas

Mittel-Europa	NW-Transdanubien	NO-Transdanubien	SO-Transdanubien
jüngere Urnenfelderzeit	Ságberg Südflanke	Budapest-Békásmegyer	Báta, Tamási
	Csönge		
späte Urnenfelderzeit	Jánosháza	Budapest-Csepel Tatabánya-Dózsakert	Pécs-Jakabhegy
frühe Hallstattzeit	Kismező Sopron 1	Halimba	

Abb. 21 – 21. ábra Chronologische Tabelle der typischen jung-, späturnenfelderzeitlichen Grabfunde in Transdanubien – A dunántúli jellegzetes fiatalabb – későurnamezős korú sírleletek időrendi táblázata

sowie Nadel und Rasiermesser zusammen in mehreren Gräbern dieser gefunden wurden.⁹⁵

Die gedrehten Drähte (Abb. 20, 2–4) wurden als Ständer wie als Bestandteil eines Wagenmodells bestimmt, eigneten sich aber nicht für diese Zwecke. Aufgrund der kleinen Nietlöcher in den eingedrehten Enden konnten sie eher auf die Kleidung genietet worden sein. Das wird auch dadurch bewiesen, daß auf dem Foto im Album der Lázár-Sammlung auf den Drähten kleine aufgefädelte Perlen zu sehen sind, die in der Zwischenzeit verloren gingen. Mangels genauer Parallelen wird die Zeit des Schmuckes durch die mit ihm zusammen gefundenen Gegenstände bestimmt.

Aus Grab 6 kamen auch drei Tongefäße zum Vorschein, die mit den erwähnten Bronzegegenständen zeitgleich sein können. Die genaue Entsprechung des Henkelkrüchens (Abb. 20, 9) ist aus Grab 89 des späturnenfelderzeitlichen Urnenfeldes von Hadersdorf bekannt.⁹⁶ Die Einzugschale (Abb. 20, 10) gehört zwar zu den allgemeinen spätbronzezeitlichen Keramikformen, ihre Graphitoberfläche spiegelt aber die Charakteristiken des Töpferhandwerks in der Übergangsperiode zur Hallstattzeit wider. Das gleiche läßt sich von der Fußring-Henkeltasse sagen, der ein Gefäß aus dem hallstattzeitlichen Hügelgrab des nahen Csönge ähnelt.⁹⁷

⁹⁵ Pottschach: *Pittioni* 1954, 490, Abb. 350; St. Andrä Grab. 11, 23, 30, 32, Taf. 10, 22, 25, 31; Überackern: *Erlach* 1985, Taf. 7; Obereching: *Höglinger* 1993, Taf. 8, 35; Salzburg-Maxglan, Grab 2: *Moosleiter* 1993, 17, Abb. 9; Klentnice Grab 1: *Rihovský* 1965, Taf. 1

⁹⁶ *Scheibenreiter* 1954, Taf. 37, 4

⁹⁷ *Lázár* 1955, Taf. 3

Es zeigt sich kein wesentlicher Zeitunterschied zwischen den Funden aus Grab 6 und den neben Grab 1 gefundenen Eisengegenständen. Eiserne Armringe und Eisenringe (Abb. 20, 12–15) wurden in der Späturnenfelderzeit bereits häufig in die Gräber gelegt.⁹⁸ Die Mode der eisernen Mehrkopfnadeln (Abb. 20, 16) verbreitete sich allerdings erst von der älteren Hallstattzeit an im Gebiet Mitteleuropas.⁹⁹ Nach Zeugnis von Grab 2 des Urnenfeldes von Moravičany in Mähren wurden aber Mehrkopfnadeln aus Eisen schon in der Übergangsperiode von der Urnenfelder- zur Hallstattzeit angefertigt.¹⁰⁰

Aufgrund der veröffentlichten Funde aus NW-Transdanubien kann man sich ein entsprechendes Bild verschaffen, wie sich der Formenschatz des Töpfer- und Metallhandwerks von der Jungurnenfelderzeit bis zur Hallstatt-Kultur verändert hat. Vergleicht man diese Funde mit dem Fundmaterial anderer Teile Transdanubiens, lassen sich Unterschiede feststellen. Ein Teil der Urnen, Schalen und Tassen aus den Urnenfeldern der Spätphase der sog. Vál-Gruppe in NO-Transdanubien haben andere Formen als die Tongefäße vom Sághegy und aus Csöngé. Das an Bronzegegenständen relativ reiche Fundmaterial aus dem großen Gräberfeld von Budapest-Békásmegyér beweist, daß die Jungurnenfelderzeit die Schlußphase dieser Gruppe war.¹⁰¹ Danach, in der Späturnenfelderzeit, gestaltete sich unter dem Einfluß der Mezöcsát-Kultur der Tiefebene das Keramik- und Metallhandwerk der nordostransdanubischen Bevölkerung um. Typische Grabfunde dieser Periode fanden sich auf der Csepel-Insel.¹⁰² Aufgrund einer Eisennadel mit Kegelpfopf läßt sich der Beginn des Urnenfeldes von Tatabánya-Dózsakert gleichfalls in diese Periode datieren.¹⁰³ Eine Parallele der Nadel fand sich in Grab 310 des Urnenfeldes von Salzburg-Maxglan zusammen mit einem Bronzemesser, einem einschneidigen Halbmondrasiermesser und dem Maulteil einer Trense.¹⁰⁴

Die Keramikfunde aus Südtransdanubien spiegeln teils den Einfluß des Keramikhandwerks der früheren-späteren Phase der Vál-Gruppe und teils den der slowenischen Gruppe Dobova-Ruše wider (Báta, Tamási).¹⁰⁵ Hier kam es im Laufe der Späturnenfelderzeit nicht zu einer tiefgehenden Umgestaltung des Formenschatzes des Töpferhandwerks, wie dies die Hügelgräberfunde von Pécs-Jakabhegy anschaulich machen. Die dortige bronzene Hebelgriffkanne aus Grab 26 bezeugt, daß die Zeit des Urnenfeldes von Pécs-Jakabhegy auch die Periode Hallstatt C erreichte.¹⁰⁶

Die Funde der freigelegten Hügelgräber Süd- und NO-Transdanubiens zeigen, daß in diesen Gebieten die Beziehungen zum südostalpinen Raum die bestimmende Rolle bei der Entstehung der Hallstatt-Kultur gespielt haben. Die mit den Funden der Stillfried-Gruppe verwandten Funde vom Sághegy, von Csöngé und Jánosháza geben wiederum ein Bild von einer ständigen Umgestaltung des Metall- und Keramikhandwerks, deren Ergebnis die Herausbildung der Kalenderberg-Gruppe der Hallstatt-Kultur war.

⁹⁸ Patek 1993, 24, Abb. 11

⁹⁹ Říhový 1979, 235; Hodson 1990, 114, Abb. 3

¹⁰⁰ Nekvasil 1982, Taf. 10, 6

¹⁰¹ Kalicz-Schreiber 1991, 161

¹⁰² Kőszegi 1988, Taf. 52–54

¹⁰³ Vékony-Vadász 1986, 225

¹⁰⁴ Moosleiter 1996, 318, Abb. 4

¹⁰⁵ Patek 1968, Taf. 87, 88

¹⁰⁶ Maráz 1996, 258, Abb. 2

BIBLIOGRAPHIE

- BADER 1983, *Bader, T.*, Die Fibeln in Rumänien. PBF XIV, 7. München
- BARTH 1988/89, *Barth, F. E.*, Zum Goldscheibefund von Óbuda. *MAGW* 118/119, 1988–89, 155–162
- BERG 1962, *Berg, F.*, Das Flachgräberfeld der Hallstattkultur von Maierisch. Wien
- BUKOWSKI 1976, *Bukowski, Z.*, Elementy wschodnie w kulturze luzickiej u schyłku epoki brązu. Wrocław
- CHOCHOROWSKI 1993, *Chochorowski, J.*, Ekspansja kimmeryjska na tereny Europy środkowej. Kraków
- DARNAY–DORNAY 1958, *Darnay–Dornay, B.*, Kora vaskori leletek Badacsony bazaltbányájából. *ArchÉrt* 85, 1958, 50–52
- DIEMER 1995, *Diemer, G.*, Der Bullenheimer Berg. Kallmünz
- EIBNER 1974, *Eibner, C.*, Das späturnfelderzeitliche Gräberfeld von St. Andrä v.d. HGT. Wien
- ERBACH 1985, *Erbach, M.*, Die spätbronze- und urnenfelderzeitlichen Funde aus Linz und Oberösterreich. Linz
- FEKETE 1984, *Fekete, M.*, Frühhallstattzeitliche Forschungen im Komitat Vas. In: *Hallstattkolloquium Veszprém*, 57–58.
- FEKETE 1985, *Fekete, M.*, Rettungsgrabung früheisenzeitlicher Hügelgräber in Vaskeresztes. *ActaArchHung* 37, 1985, 33–78
- GALLUS/HORVÁTH 1939, *Gallus, S.–Horváth F.*, Un peuple cavalier préscythique en Hongrie. Budapest
- GEHBARD 1990, *Gebhard, L.*, Neue Hortfunde vom Bullenheimer Berg. *Arch. Jahr Bayern* 1990, 52–55
- HANSEN 1994, *Hansen, S.*, Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhonetal und Karpatenbecken. Berlin
- HARDING 1995, *Harding, A.*, Die Schwerter in ehemaligen Jugoslawien. PBF IV, 14. Stuttgart
- HETZER/WILLVONSIEDER 1952, *Hetzer, K.–Willvonseder, K.*, Das Urnenfeld von Groß-Enzersdorf. *ArchA* 9, 1952, 52–76
- HODSON 1990, *Hodson, F. R.*, Hallstatt. The Ramsauer Graves. Monographien RGZM 16. Bonn
- HÖGLINGER 1993, *Höglinger, P.*, Das urnenfelderzeitliche Gräberfeld von Obereching, Land Salzburg. Salzburg
- HONTI 1996, *Honti, Sz.*, Késő bronzkori temetkezési szokások. In: *Évezredek üzenete a láp világából. Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992*. 66–71. Kaposvár–Zalaegerszeg
- JANKOVICH 1992, *Jankovich, K.*, Spätbronzezeitliche Hügelgräber in der Bakony-Gegend. *ActaArchHung* 44, 1992, 3–81
- JÖCKENHÖVEL 1971, *Jöckenhövel, A.*, Die Rasierrmesser in Mitteleuropa. PBF VII, 1. München
- KALICZ-SCHREIBER 1991, *Kalicz-Schreiber, R.*, Das spätbronzezeitliche Gräberfeld von Budapest. *PZ* 66, 1991, 161–196
- KAUS 1984, *Kaus, M.*, Das Gräberfeld der jüngeren Urnenfelderzeit von Stillfried an der March. Wien
- KEMENCZEI 1981, *Kemenczei, T.*, A prügyi kora vaskori kincslelet. *CommArchHung* 1981, 30–41
- KEMENCZEI 1989, *Kemenczei, T.*, Der ungarische Donauraum und seine Beziehungen am Ende der Hügelgräber-Bronzezeit. In: *Beiträge zur mitteleuropäischen Bronzezeit*. 207–228. Berlin–Nitra
- KEMENCZEI 1991, *Kemenczei, T.*, Die Schwerter in Ungarn II. PBF IV, 9. Stuttgart
- KEMENCZEI 1995, *Kemenczei, T.*, Früheisenzeitliche Trensenfunde vom Somlóberg. *FolArch* 44, 1995, 71–94
- KEMENCZEI 1996, *Kemenczei, T.*, Angaben zur Frage der endbronzezeitlichen Hortfundstufen im Donau-Theißgebiet. *CommArchHung* 1996, 53–92
- KEMENCZEI 1996b, *Kemenczei, T.*, Zur Deutung der jung-, spätbronze-, und früheisenzeitlichen Depotfunde Ungarns. In: *Regensburger Beitr. zur Prähist.* *Arch.* 2, 1996, 451–480.
- KERCHLER 1962, *Kerschler, A.*, Das Brandgräberfeld der jüngeren Urnenfelderzeit auf dem Leopoldsberg, Wien. *ArchA* 21, 1962, 49–73
- KÓSZEGI 1988, *Kószegi, F.*, A Dunántúl története a késő bronzkorban. Budapest
- KYTILICOVÁ 1991, *Kytlicová, O.*, Die Bronzegefäße in Böhmen. PBF II, 12. Stuttgart
- LÁZÁR 1995, *Lázár, J.*, Hallstatt kori tumulusok a Sághegy távolabbi környékéről. *ArchÉrt* 82, 1995, 202–211
- LENGYEL 1959, *Lengyel, I.*, A halimbai (Veszprém m.) kora vaskori temető. *ArchÉrt* 86, 1959, 159–169
- MARÁZ 1978, *Maráz, B.*, Zur Frühhallstattzeit in Süd-Pannonien. *JPMÉ* 23, 1978, 145–164
- MARÁZ 1996, *Maráz, B.*, Pécs–Jakabhegy – Ausgrabungsergebnisse und die Fragen der Frühhallstattkultur in Südostpannonien. In: *Die Osthallstattkultur*, 255–265. Budapest
- MÉSZÁROS 1961, *Mészáros, Gy.*, Prészkita lándzsahüvely Kakasdról. *ArchÉrt* 88, 1961, 210–218
- METZNER-NEBELSICK 1996, *Metzner-Nebelsick, C.*, Die Urnenfelder- und Hallstattzeit in Südostpannonien – eine Region im Spannungsfeld zwischen Osthallstattkreis, karpatenländisch-balkanischer Eisenzeit und Steppenzeit. In: *Die Osthallstattkultur*, 283–314. Budapest
- MOOSLEITER 1993, *Moosleiter, F.*, Rettungsgrabung in Salzburg-Maxglan. *Arch.Öst.* 4–2, 1993, 10–20
- MOOSLEITER 1996, *Moosleiter, F.*, Zum Übergang von der Urnenfelderzeit zur Hallstattzeit im Salzburger Becken. In: *Die Osthallstattkultur*, 315–325. Budapest
- MOZSOLICS 1950, *Mozsolics, A.*, Der Goldfund von Velemszentvid. Basel
- MOZSOLICS 1973–74, *Mozsolics, A.*, Die Bronzefunde vom Ság-Berg bei Celldömölk. *Savaria* 7–8, 1973–74, 81–112

- MOZSOLICS 1984, *Mozsolics, A.*, Ein Beitrag zum Metallhandwerk der ungarischen Bronzezeit. BRGK 65, 1984, 20–72
- MOZSOLICS 1985, *Mozsolics, A.*, Bronzefunde aus Ungarn. Budapest
- MÜLLER-KARPE 1959, *Müller-Karpe, H.*, Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen. Berlin
- MÜLLER-KARPE 1961, *Müller-Karpe, H.*, Die Vollgriffschwerter der Urnenfelderzeit aus Bayern. München
- NEBELSICK 1994, *Nebelsick, L.*, Der Übergang von der Urnenfelder- zur Hallstattzeit am nördlichen Ostalpenrand und im nördlichen Transdanubien. In: Regensburger Beitr. zur Prähist. Arch. 1, 1994, 307–363
- NEKVASIL 1982, *Nekvasil, J.*, Pohřebiště lužické kultury v Moravičanech. Brno
- NÉMETH/TORMA 1965, *Németh, P.-Torma, I.*, A romándi késő bronzkori raktárlelet. VMMK 4, 1965, 59–88
- NEUGEBAUER 1996, *Neugebauer, J.*, Der Übergang von der Urnenfelder- zur Hallstattkultur am Beispiel des Siedlungs- und Bestattungsortes von Franzhausen im Unteren Traisental, Niederösterreich. In: Die Osthallstattkultur, 379–394, Budapest
- NOVOTNÁ 1980, *Novotná, M.*, Die Nadeln in der Slowakei. PBF XIII, 6. München
- PATAY 1990, *Patay, P.*, Die Bronzegefäße in Ungarn. PBF II, 10. Stuttgart
- PATEK 1961, *Patek, E.*, Die Siedlung und das Gräberfeld von Neszmély. ActaArchHung 13, 1961, 33–82
- PATEK 1968, *Patek, E.*, Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. Budapest
- PATEK 1993, *Patek, E.*, Westungarn in der Hallstattzeit. Acta humaniora 7, 1993. Weinheim
- PITTONI 1954, *Pittoni, R.*, Urgeschichte des österreichischen Raumes. Wien
- PODBORSKY 1970, *Podborsky, V.*, Mähren in der Spätbronzezeit und an der Schwelle der Eisenzeit. Brno
- PRÜSSING 1991, *Prüssing, G.*, Die Grönzegefäße in Österreich. PBF II, 5. Stuttgart
- ŘIHOVSKÝ 1965, *Řihovský, J.*, Das Urnengräberfeld von Klentnice. Pragae
- ŘIHOVSKÝ 1966, *Řihovský, J.*, Počátky mladší (podolské) fáze středodunajského okruhu kultury popelnicových polí. PA 57, 1966, 459–534
- ŘIHOVSKÝ 1968, *Řihovský, J.*, Das Urnengräberfeld in Oblekovice. Pragae
- ŘIHOVSKÝ 1972, *Řihovský, J.*, Die Messer in Mähren und dem Ostalpengebiet. PBF VII, 1. München
- ŘIHOVSKÝ 1979, *Řihovský, J.*, Die Nadeln in Mähren und im Ostalpengebiet. PBF XIII, 5. München
- SCHAUER 1986, *Schauer, P.*, Die Goldblechkegel der Bronzezeit. RGZM Mong. 8, 1986. Mainz
- SCHNEIDER 1984, *Schneider, F.*, Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Hadersdorf am Kamp, N. Ö. Wien
- SCHNEIDER 1992, *Schneider, L.*, Bemerkungen zur sozialen Bewertung von goldenem Trachtschmuck und Schwert in der Urnenfelderkultur. AKort. 22, 1992, 63–77
- STEGMANN-RAJTÁR 1992, *Stegmann-Rajtár, S.*, Spätbronze- und früheisenzeitliche Fundgruppen des mittleren Donaugebietes. BRGK 73, 1992, 29–179
- STÖLLNER 1994, *Stöllner, T.*, Eine "herrschaftliche" Familie der Hallstattzeit vom "Gansfuß" bei Gilgenberg? In: Festschrift für O. H. Frey, 625–652. Marburg
- TERŽAN 1991, *Teržan, B.*, Starejša železna doba na slovenskem Stajerskem. Ljubljana
- THRANE 1972, *Thrane, H.*, Urnenfeldermesser Danemarks jüngerer Bronzezeit. AcAr 43, 1972, 165–338
- THRANE 1962, *Thrane, H.*, Counting marks on Urnfield Culture armrings. AcAr 33, 1962, 92–99
- TOMEDI 1994, *Tomedi, G.*, Der Übergang von der Bronzezeit zur Eisenzeit am Beispiel von Frög, Tumulus "K". In: Regensburger Beitr. zur Prähist. Arch. 1, 1994, 365–382
- TORBRÜGGE 1991, *Torbrügge, W.*, Die frühe Hallstattzeit (Ha C) in chronologischen Ansichten und notwendige Randbemerkungen I. JRGZM 31, 1991, 224–440
- TÖRÖK 1950, *Török, Gy.*, A Pécs-jakabhegyi földvár és tumulusok. ArchÉrt 77, 1950, 4–9
- VÉKONY-VADÁSZ 1986, *Vékony-Vadász, E.*, Neue früheisenzeitliche Grabfunde aus Transdanubien. In: Urzeitliche und frühhistorische Besiedlung der Ostslowakei in Bezug zu den Nachbargebieten, 217–226. Nitra
- VINSKI-GASPARINI 1973, *Vinski-Gasparini, K.*, Kultura polja sa žarama u severnoj Hrvatskoj. Zadar

A BRONZ- ÉS VASKOR ÁTMENETE AZ ÉNY-DUNÁNTÚLON

A Celldömölk-Sághegyen előkerült öt bronzkincs¹⁻³ közül a másodikat közli ez a tanulmány (1–11. ábra). Ezzel a lelettel már több kutató foglalkozott, eltérően adva meg annak pontos korát.⁴⁻⁵ A Nyugat-Dunántúlon Romándon⁶ került elő egy olyan bronzkincs, amely egykorú a sághegyi leletekkel. Ezt ugyancsak többféle-képpen keltezték.⁷⁻⁹ Az első sághegyi bronzlelet kormeghatározására a Stillfried típusú csészek,¹⁰⁻¹¹ a vázafejű tük¹²⁻¹⁶ a mérvadók, amelyek készítése a fiatalabb urnamezős kor idején kezdődött meg Közép-Európa területén. Ugyanerre a korra keltezhető a második sághegyi leletből a tüskés markolatú, ívelt hátú kések (3. ábra 12–14),¹⁷⁻¹⁹ a díszített pengéjű kések,²⁰⁻²⁶ a szárnyas vésők (1. ábra 1–3), a tokos balták (1. ábra 4–6, 2. ábra 1–7, 3. ábra 1–7),²⁷ a markolatnyújtványos sarlók (3. ábra 16–18, 4. ábra 1–8, 5. ábra 1–26),²⁸ a karperecek (6. ábra 10–15, 7. ábra 1–5, 8. ábra 1–7, 9. ábra 1–6).²⁹⁻³⁰ A karperecek egy részének a belső oldalán rövid rovátkák láthatók (7. ábra 1–5, 8. ábra 1–4, 6. ábra 15). Hasonlóan megjelölt karperecek Közép-Európa más területeiről a Hallstatt B periódus emlékanyagából ismertek.³¹⁻³²

A második sághegyi leletben lévő lándzsahegyek (3. ábra 8–9) az egész késő bronzkoron át használt fegyverformát képviselnek.³³⁻³⁴ A csészes markolatú és a markolatnyújtványos kard (11. ábra 1–2) korát a pontos párhuzamok híján a velük együtt előkerült tárgyak határozzák meg.³⁵⁻³⁶ Ezekkel egykorú lehet a románde antennis markolatú kard, amelyet a pengéjén lévő díszítőmotívum is bizonyít.³⁷

Az öt sághegyi bronzlelet közül négy tartalmaz nagy számban kisméretű, zárt karikát. Az ilyen, nyakláncot vagy ruhadíszet alkotó ékszerek a Ha B és a Ha C periódusok idején voltak divatosak.³⁸⁻³⁹

A bronztárgyakon kívül aranyékszerek is voltak a második sághegyi leletben. Az aranydiadéma töredékeit és a lemezkorongot koncentrikus körökből álló minta díszíti (11. ábra 3–4). Hasonló díszű aranyékszerek a Dunántúlon még Velem-Szentviden, Várvolgy-Felsőzsiden és Óbudán kerültek elő.⁴⁰⁻⁴² Ausztria és Dél-Németország területén a Ha A₁-Ha B₁ periódusok idejéből származnak hasonló motívumokkal díszített aranytárgyak.⁴³⁻⁴⁵ A Dunántúlon legkorábban, a Ha A₁ periódus korában a bronzművesek alkalmazták ezt a díszítőmotívumot,⁴⁶ amely Európa-szerte kedvelt volt a fémművesek körében.⁴⁷

Celldömölk-Sághegyen a bronztárgyakon kívül számos agyagedény is került elő. Ezek egy része a késő bronzkori település emléke, másik részük a hegy délkeleti lejtőjén kiásott urnasírokból származik.⁴⁸ A Sághegytől nem távol, Csönge község területén 1934-ben ástak ki 21 urnasírt, amelyekből a sághegyi agyagedényekkel azonos típusú kerámialeletek kerültek elő. Ezek egy része a világháború alatt elpusztult, de a fényképük fennmaradt. A megmaradt tárgyakat már közölték,⁴⁹ de a fényképekről készített rajzokkal együtt a teljes leletanyagot (13–19. ábra) itt mutatjuk be.

A csöngei urnatemetőből előkerült kerámialeletek a Közép-dunai urnamezős kultúra ÉNy-dunántúli csoportja fiatalabb késői szakasza agyagművességének a jellegzetes vonásait tükrözik. Bronztárgyak alapján a csöngei edények közül a következőknek vannak jól keltezhető párhuzamai az ausztriai Stillfried csoport emlékanyagából: különböző formájú urnák,⁵¹⁻⁵⁵ palack alakú edény,⁵⁶ kis fazék,⁵⁷⁻⁵⁸ korsók,⁵⁹ árktolt bögre,⁶⁰ öblös csészek,⁶¹ kónikus bögrék,⁶² csészek,⁶³ gömbszelet alakú tálkák,⁶⁴ árktolt díszű, egyfülű tálka.⁶⁵⁻⁶⁸

A csöngei bronzleletek közül a hosszú életű tárgyak sorába tartozik a lándzsahegy alakú csüngő (18. ábra 6),^{69–70} a fűzőtű (18. ábra 7). A gömbfejű, hullámvonalmintával díszített tű (18. ábra 9) hamarabb, a Ha B periódus kezdetén jött divatba,^{71–72} mint a fenyőágmintával díszített nagy vázafejű tű (19. ábra 1).^{73–74} A karperecek (19. ábra 3–7) párhuzamai az urnamezős kultúra fiatalabb és a késői szakaszából⁷⁵ egyaránt ismertek. Ugyanerre a korra keltezhető a Herrnbaumgarten típusú borotvával (19. ábra 2) együtt előkerült bronztárgyak.⁷⁶ A kis bronzkarikák (19. ábra 12) párhuzamai előfordulnak a sághegyi bronzleletekben is.^{77–79}

A kerámia és bronztárgyak egyaránt azt bizonyítják, hogy a Csöngén feltárt urnasírok a fiatalabb és a késő urnamezős korból származnak. Közülük az idősebbekkel egyidejűek a Sághegy déli lejtőjén kiásott urnatemetkezések.^{80–81} Mivel a csöngei leletek között nem található olyan kerámia, amely a hallstattkorra lenne jellemző, Csöngén a késő urnamezős – hallstatti kor átmeneti szakaszában már nem temetkeztek. Ilyen korú temetkezést az ÉNy-Dunántúlon eddig csak Jánosházán tártak fel.⁸² Az ott kiásott halomban nyolc olyan urnasírt is találtak, amelyek a késő halomsíros kultúra, a Reinecke BD periódus emlékei.^{83–84} Ilyen, több temetkezést tartalmazó halmot Farkasgyepűn és Sávolyon ástak fel még.⁸⁵ Jánosházán azonban a késő halomsíros kultúra temetkezési halmába évszázadokkal később újból temetkeztek. Ebből a korból két sír származik (6. sír: 20. ábra 1–11, 1b. sír: 20. ábra 12–16).

A jánosházi halomból kiásott, a késő halomsíros kultúrába tartozó leleteket már közölték,⁸⁶ s foglalkoztak az ezeknél fiatalabb korú tárgyakkal is. Az utóbbiakat a fiatalabb késő urnasíros korra, valamint a korai hallstatti kultúra idejére keltezték.^{87–88} A 6. sírből előkerült többfejű bronztű, tűhegyvédő (20. ábra 5–6),⁸⁹ vázafejű tű (20. ábra 8),⁹³ félhold alakú borotva (20. ábra 1)^{94–95} az urnakultúra végső szakaszából származik. Ugyanez állítható a 6. sír három agyagedényéről is (20. ábra 9–11).^{96–97} Az 1b. sírban talált vaskarikák, többfejű vastű (20. ábra 16)⁹⁸ a hallstatti kultúrába átvezető periódus idején elterjedt tárgytípusok sorába tartoznak.^{99–100}

Az ismertetett leletek alapján a különböző dunántúli tájegységeken eltérő módon ment végbe a hallstatti kultúra kialakulása. Az ÉK-Dunántúlon az urnamezős kultúra fiatalabb szakaszának a végét a Budapest-békásmegyeri temető leleteivel lehet jellemezni.¹⁰¹ Az ezutáni periódusban, a késő urnamezős korban az alföldi mezőcsáti kultúra hatása érvényesült ezen a területen, amelyet a Csepel-szigeti és a Tatabánya-dózsakerti urnatemető korai szakaszának a leletei szemléltetnek.^{101–104} A DK-Dunántúlon a szlovéniai Dobova-Ruše kultúra kerámiaművességének a hatása volt jelentős.¹⁰⁵ Ott, mint ezt a Pécs-jakabhegyi leletek mutatják, a fiatalabb urnamezős kortól a hallstatti kultúra kezdetének az idejéig¹⁰⁶ a kerámiaművesség formakészlete alig változott. A harmadik, ÉNy-dunántúli vidék fiatalabb késő urnamezős korú emlékanyaga a közép-dunai Stillfried csoport leleteihez hasonló. A Celldömölk-sághegyi, a csöngei és a jánosházi leletek a fém- és kerámiaművesség olyan folyamatos átalakulásáról adnak képet, amelynek eredménye a hallstatti kultúra Kalendenberg csoportjának a kialakulása volt.

Kemenczei Tibor

DIOSCUROS ÁBRÁZOLÁSÚ SAROKKŐ ALSÓHETÉNYBŐL

BESZÉDES József

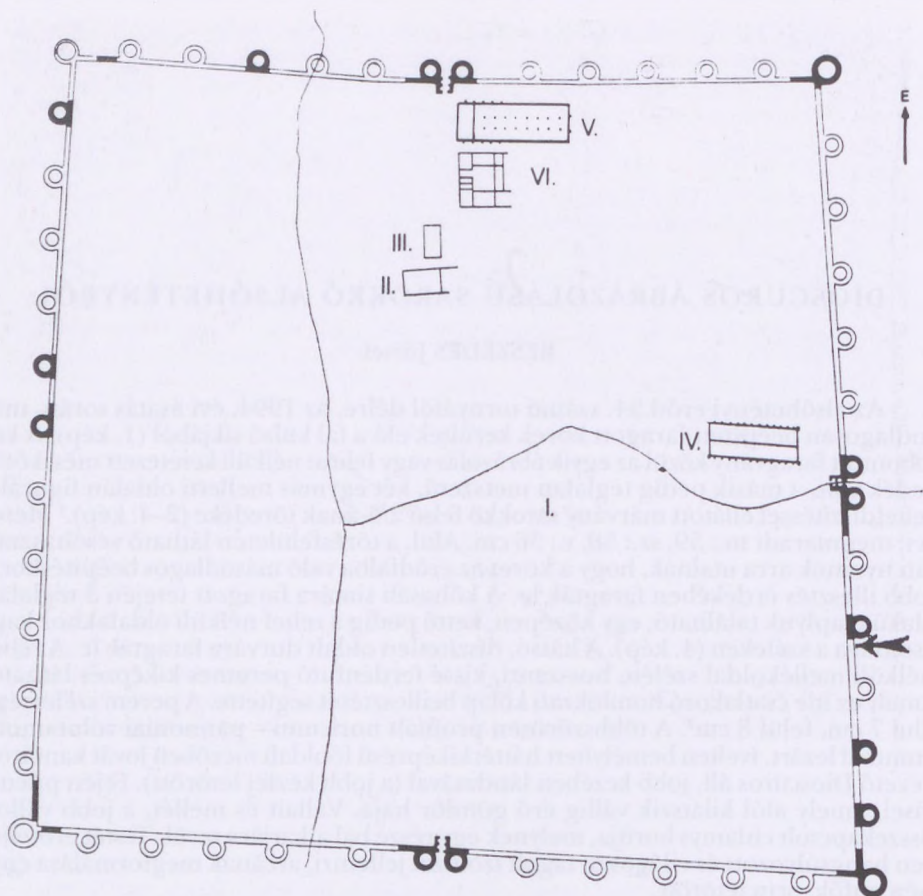
Az alsóhetényi erőd 34. számú tornyától délre, az 1994. évi ásatás során, másodlagosan beépített faragott kövek kerültek elő a fal külső síkjából (1. kép). A két kibontott faragvány közül az egyik ábrázolás vagy felirat nélküli keretezett mészkőtörredék volt, a másik pedig téglalap metszetű, két egymás melletti oldalán figurális reliefdíszítéssel ellátott márvány sarokkő felső 2/3-ának töredéke (2–4. kép).¹ Méretei; megmaradt m.: 59, sz.: 58, v.: 36 cm. Alul, a törésfelületen látható vésőhasználati nyomok arra utalnak, hogy a követ az erődfalba való másodlagos beépítéskor a jobb illesztés érdekében faragták le. A kőhasáb simára faragott tetején 3 téglalap alakú csaplyuk található; egy középen, kettő pedig a relief nélküli oldalakhoz kapcsolódva a széleken (4. kép). A hátsó, díszítetlen oldalt durvára faragták le. A relief nélküli mellékoldal szélén, hosszanti, kissé ferdénfutó peremes kiképzés látható, amely az ide csatlakozó homlokzati kőlap beillesztését segítette. A perem szélessége alul 7 cm, felül 8 cm². A többszörösen profilált noricum – pannóniai vólutamotívummal lezárt, ívelten bemélyített háttérkiképzésű földali mezőben lovát kantáron vezető Dioscuros áll, jobb kezében lándzsával (a jobb kézfej letörött). Fején pileust visel, amely alól kilátszik vállig érő göndör haja. Vállait és mellét, a jobb vállon összekapcsolt chlamys borítja, melynek egy része bal alkarjára terül. Testét erőteljesen hangsúlyozott és világosan tagolt izomzat jellemzi, arcának megformálása enyhén pufók, orra letörött.

A Dioscurost szemből ábrázolták, beállításában valamint testrészeinek megformálásában a kontraposzt és ponderáció szerinti komponálásmód hatását láthatjuk. Bal csípője feljebb emelkedik és erőteljesebben domborodik ki, így annak ellenére, hogy csak a combok felső része maradt meg, megállapítható a lábak egymástól eltérő szerepe. A bal láb hordozza a testsúlyt (Standbein), míg a jobb láb csak enyhén kitámasztó mozgulatot végez (Spielbein). A bal kart behajlítva, enyhe rövidülésben faragták ki, ezáltal a jobb láb előreirányuló mozgásával ellentétes, a relief síkjának irányába ható mozgást végez kiegyenlítő a láb mozgulatát. A fej enyhén bal felé fordul. Irányának megformálását nem a fenti szerkesztésmód, hanem az a kompozíciós elv határozza meg, hogy a sírépítmények szélső figurái lehetőleg a középtengely felé nézzenek.³

¹ Őrzési hely: Magyar Nemzeti Múzeum. A kömlelék publikálásának lehetőségét, valamint a cikk megírásához nyújtott sokoldalú segítségét dr. Tóth Endrének ezúton is köszönöm.

² A perem szélességének a kőhasáb teteje felé való növekedését azzal magyarázhatjuk, hogy az itt megtámasztást nyújtó homlokzati kőlapot a sírépítmény belseje felé enyhén „megdöntötték” a nagyobb stabilitás érdekében.

³ Ha a kőfaragó következetesen vezeti végig a testrészek kontraposzt és ponderáció szerinti megformálását, a fejnek jobb felé kellene fordulnia, kiegyenlítő a bal oldal erőteljesebb plaszticitását és a behajló bal kéz hátraírányuló mozgulatát.

1. ábra A hetényi belsőerőd
Abb. 1 Binnenfestung von Hetény

Fúró használatának nyoma több helyen is megfigyelhető, pl. a köldöknél, az ágyéknál, a kantáratnál.

A Dioscuros bal válla mögött, kantáron vezetett lovának háromnegyedes beállításban ábrázolt feje, nyakrésze és lépő lábának kis részlete látható arányos és jól kidolgozott formában. Jól kivehetők a zabla és a kantárat egyes részei. A rövidebbik oldalon sima, tagolatlan keretelés által határolt, a főoldalhoz képest kevésbé bemélyített mezőben ruhátlanul és fedetlen fővel ábrázolt ifjúalak áll (combtól lefelé letörött). (3. ábra) Leeresztett bal kezével ovális pajzsának felső peremét tartja. Fölemelt jobbjának az arc irányába visszaforduló kézfeje lándzsát vagy kardot tartó mozdulatra emlékeztet de semmiféle tárgyat nem faragtak ki. Jobb alkarján, valamint kézfején kisebb sérülésnyomok láthatók, ugyanezen a szélén a keretelés is sérült, ill. részben letörött. Az ifjúalak testét szemből ábrázolták, fejét pedig profilból bal felé fordulva. Hosszú göndör haja rendezett fürtöket alkotva válláig ér, a haj tömegét és az arcot bevésített vonallal választották el egymástól. Az enyhén pufók arc és a nyak közti átmenetet nem dolgozták ki megfelelően, így a két testrész kissé egybeolvad. A szemek kidülledőek, az orr itt is letört. Ellentét-

2. ábra A sarokkő homlokzati oldala
Abb. 2 Die frontale Seite des Ecksteines

ben a földali képmezővel, ezen az oldalon fúró használatának nincs nyoma, a részletek megformálása sem annyira pontos, kidolgozott mint a Dioscuros figuránál (pl. a jobb kézfejet kissé ügyetlenül formálták meg, az arc és a nyakrész átmenetét plasztikusan nem oldották meg jól stb.).

A kisebb, részletekben megmutatkozó hiányosságok ellenére is az alak egészen megformálása és arányos kidolgozása egyes kezű mesterről tesz tanúbizonyságot. A földali mező figurális ábrázolásának Dioscurosként való értelmezéséhez az attribútumok alapján nem fér kétség.⁴ A Dioscurosokat; Castort és Polluxot (görögösen: Kastor és Polydeukes) a legtöbb göröglakta területen Zeusz ikerfiai-ként tisztelték.⁵ Kultuszuk kialakulásának színhelyén, Lakóniában és Messéniában, azonban mint Tyndareos spártai király és Léda fiait tartották őket számon. Külön nevük is volt; Τιμδαριδαι.⁶ E hagyományok későbbi összemosódása révén alakult ki az a kettősség, hogy Castort a halandó Tyndareostól Polluxot pedig Zeusztól származtatták.⁷

Rómába Dél-Itália felől terjedt el a kultuszuk. A Forum Romanumon már Kr. e. 480-as években szentélyt emeltek tiszteletükre hálából a Regillus-tavi csatában (496)

⁴ Gury 1986, 608.

⁵ Roscher 1884–1886, 1154.; Bethe 1905, 1112.

⁶ Bethe 1905, 1112; a kultusz elterjedéséről uitt. 1098; Roscher 1884–1886, 1154, 1158 és 1164.; Homérosznál is így jelenik meg az Odüsszeiában. XI. 298.

⁷ Roscher 1884–1886, 1159.; Bethe 1905, 1112.

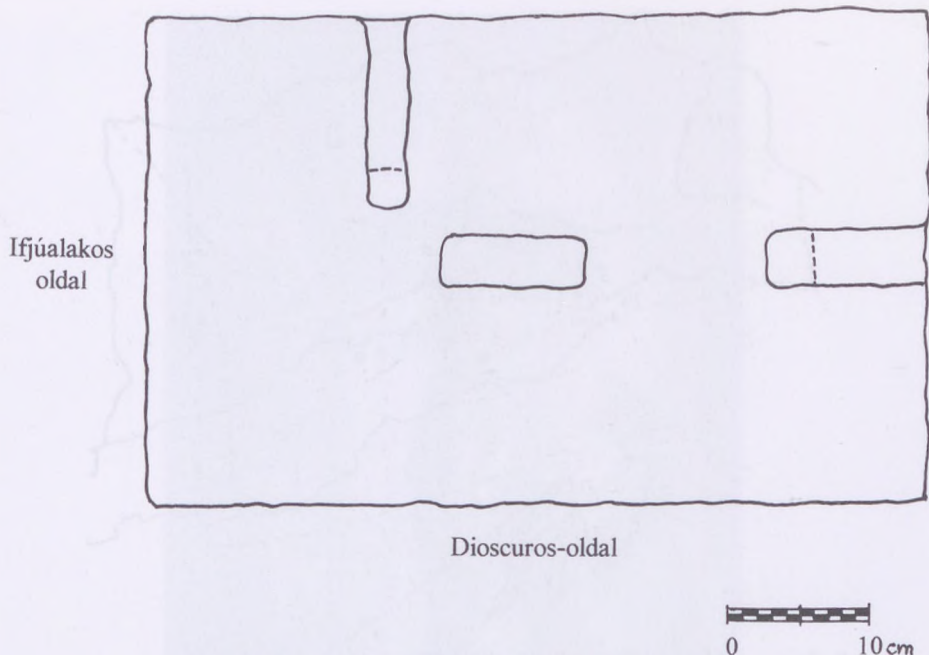
3. ábra A sarokkő mellékoldala
Abb. 3 Die Nebenseite des Ecksteines

nyújtott segítségükért.⁸ Igen népszerűek voltak a hadsereg (különösen a lovasság), a tengerészek, valamint a lovagrend körében,⁹ ezenkívül minden bajba jutott ember oltalmazóiként, megmentőiként is szerepeltek.

A sírszimbolikában is fontos szerepet játszó Dioscurosok egyfelől a halált legyőző összetartást, örök elválaszthatatlanságot jelképezték azáltal, hogy Polluxnak sikerült kieszközölnie apjánál, Zeusznál, halandó ikertestvérének is az égbeemelését,

⁸ Roscher 1884–1886, 1168.; Plut., Párh. életrajzok Aem. Paul. 25; A Dioscuros kultusz itáliai elterjedéséről, a köztársaság alatt, valamint a császárkorban betöltött szerepéről ld. legutóbb: Geppert 1996, 17–35.

⁹ Helbig, W., Die Castores als Schutzgötter des römischen Equitatus. Hermes 40 (1905) 101–105.; Bethe 1905, 1092.; Roscher 1884–1886, 1169.; S. Geppert szerint a köztársaság korában inkább a patríciusok (equites) és a plebejusok közti egyetértést szimbolizálták. Geppert 1996, 28.; A patríciusok és a lovasság köztársaságkori azonosságáról ld.: Alföldi G., Római társadalomtörténet. (Bpest 1996) 15.

4. ábra
Abb. 4

A sarokkő felülnézeti rajza
Aufsichtszeichnung des Ecksteines

másfelől a sötétség (halál) és a világosság (élet) közti összeköttetést is megtestesítették, mivel felváltva tartózkodtak egyik nap az alvilágban, másik nap az égben (Ikrek csillagkép).¹⁰

Külön említést érdemel a hivatalos állami propagandában betöltött szerepük, amelyről leginkább az éremképek révén kaphatunk átfogó képet.¹¹ Rómában Kr. e. 211-ben vert anonym denar hátoldali ábrázolásán lovaikon vágatnak a Dioscurosok, alattuk pedig „Roma” felirat olvasható.¹² Itt a punokkal harcban álló római állam oltalmazójaként jelenik meg az ikerpár.

A császárkorban, a birodalom védelmezése, megóvása az uralkodók egyik legfontosabb feladata volt, ezért nem véletlen, hogy a Dioscurosok Rómát oltalmazó szerepe a császárok személyében öltött testet és hogy éremképeken gyakran fordul elő a Dioscurosokként ábrázolt uralkodó. A védelmező jelentéstartalom mellett a társuralkodók, ill. a principes iuventutis közti egyetértést és összetartást is szimbolizálta az ikerpár. Így értelmezhető Marcus Aurelius és Lucius Verus, lovaikat kantáron vezető Dioscurosok képében való éremábrázolása,¹³ vagy Commodust Castorként megjelenítő 177/178-ra keltezett aureus hátlapki képe.¹⁴

¹⁰ Cumont 1942, 68.; A Dioscurosok csillaggá válásáról: Ovid., Fasti V. 693.

¹¹ Cesano, S. L., I Dioscuri sulle monete antiche. Saggio di tipologia monetale antica. Bull. Com. 55 (1927) 101–137.

¹² Gury 1986, 622., 108. kép

¹³ Gury 1986, 617., 55. kép; Egy lakonai oltárfelirat Marcus Aureliust és Lucius Verust új Dioscurosokként nevezi meg. Geppert 1996, 35.; IG V.1.1, 447.

¹⁴ Gury 1986, 618., 69. kép; Mattingly, H., BMC IV, 502., 774–775, 69. 11. tábla.

5. ábra
Abb. 5

Ifjúábrázolásos reliefek elterjedése
Die Verbreitung der Reliefs mit Jungendarstellung

- 1 Maria Saal
- 2 Villach-St. Martin
- 3 Niederkraig
- 4 Gunzenberg
- 5 Leibnitz (4 db)

- 6 Ptuj
- 7 Sempeter (5 db)
- 8 Gamlitz (2 db)
- 9 Varazdinske Toplice (6 db)
- 10 Piber

- 11 Rijeka
- 12 Salzburg
- 13 Harlanden ?
- 14 Alsóhetény

• 1 db sarokkő

● 2 vagy annál több sarokkő

Maxentius 309 és 312 között vert egyik éremtípusának hátlapján Castor és Pollux látható, amint lovaikat tartják. A hátlati „aeternitas Aug(usti) n(o)stri” körirat egyértelművé teszi, hogy ebben az esetben a császári örökkévalóság és halhatatlanság propagálásáról van szó.¹⁵

A sarokkő mellékoldali ifjúalakjának értelmezése már jóval problematikusabb mint a homlokzati ábrázolásé. Dél-Noricumban és a szomszédos Pannonia D–Ny-i részén egy sor olyan – zömmel nagyobb sírépítményhez kapcsolható –, reliefes sarokkő ismert, amelyeken különféle fegyverekkel ellátott, heroikus pózban ábrázolt ruhátlan ifjúalakot faragtak ki, a hetényi sarokkőhöz hasonlóan (5. kép).¹⁶ Ezeknél az egyalakos reliefeknél a figura beállítása, a végtagok mozdulatai, az ábrázolt fegyverek ugyan némileg különböznek egymástól, de az ikonográfiai alapséma egyezése, vagyis a ruhátlanság, a kontraposzt szerinti beállítás, a fegyverekkel való ábrázolás, valamint hogy sírépítmény vagy épületelemként kőhasábokon faragták ki őket és hogy földrajzilag koncentráltan fordulnak elő,¹⁷ lehetővé teszi számunkra, hogy önálló csoportként kezeljük ezeket az ábrázolásokat.

¹⁵ Cumont 1942, 92., 11. kép.; Gury 1986, 621., 94. kép.; Ennek a típusnak egyik variációja, amikor Castor és Pollux között az anyafarkast, valamint Romulust és Remust is ábrázolták. Ebben az összefüggésben a Dioscurosok jelképeben Maxentius Róma városát védelmező szerepének hangsúlyozása kerül előtérbe. Gury 1986, 621.

¹⁶ Praschniker 1946, 21–28.; Walde 1988, 293.

¹⁷ Praschniker 1946, 21.; Walde 1988, 293.

6. ábra Ifjúalak Fl. Solvából
Abb. 6 Gestalt eines Jungen aus Flavia Solva

A hetényi sarokkő rövid oldali ábrázolása ezen reliefek közé sorolható. Közlelbbi párhuzamként Fl. Solvából,¹⁸ Poetovioból,¹⁹ Aquae Iasae-ból²⁰ valamint Piberből²¹ tudunk felhozni példákat (6, 7, 8 és 9. kép).

A hetényi ábrázoláson ugyanakkor néhány sajátosan megfogalmazott részlettel is találkozunk; ilyen az ifjú lándzsát esetleg kardot, kardszíjat tartó mozdulatra emlékeztető jobb keze, amelyben nem faragtak ki semmit. Énnélfogva nehezen lehet értelmezni a jelenetet. Elképzelhető, hogy festéssel jelezték az ábrázolni kívánt fegyvert,²² vagy a kőfaragó félreértelmezte az előképül szolgáló mintakönyvi

¹⁸ Walde 1988, 295., Kat.Nr. 8, Taf. 46.2.; Hainzmann – Pochmarski 1994, 234–235.

¹⁹ Walde 1988, 295., Kat.Nr. 9, Taf. 46.3.

²⁰ Walde 1988, 295., Kat.Nr. 17, Taf. 48.3. Ez a relief nem sírépítményhez tartozott, hanem öt másik Aquae Iasae-i kőhasábbal együtt a nymphaeum része volt. Gorenc 1971, 44., Taf. XIII.1.

²¹ Walde 1988, 296., Kat.Nr. 23, Taf. 49.3.

²² Hasonló magyarázattal szolgálnak a szerzők két, a leibnitzi Seggau kastély falán elhelyezett ifjúábrázolásos relíeffel kapcsolatban is, ahol a figurák bal derekánál hüvelybe zárt kardot faragtak ki, de a kardszíjat plasztikus módon nem jelezték. Hainzmann – Pochmarski 1994, 134., Kat.Nr. 45 valamint 234., Kat.Nr. 85.

7. ábra Ifjúábrázolás Poetovioból
Abb. 7 Darstellung eines Jungen aus Poetovio

ábrát. Amennyiben fegyvert festettek a felemelt jobb kézbe, a fent említett solvai, poetovioi, Aquae Iasae-i és piberi párhuzamok alapján leginkább lándzsára gondolhatunk. Vannak ugyan arra is párhuzamok az ifjúábrázolások körében, hogy a behajlított jobb kézben kardot vagy kardszíjat faragtak ki, ezekben az esetekben azonban a felsőkar sokkal jobban visszahajlik a váll fölé.²³

Szintén nehézséget jelent az ifjúábrázolások reliefs értelmezése, sírszimbolikai jelentésének meghatározása.

Elsőként R. von Schneider vetette fel a Maria Saal-i templomba befalazott ruhátlan ifjút ábrázoló reliefs kapcsolatban (10. kép), hogy Marsot ábrázolja és a „Magdalensbergi ifjú” bronzszobra szolgált előképeként.²⁴ A gondolatot átvette C. Praschniker és a D–K noricum, D–Ny pannoniai ifjúábrázolások egész sorát az említett nagybronz alkotásból vezette le, Mars Latobiusként interpretálva őket.²⁵ Ez az értelmezés széles körben elterjedt a tudományban.²⁶ E. Walde a fentiekkel

²³ Hainzmann – Pochmarski 1994, 88., Kat.Nr. 29.; valamint C. Spectatius Priscianus sempeteri sírépítményének egyik ifjúábrázolások sarokkőén. Walde 1988, 294., Kat.Nr. 6, Taf. 45.4.

²⁴ Schneider, R. von, Die Erzstatue von Helenenberg (1893) 22.

²⁵ Praschniker 1946, 22.

²⁶ Diez 1959, 9.; Piccottini 1994, 14., Nr. 296–298.; Kenner H., Die Götterwelt der Austria Romana. In: ANRW II.18.2 (1989) 910–911. ahol Mars Latobiusként halottkísérő, halottoltalmazó szepulkralis szerepet tulajdonít.

8. ábra
Abb. 8 Ifjúábrázolás Aquae Iasae-ból
Darstellung eines Jungen aus Aquae Iasae

9. ábra
Abb. 9 Ifjűalak Piberből
Gestalt eines Jungen aus Piber

ellentétes véleményt fogalmazott meg; elvetette a „Magdalensbergi ifjűnak” Mars Latobiussal való azonosítását, az ifjűalakos reliefek ebből való levezetését és Mars Latobiushoz kapcsolódó értelmezését.²⁷ Érvként azt hozza föl, hogy több olyan ifjűábrázolásos reliefet ismerünk, amelyek összetartoztak, egy sírípítmény részei voltak,²⁸ így ezek a kettesével, négyesével előforduló ábrázolások nem testesíthetnek meg egyetlen istenséget (Mars Latobiust). Szerinte herosábrázolásokról beszélhetünk, amelyek az elhunynak az emberi világból való kiemelkedését szimbolizálják.²⁹ Legutóbb E. Pochmarski foglalkozott érintőlegesen a kérdéssel; véleménye-

²⁷ Walde 1988, 296.

²⁸ A legjobb példa C. Spectatius Priscianus rekonstruált sempeteri sírípítménye, ahol a mellékoldalon 2-2 ifjűábrázolást faragtak ki. Kranz 1986, 193., 2. és 3. kép; Walde 1988, 295., Kat.Nr. 11-14, Taf. 47.1-4.; Hasonlóan egyazon sírípítményt díszíthetett két, a leibnitzi Seggau kastély falán elhelyezett relief is: Hainzmann – Pochmarski 1994, 88., Kat.Nr. 29 és 134., Kat.Nr. 45.; két gamlitzi kőhasáb: Walde 1988, 295., Kat.Nr. 15, Taf. 48.1 és 295., Kat.Nr. 16, Taf. 48.2.

²⁹ Walde 1988, 297.

10. ábra Ifjúábrázolás Maria Saalból
Abb. 10 Darstellung eines Jungen aus
Maria Saal

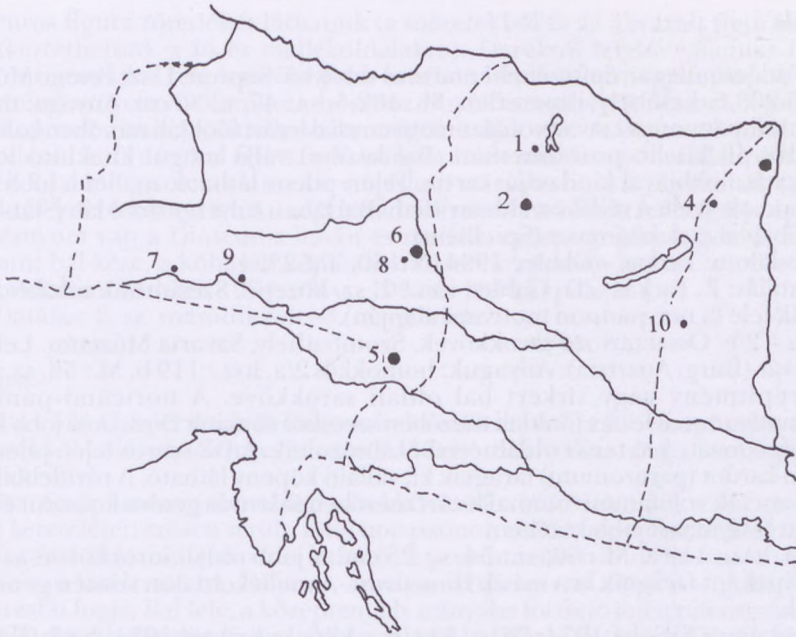
nye szerint a halott egykori harci ügyességét, virtusát jelenítik meg az ábrázolások.³⁰

Jelen munkának nem célja az ifjúábrázolások reliefek értelmezési problémájának megoldása, csupán néhány adalékkal kívánunk szolgálni a kérdéshez. Istenábrázolásról véleményünk szerint sem beszélhetünk, ugyanis az ifjúalakokat gyakran a sarokkövek rövidebbik oldalain, vagyis a főmezőhöz képest „alárendelt” helyen faragták ki. C. Spectatius Priscianus sempeteri sírépítményének homlokzati oldalán, az emeleti rész sarokköveinek főmezőjében satyr-menad jeleneteket ábrázoltak, az ifjúreliefek pedig csak a mellékoldali mezőbe kerültek; tehát egy egyszerű satyr kompozíciót is előkelőbb helyen faragtak ki. A hetényi kőhasábon is csak a rövidebbik, kevésbé jól kidolgozott oldalon jutott hely az ifjúalak számára.

Viszont könnyen elképzelhető, hogy komolyabb sírszimbolikai jelentés nélküli, mintakönyvekből vett heros ill. harcosábrázolásokról van szó, amelyek a megrendelő kívánságára, inkább díszítőfunkciójú mint szimbolikus ábrázolásként kerültek fel a sírépítményekre. Erre utal, hogy az Aquae Iasae-i nymphaeum tagoló kőhasábjain ugyancsak ifjúábrázolásokat faragtak ki, természetesen mindenfajta szepulkrális jelentés nélkül.³¹

³⁰ Hainzmann – Pochmarski 1994, 88.

³¹ Gorenc 1971, 42., Taf. XIII.1., XIV.1., XXIII. 2, XXV.1.

11. ábra Dioscuros ábrázolások pannóniai és noricumi sarokköveken
Abb. 11 Darstellungen von Dioskuren auf Ecksteinen in Pannonien und in Noricum

1 Sopron ?	6 Feldkirchen b. Graz (2 db)
2 Szombathely (2 db)	7 Lienz
3 Óbuda-Aquincum (2 db)	8 Dobl
4 Fehérvárcsurgó	9 Molzbichl
5 Sempeter (2 db)	10 Alsóhetény

A Dioscurosok Noricumban és Pannoniában igen gyakran szerepelnek sír-építményekhez vagy sírkertekhez kapcsolható sarokkövek földali mezőjében (11. kép). Noricumban a tartomány déli, délkeleti részén fordulnak elő az ábrázolások, Pannoniában pedig az Italia felé vezető utak mentén, ill. ezek közelében. A limes mentén – annak ellenére, hogy a fennmaradt építészeti elemekből megállapíthatóan itt is álltak sír-építmények, sírkertek³² – csak Aquincumból ismerünk sarokkövekről Dioscuros ábrázolásokat.³³ Az elterjedési térkép alapján arra következtethetünk, hogy a sírplasztikában alkalmazott Dioscuros ábrázolások a noricum-pannóniai térségben itáliai előképekre vezethetők vissza.³⁴

Az alábbi katalógusban az említett két tartomány, sarokköveken előforduló Dioscuros ábrázolásait soroljuk föl (vö. a térképpel, 11. kép).

³² Erdélyi 1974, 73–83. valamint 156.; Erdélyi – Fülep 1956, 253., Kat.Nr. 162–170.; Farkas – Gabler 1994, Kat. Nr. 90, Taf. 33.2–4. A noricumi limesszakaszon: Ubl 1979, Kat.Nr. 54, 55, 60–63, 67–

77, 82, 83., Eckhart 1976, Kat.Nr. 65–76, 80–89.; Eckhart, L., Die Skulpturen des Stadtgebietes von Ovilava. CSIR Öst. III.3. (1981) Kat.Nr. 27–33, 35 g33, 35–44.

³³ Más sírlelekformán is csak egy brigetioi szarkofágon fordul elő. Barkóczi L., Brigetio. DissPann II.22 (Bpest 1944), XX. tábla 1.

³⁴ Ezt megerősítik a rómvárosi Dioscuros nagyszobrászati alkotások. Geppert 1996, 41., „P 31”, Taf. 1–3 és 66., „P 32”, Taf. 4–6.; valamint az itáliai oszlopos szarkofágok egy csoportja. Koch, G.–Sichtermann, H., Römische Sarkophage (München 1982) 104., Taf. 98, 99.

Pannonia

1. Valószínűleg sírépítményhez tartozó sarokkő. Sopron, Liszt Ferenc Múzeum, ltsz.: 55.208.6. Leleőhely: ismeretlen. M.: 102,5, sz.: 47, v.: 36 cm. Anyaga: mészkő. A noricum-pannoniai csavartvonalas motívummal lezárt földali mezőben balra néző Dioscuros áll kisebb posztamensen. Bal kezével válla mögül kitekintő lovának kantáratát, jobbával lándzsáját tartja. Fején pileus látható, mellét a jobb vállon összekapcsolt, ívelten redőzött chlamys fedi. Bal lába a súlyt hordozó láb (Standbein), míg jobbával csak kitámaszt (Spielbein).

Irodalom: Farkas – Gabler 1994, Nr. 60, Taf.23, 4.

Datálás: Z. Farkas – D. Gabler, i.m.: 2. sz. közepe. Szerintünk inkább a 2. sz. második fele (a nor-pannon motívum alapján).

2/a – 2/b. Összetartozó sarokkövek. Szombathely, Savaria Múzeum. Leleőhely: Pinkaóvár (Burg, Ausztria). Anyaguk: homokkő. 2/a, ltsz.: 119 b. M.: 58, sz.: 55, v.: 25. Sírépítmény vagy sírkert bal oldali sarokköve. A noricum-pannoniai volutamotívummal lezárt földali mezőben szemből ábrázolt Dioscuros jobb kezével vezeti lépő lovát. A ló testét oldalnézetből ábrázolták. A Dioscuros fején pileust, bal kezében kardot (parazonium) faragtak ki, vállain köpeny látható. A rövidebbik oldalon ugyancsak volutamotívummal lezárt mezőben szárnyas genius koszorút és lefelé fordított fátylát tart jobb kezében.

2/b, ltsz.: 119 a. M.: 60, sz.: 54, v.: 25 cm. A jobb oldali sarokkövön az előbbi tükörképeként faragták ki a másik Dioscurost. A mellékoldalon szintén geniust ábrázoltak.

Irodalom: Erdélyi 1974, 76. o. 84a, b, c képek; Krüger 1974, Nr.2, Taf.1. 2a, 2b; Buócz 1994, 58. o. 102.

Datálás: Krüger, i.m.: 2. sz. eleje; Buócz, i.m.: 2–3. sz. fordulója; szerintünk 3. sz. az ikonográfiai párhuzamok alapján. Ld.: Geppert 1996, 178. o. „R 8”, 180. o. „R 14”, uo. „R 15”, 189 o. „R 50”.

3/a – 3/b. Valószínűleg összetartozó sarokkövek. Leleőhely: Aquincum. Anyaguk: mészkő.

3/a. Aquincumi Múzeum, ltsz.: 64.11.28. M.: 116, sz.: 56, v.: a bal oldalán: 35, a jobb oldalán: A noricum-pannoniai csavartvonalas motívummal lezárt főmezőben posztamensen álló Dioscurost faragtak ki. Jobb kezében lándzsát tart, míg baljával háta mögül kilépő és rá visszanező lovának kantáratát tartja. A ló testének kb. 1/3-át ábrázolták. A Dioscuros fején pileus látható, mellét a jobb vállon összekapcsolt chlamys borítja. Bal lába hordozza a súlyt, a jobbal pedig enyhén kitámasztó mozdulatot végez. Az állásmotívum megformálása kissé nehézkesre sikerült. A sarokkő jobb oldalán, a mellékmezőben akantuszleveles növényi díszítést alkalmaztak. Bal oldalán a széleken végigfutó hosszanti peremes kiképzés látható, amely a becsatlakozó homlokzati kőlap megtámasztására, beillesztésére szolgált.

Hátoldalán két, eltérő mélységben lefaragott síkot képeztek ki.

Irodalom: Nagy T., BudRég 22 (1971) 128. o., 42. kép; Erdélyi 1974, 81. o., 95. kép.

Datálás: 2. sz. második fele–3. sz. eleje.

3/b. Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 62.86.1. M.: 115, sz.: 51, v.: 60 cm. Az előbbi sarokkő tükörképe. A Dioscuros jobb kezével tartja lovának kantárszárát, bal kezében a lándzsát. A mellékoldali mezőben Oedipust és a szfinxet ábrázoló jeletet faragtak ki.

Irodalom: Erdélyi 1974, 81. o., 94a és 94b képek.

Datálás: mint az előzőé.

4. Sírépítmény vagy sírkert jobb oldali sarokkőtöredéke. Székesfehérvár, István Király Múzeum, ltsz.: 7063. Leleőhely: Fehérvárcaurgó. M.: 57, sz.: 47, v.: 36 cm. Anyaga: mészkő. A sima keretelés által határolt, bemélyített földali mezőben

Dioscuros figura töredékét láthatjuk (a méretekből és az ábrázolt figurák alapján következtethetünk a fő és mellékoldalakra). Deréktól lefelé, valamint felsőtestének és fejének bal fele letörött. Jobb kezében lándzsát tart, fején pileust faragtak ki. Feltűnő az ívelten kifaragott, hosszan elnyúló szemhéj. Ruházata, a jobb vállon összekapcsolt chlamys, amely vállá mögül hullik alá. A képmező jobb oldalán, közvetlenül a törésvonal felett, a ló tomporának kontúrvonalja látható. A sarokkő mellékoldalán ugyancsak sima keretelésben szárnyas figurát ábrázoltak (genius?). Deréktól lefelé hiányzik. A megmaradt díszítetlen oldalt lefaragták. Lyukacsos sérülésnyom van a Dioscuros hasán és mellén, erősen kopott a genius feje, jobb valamint bal keze, a kőhasáb képmezők közti éle részben letört.

Irodalom: Erdélyi, 1974, 83. o., 103a és 103b képek.

Datálás: 2. sz. második fele–3. sz. első fele.

Noricum

5/a – 5/b. C. Spectatius Priscianus helyreállított sempeteri sírépítményét díszítő két sarokkő. Leőhely: Sempeter – Celeia (Celje, Szlovénia) nyugati temetője. Anyaguk: márvány.

5/a. Sírépítmény jobb oldali sarokköve. M.: 103,5, sz.: 55, v.: 41 cm. A jobb oldali keretelésen erősen sérült, fölül nor-pannon motívummal lezárt főoldali mezőben, lovával ábrázolt Dioscuros látható. A posztamensen álló Dioscuros jobb kezében hosszú lándzsát tart, baljával – melyen köpeny van átvetve – ugrató lovának kantárvatát fogja. Bal felé, a középtengely irányába forduló fején pileust visel, amely alól kilátszanak göndör fürtjei. Jobb vállától bal derekáig kardszíjat faragtak ki, a kardhüvely bal derekánál látható. A Dioscuros testhelyzetének megformálása a ló mozgásával ellentétes irányú mozdulatként jellemezhető. Háta mögül kitekintő lovának fejét, nyakát, mellső és hátsó lábait faragták ki.

A sarokkő rövid oldalán nor-pannon volutamotívummal lezárt mezőben, keresztbevetett lábakkal ábrázolt évszakperszonifikációt faragtak ki. Jobbjában sarlót, felemelt bal kezével pedig vállára helyezett kosarat tart.

5/b. A sírépítmény bal oldali sarokköve. M.: 104,5, sz.: 58, v.: 39 cm. Az előbbi Dioscuros ábrázolással ellentétes beállítású kompozíció, csupán néhány kis részletben különbözik tőle. Ilyen pl., hogy a köpenyt nem a kantárvatatot tartó, hanem a lándzsát fogó kézre helyezték. Ugyanezt a kart ellentétben a jobb oldali sarokkövel, behajlítva ábrázolták. A kardhüvelyt is kissé másképpen, félig takarva faragták ki. A mellékoldalon szintén noricum-pannoniai volutával keretelt mezőben, keresztbevetett lábakkal álló évszakperszonifikációt ábrázoltak. Felemelt jobb kezével vállán nyugvó, gyümölcsrel teli kosarat tart. Leeresztett baljára oroszlánbőr van rákötve.

Irodalom: Az idevonatkozó bőséges anyag összefoglalását ld.: Kranz 1986, 185. o., 15. j.

Datálás: P. Kranz: 2. sz. vége–3. sz. eleje. Az ettől eltérő kelezések összefoglalását ld.: Kranz 1986, 202–203. o. 21–23. j.

6/a – 6/b. Összetartozó sírépítmények sarokkövek. Leőhely: Feldkirchen bei Graz, a helyi templomba voltak befalazva. Anyaguk: márvány.

6/a. A sírépítmény jobb oldali sarokköve. M.: 72, sz.: 60, v.: 27 cm. A jobb oldalán erősen sérült homlokzati mezőben, lovát vezető Dioscurost faragtak ki. Behajlított bal kezében tartja háta mögül kilépő lovának kantárvatát. A jobb kézben tartott lándzsa kis részlete kivehető. A Dioscuros fején pileust visel, mellét chlamys borítja (a felszín kopottsága miatt nehezen látszódnak). Bal lába a súlyt hordozó, jobbja pedig a kitámasztó láb. A ló testéből csak a mellső lábakat, a nyakat és a fejet ábrázolták, ez utóbbit 3/4-es beállításban.

A rövidebbik oldalon keresztbevetett lábakkal ábrázolt, ruhátlan férfialakot faragtak ki (satyr vagy évszakperszonifikáció). Deréktól fölfele letörött.

A sarokkő bal oldalához kétszeresen profilált feliratos mező kapcsolódott, amelynek széle az utolsó négy sor kezdőbetűivel (C vagy O, C, O, V.) megmaradt.

6/b. A sírépítmény bal oldali sarokkővét nem sokkal a megtalálása után ellopták. Az egyetlen róla fennmaradt fotó alapján megállapítható, hogy az előbbi Dioscuros ábrázolás tükörképe volt és hogy sokkal jobb állapotban került elő. Jól kivehető az izmok erőteljes, „hurkás” megformálása is.

Irodalom: Hudeczek 1976, Taf. 1–3.

Datálás: Hudeczek, i.m.: 2. sz. közepe, vagy valamivel utána. Szerintünk inkább a 2. sz. végére, 3. sz. elejére tehető. Erről részletesebben ld.: jelen munka 57. jegyzetét.

7. Sírépítményhez tartozó sarokkő. Innsbruck, Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum, ltsz.: 18.574. Lelőhely: Lienz (Aguntum). M.: 84, sz.: 70, v.: a jobb oldalon 45, bal oldalon 34 cm. Anyaga: márvány. A homlokzati oldalon nor-pan-non volutamotívummal lezárt mezőben, lovát kantáron vezető Dioscuros áll. Fején alig kivehető pileust visel, amely fölött ötágú csillagot faragtak ki. Jobb kezével a kantárt, bal kezében pedig rövid lándzsáját tartja. Bal válláról, háta mögött átvetett köpeny lóg le alkarjára. Jobb lába a testsúlyt hordó láb, a ballal csak kitámasztó mozdulatot végez. A ló testének a takaráson kívül eső teljes részét ábrázolták. A sarokkő rövid oldalán ruhátlan nőalak látható (menad?), amint ruhadarabjának felső csücskét tartja.

Irodalom: Heger 1987, Kat.Nr. 14, Taf. 8.

Datálás: Heger, i.m.: 2. sz. közepétől a 3. sz. elejéig.

8. Sírépítmény sarokkő. Graz, Joanneum – eggenbergi kastélypark. Lelőhely: Dobl (Graz mellett). M.: 91, sz.: 70, v.: 23 cm. Anyaga: márvány. Sima keretelésű mezőben egyenesen álló Dioscuros látható, amint jobb kezével, háta mögött lépkedő lovának kantárzatát tartja. Bal kezében hosszú lándzsát faragtak ki. Mellét ívelten redőzött, a jobb vállon összekapcsolt chlamys borítja. Fején nagyméretű sisak (?), fejdísz (?). A relief egészének megformálása kissé nehézkes, sematikus.

Irodalom: Modrijan – Weber 1965, 61. o. Kat.Nr. 173.

Datálás: 3. sz.

9. Publikálatlan sarokkő Molzbichl-ből (Teurnia mellett). Hudeczek 1976, 7. jegyzet.

A noricum, pannoniai sarokköveken kifaragott Dioscuros ábrázolások mind-egyike megegyezik abban, hogy lovaikkal együtt jelenítik meg az ikreket.³⁵ Ezen belül kétféle ábrázolási típus különböztethető meg; az egyiknél a ló testének takaráson kívül eső egészét kifaragják, a másiknál pedig csak a fejét, nyakát és mellső lábait. A két típus között nem szükségszerű időrendi különbséget feltételezni, inkább arról van szó, hogy a szélesebb, laposabb sarokkövek mezőjében jobban kifért az egészalakos lóábrázolás, míg a keskenyebb kőhasáboknál a rendelkezésre álló tér szűkösége részletábrázolást kívánt meg. Ez az oka annak is, hogy a ló fejét vagy visszafordított pózban, vagy igényesebb kivitelű daraboknál rövidülésben, 3/4-es beállításban ábrázolták.

A Dioscuros figuráknál fontos ikonográfiai egyezés – amelytől csak a Dobl-i relief tér el –, hogy megkülönböztetik a két lábat a testsúly tartásában vállalt szerepük alapján. Ez az inkább körplasztikára jellemző sajátosság, valamint az ikrek meglehetősen egységes ikonográfiája megerősíti azt a feltételezést, hogy nagyszobrászati előképre vezethetők vissza az ábrázolások.³⁶

³⁵ Ennek alapján biztosra vehető, hogy a töredékes fehérvárscurgói sarokkő főoldali Dioscuros figurája is lovat tartott bal kezével.

³⁶ Lásd a 34. jegyzetet.

12–13. ábra
Abb. 12–13

Dioscuiros ábrázolású sarokkövek Feldkirchenből
Darstellungen von Dioskuren auf Ecksteinen aus Feldkirchen

A hetényi Dioscuiros legpontosabb párhuzama Fl. Solva egykori városi territóriumán fekvő Feldkirchenből előkerült két összetartó sarokkővön található meg (katalógusszáma: 6/a, 6/b. 12, 13. kép).

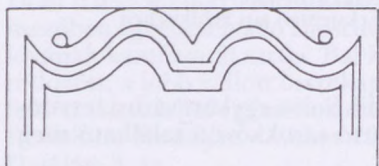
A beállításon túl, olyan apró részletekben is megegyeznek a feldkircheni és hetényi ábrázolások, amelyek alapján egy műhelykörbe sorolhatjuk őket. Ilyen az izmok duzzadó, „hurkás” megformálása, a lándzsát tartó kar könyökhajlatának háromszög formájú kiképzése és az egész kompozíció arányainak beosztása.

Flavia Solva-i kapcsolatot bizonyít a hetényi sarokkő főmezőjét lezáró noricum-pannoniai volutamotívum is. Jelen esetben egy olyan típusról van szó, amely eltér a nor-pannon kyma általános vonalvezetésétől, annak mintegy az inverzét alkotja. A legelterjedtebb, képmezők felső lezárásaként kifaragott típusok kontúrvonala a szélekről indulva először lefelé hajló hullámot ír le, majd a középtengelyben vagy még előtte, fölfelé ívelődő hullámba megy át (14. kép).

A hetényi motívumnál pont fordítva, a szélekről először fölfelé hajlik, majd lefelé tart a vonalvezetés, középen pedig csúcsot alkot. Ennek a ritkán előforduló, sajátos rajzolatú keretelőtagnak a hetényivel pontosan megegyező analógiái Fl. Solvából,³⁷ és territóriumáról³⁸ ismeretesek.

³⁷ Négy, valószínűleg egyazon sírpítményhez tartozó sarokkővön, ahol a kidolgozás és az apróbb részletek is megegyeznek a hetényi motívummal. Hainzmann – Pochmarski 1994, Kat.Nr. 78, 79, 80, 86.

³⁸ Egy grafendorfi sírlétrán. Weber, E., Die römischen Inschriften der Steiermark (Graz 1969) 133., Kat.Nr. 76.

14. ábra A nor-pannon motívum legáltalánosabb formái
Abb. 14 Die üblichsten Formen des norisch-pannonischen Motivs

Hasonló vonalvezetésű keretelőmotívumot a savariai Iseum processio jelene-téről,³⁹ valamint Köplingből⁴⁰ és Köflachból⁴¹ is ismerünk (mindkét utóbbi lelő-hely Fl. Solva territóriumán található!), de kidolgozásukban, részleteikben eltér-nek a hetényi és solvai típustól.

Az előzőekben már érintőlegesen utaltunk arra, hogy a hetényi sarokkő sír-építményhez (és nem sírkerthez) tartozott.

A pannoniai sarokkövek tipológiai szétválasztása, sírépítményhez (Grabbau) vagy sírkerthez (Grabeinzäunung) való tartozásuk szerint, még nem történt meg a kutatásban. A meghatározás bizonytalansága abból ered, hogy összefüggő, eredeti felállítási helyükről előkerült sírépítmény tartozékokat nem ismerünk Pannoniából, és a sírkertekre is csak egy, meglehetősen szerény kivitelű aquincumi rekonstruált példát tudunk felhozni.⁴² A helyreállított noricumai és észak-itáliai sírépítmények

³⁹ Szentlélek, T., in: Die römischen Steindenkmäler von Savaria (Budapest–Amsterdam 1971) 99., Kat.Nr. 88, Bild 71.

⁴⁰ Modrijan – Weber 1965, 17., Kat.Nr. 152.

⁴¹ Modrijan – Weber 1965, 63., Kat.Nr. 188.

⁴² Erdélyi 1974, 82., 97. kép; Garády S., Ásatások az óbudai Lepold-téglagyár mellett. ArchÉrt 49 (1936) 94.

15. ábra Oromzati zárókő a hetényi belső erődből
Abb. 15 Giebel-schlußstein aus der Binnenfestung in Hetény

és sírkertek⁴³ alapján azonban levonhatunk néhány általános következtetést Pannoniára vonatkozóan is. A sírépítmény nagyobb méretei, gazdagabb szobrászati díszei miatt jóval költségesebb síremlékforma lehetett, mint az egyszerűbb architektonikus felépítésű sírkert. Ennélfogva az igényesebben kifaragott, drágább anyagból (márvány) készült sarokköveket sírépítményekhez társíthatjuk. Ugyancsak fontos szempont a sarokkő felületének kiképzése is, különösen az illeszkedő oldalaknál, valamint a felső síknál. A sírépítményeken ugyanis, ahol akár több emelet magasságban, több építészeti elemet kellett pontosan összeilleszteni, elengedhetetlen volt, hogy a sarokköveket megfelelően simára faragják, míg a sírkerteknél, ahol leginkább csak egy koronázódíszről, vagy homlokzati kőlap becsatlakozásáról kellett gondoskodni, ez nem volt feltétlenül fontos.⁴⁴

A hetényi sarokkővet színvonalas kiképzése, oldalainak megfelelően lefargott illeszkedési felülete, márvány anyaga révén joggal sorolhatjuk a sírépítményelemek közé. Ezt a megállapítást erősíti a két, darabunkkal rokon feldkircheni sarokkő, amelyeket szintén nagyobb síremlék elemeinek tartanak,⁴⁵

⁴³ Elsősorban a sempeteri, grazi, aquileiai, borettói és sarsinai példákra gondolunk. Sempeter: Klemenc, J. – Kolsek, V. – Petru, P., *Anticne grobnice v Sempetru*. Antike Grabmonumente in Sempeter (Ljubljana 1972); Kranz 1986, 193., Graz: Schöber 1923, 195., 203. kép; Aquileia: Brusin, G., *Aquileia e Grado* (Padova 1973) 60., 35. és 36. kép; Toynbee, J.M.C., *Death and Burial in the Roman World* (London 1971) 79.; Boretto: Pflug, H., *Römische Porträtstelen in Oberitalien* (Mainz 1989) Kat.Nr. 58., Taf. 14 és 15.; Sarsina: Frova, A., *L'Arte di Roma e del Mondo Romano* (Torino 1961) 54., 45. kép.

⁴⁴ A Március 15. téren előkerült egyik sírkert sarokkő oldalán téglaporos habarcsmaradványokat észlelt az ásató, ami vagy arra utal, hogy jelen esetben falazással készítették el a sírkertet (olcsóság), vagy arra, hogy a becsatlakozó homlokzati kőlap illeszkedési pontatlanságait egyenlítették ki a habarcs által. Nagy, T., *Római kö emlékek Transaquincum területéről*. Bp. Rég. 15 (1950) 371., 8. és 9. kép.

⁴⁵ Hudeczek 1976, 97.

valamint a Dioscuros figura és a tér kapcsolata; a fejet ugyanis olyan módon faragták ki, hogy enyhén lefelé, a szemlélőre nézzen. Ez a szobrászati megformálásmód csak magasabb sírépítményeknél indokolt.

A hetényi belsőerőd tekintélyes mennyiségű spoliaanyagából ezenfelül előkerült egy Silenost vagy Iuppiter Ammont ábrázoló oromzati záródísz is⁴⁶ (15. kép). Az ehhez hasonló oromdíszeket sírépítmények tetőgerincén helyezik el, mint ahogy ez Sempeterben, C. Spectatius Priscianus, Q. Ennius Liberalis és C. Spectatius Secundinus síremlékein is látható.⁴⁷ A hetényi oromzati záródísz ennek alapján szintén magasabb sírépítményhez sorolhatjuk, amit a fej erőteljesen lefelé néző beállítás is megerősít. Az egyező márvány anyag és a szobrászati megformálás hasonlósága alapján (plasztikusan kiemelkedő szemgolyók, duzzadt arc) könnyen elképzelhető, hogy a hetényi sarokkő és az oromdíz egyazon síremléket díszítették, ami újabb bizonyítékot jelentene sarokkövünk sírépítményelemként való meghatározásában.

Hátramaradt még annak a kérdésnek a felvetése, hogy eredetileg hol állhatott a sírépítmény, amelyhez sarokkövünk és valószínűleg az oromzati záródísz is tartozott. Erre ma még pontos, egyértelmű választ nem tudunk adni, de az a tény, hogy a reliefek felülete a másodlagos felhasználás ellenére is meglepően jó állapotban maradt meg, inkább azt jelzi, hogy nem nagy távolságból hozhatták őket az erődfalba való beépítéshez.⁴⁸ Leginkább az alsóhetényi belsőerőd körzetében kell keresnünk a felállítási helyet.⁴⁹

A sarokkő figurális oldalainak párhuzamai, a nor-pannon motívum pontos megfelelői, a színvonalas kidolgozás és nem utolsósorban a márvány anyag alapján nem csupán Fl. solvai hatásról, hanem többről; solvai műhelytermékről beszélhetünk a hetényi kőhasábbal kapcsolatban.

A solvai mesterek a durvára lefaragott márványtömböket részben a Mura, Dráva vízi útjának kihasználásával szállították tovább és a felállítási helyen (Alsóhetény közelében?) faragták ki a részleteket.⁵⁰ A solvai kőfaragóknak ilyen messzi vidékre való eljutása nem meglepő; poetovioi műhelyek hasonlóképpen szállítottak sírkövet, kőossuáriumot Zala megyén kívül,⁵¹ a Balaton környékére is,⁵² hatásuk pedig Mursa

⁴⁶ Anyaga márvány. Méretei: m.: 32, sz.: 55, megmaradt v.: 80 cm. Tetején két hosszanti irányú csaplyuk látható. Méreteik: 4,5×5 cm, mélységük: 6 cm. A nagyjából trapéz formájú oromzati zárókő homlokzati oldalán erőteljes plaszticitású szakállas fejet faragtak ki, hosszú lelógó fülekkel. A fej homlokközéptől fölfelé eső része, a halántékok, valamint a fülek felső része letörtött. Kisebb sérülés van az orron is. A zárókő hátsó részén, a két szélen oldalirányú bevágás látható.

⁴⁷ Kranz 1986, 1., 2., 3., 17., 27. képek; További példákat a felső-ausztriai Zelkingből, Eckhart 1976, Kat.Nr. 100., Taf. 39. és Hafnerbachból ismerünk. Ubl 1979, Kat.Nr. 83., Taf. 34.

⁴⁸ Továbbá nehezen képzelhető el, hogy az erődépítésnél igénybevevett valeriai csapatok más provincia területéről szállítsanak köveket. Az egy helyről való származást erősíti a többi befalazott köemlék viszonylag egységes stílusa is. Tóth 1987–1988, 55.

⁴⁹ Alsóhetényben, az erőd melletti és vele egykorú IV. századi temetőn és településen kívül, korábbi település meglétét is valószínűsíteni lehet. Tóth 1987–1988, 54., valamint 56. Ezenkívül Felsőleperd és Dombóvár is szóba jöhet mint származási hely. Az előbbi lelőhelynél – amely az alsóhetényi erődtől É–K-re, mintegy 8 km-re fekszik – nagy kiterjedésű területen római épületmaradványok vannak. Tóth 1987–1988, 56.; Wosinsky M., Tolnavármegye története. Az őskortól a honfoglalásig. I. rész 2. kötet (Bpest 1896) 772. Bár a terepbejárások inkább késő római településre utalnak, (Tóth Endre szóbeli közlése) régészeti feltárások hiányában nem zárhatunk ki korábbi periódusokat sem. Dombóvár pedig az It. Ant. Pons Mansuetiana átkelőhelyével való azonosítása alapján vehető tekintetbe. Tóth 1987–1988, 57.

⁵⁰ Készre faragott reliefek szállítása nehezen képzelhető el a hosszú út és a többszöri átrakodás sérülésveszélyei miatt. Erdélyi 1974, 156.

⁵¹ Mócsy A., Római sírkő Magyarzerdahelyről. FolArch 9 (1957) 85.

⁵² Lengyeltóti (Somogy m.) környékéről származó kőossuárium. Mócsy A., Poetovioi kőossuárium a Balaton vidékéről. FolArch 16 (1964) 43., 45.

és Sopianae sírkövein egyaránt kimutatható.⁵³ Solvai műhely termékének tartják a Zala megyei Bagodvitenyéden előkerült márvány sírkövet is.⁵⁴

A hetényi sarokkő kormeghatározásához leginkább az ikonográfiai párhuzamok nyújtanak segítséget. C. Spectatius Priscianus sempeteri sírépítményéről – ahol a sarokkövek képmezőiben ugyancsak megtalálhatók a Dioscuros és ifjúreliefek – sokféle keltezés látott már napvilágot,⁵⁵ utóbb P. Kranz foglalkozott behatóbban a datálási problémákkal és a sírépítményt a rajta szereplő Dioscuros ábrázolásoknak az itáliai szarkofágplasztikában meglévő pontos párhuzamai, a nagyszobrászati előképek,⁵⁶ valamint az évszakuperszonifikációk ikonográfiai sajátosságai és a togaábrázolások alapján a 2. sz. végére, 3. sz. elejére helyezte.⁵⁷

Ugyancsak a kora Severus korra (193–211) keltezte M. Hainzmann és E. Pochmarski azt a négy, Herakles tetteit ábrázoló solvai sarokkövet, amelyeken a hetényivel pontosan megegyező noricum-pannoniai volutamotívum látható a képmezők felső lezárásaként.⁵⁸

Összehasonlítva a fenti példákkal megállapíthatjuk, hogy a hetényi sarokkő hasonlóan jó minőségű munka, kidolgozásának színvonala semmivel sem marad el tőlük, az egyes kis részletek is több helyen megegyeznek, így nem utánzásról, későbbi másolásról, hanem velük egykorú, azonos időszakban készült faragványról van szó. Készítésének idejét tehát szintén a 2. sz. végére, 3. sz. elejére tehetjük.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy Pannonia 2–3. századi történetében a Severus kor az az időszak, amikor leginkább elképzelhető, hogy költséges sírépítményt építtessen, távoli kőfaragókat és távoli kőanyagot hozattasson a megrendelő.⁵⁹

⁵³ Erdélyi G., Pannoniai római sírtáblák mitológiai jelenetekkel. ArchÉrt 77 (1950) 7. "

⁵⁴ Bilkei I.–Horváth L., Noricum római sírkövek Zalaiban. ZGy 16 (1980–1981) 19. Hasonlóképpen vélekedhetünk egy becselhelyi sírkő kapcsán is. RIU 289.; Mócsy A., Zala megye római kori köemlékeiről. ZGy 6 (1976) 24.

⁵⁵ Az idevonatkozó irodalom összefoglalását lásd: Kranz 1986, 202.

⁵⁶ Az előképeknek tekintett egyik római városi kolosszális méretű szoborcsoportot, a „Quirinális Dioscurokat” P. Kranz a középső – késő antoninuskorra keltezte. Kranz 1986, 207.; Lényegében ugyanerre az eredményre jutott legutóbb S. Geppert is. Geppert 1996, 67., Kat.Nr. „P32” (170-es, 180-as évek). Régebbi, ettől eltérő vélemények összefoglalását lásd: Kranz 1986, 206., 44. és 45. j.

⁵⁷ Kranz 1986, 204–212. Itt említjük meg a hetényihez legközelebb álló feldkircheni Dioscuros ábrázolású sarokkövek kormeghatározási problémáját. A két összetartozó sarokkövet (lásd jelen munka katalógusát, 6/a és 6/b). E. Hudeczek a 2. század közepére, ill. valamivel későbbre helyezte. Ez a datálás még erőteljesen tükrözte azt a korábban elterjedt álláspontot, hogy a solvai kőplasztika igényesebb alkotásait inkább a markomann háborúk elé kell keltezni. Diez 1959, 23. A 80-as, 90-es évek osztrák kutatása azonban több olyan új eredménnyel állt elő a sírplasztikai motívumok, az ábrázolt viseleti elemek értelmezésével, tipológiájával kapcsolatban, amelyek módosították a korábban elfogadott keltezési támpontokat. (Pl: Pochmarski–Nagele, M., Die Dionysischen Reliefs in Noricum und ihre Vorbilder. (Wien 1992) 202. A problémáról általánosan: Harl, O., Historische Selektion und Datierung römischer Steindenkmäler im Ostalpenraum. In: Akten des 2. Internationalen Kolloquiums über Probleme des provincialrömische Kunsthaffens. Veszprém 1991 (1991) 29. A feldkircheni köemlékeknél semmi sem indokolja a 2. század közepére (ill. valamivel későbbre) való keltezését, így ezt a kormeghatározást nem tudjuk elfogadni.

⁵⁸ Lásd a 37. jegyzetet. A grafendorfi köemlék – amelyen szintén azonos kidolgozású és vonalvezetésű volutamotívumot faragtak ki, lásd 28. j. – E. Weber által javasolt 2. sz. első felére való keltezését túl korainak tartjuk. A nor-pannon motívum feltűnése ugyanis nagyjából a 2. század közepére tehető, eddig előkerült legkorábbi pontosan keltezhető dunavidéki emléke az aquincumi nádorkerti oltár (i. sz. 164). Erdélyi 1974, 116. A savariai Iseum processiójelenetének nor-pannon motívuma bár kidolgozásában nem felel meg pontosan a hetényinek, de kontúrjának vonalvezetése, szerkesztési elve azonosan mondható. Az Iseum megépítését, szobrászati elemeinek elkészítését szintén a Severus korra helyezik leginkább. Tóth I., Az Iseum szobrászati díszítéséhez. Savaria 9–10 (1975–1976) 101. Másként: Szentlélek, T. – Savaria (Budapest–Amsterdam 1971) 41. – i. sz. 188-ra a CIL III 4150 alapján.

⁵⁹ A markomann háborúk, valamint a 3. század derekának viszonyai nem kedveztek a szállítás biztonságának.

IRODALOM

- BETHE 1905 *Bethe, E.* Dioskuren. In: PWRE V. (Stuttgart 1905) 1087–1123.
- BUÓCZ 1994 *Buócz, T.* Lapidarium, Savaria Múzeum (Szombathely 1994).
- CUMONT 1942 *Cumont, F.* Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains (Paris 1942, rep 1966).
- DIEZ 1959 *Diez, E.* Flavia Solva. 2. kiadás (1959).
- ECKHART 1976 *Eckhart, L.* Die Skulpturen des Stadtgebietes von Lauriacum. CSIR Öst. III. 2 (Wien 1976).
- ERDÉLYI 1974 *Erdélyi, G.* A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Apollo könyvtár 5. (Budapest 1974).
- ERDÉLYI – FÜLEP 1956 *Erdélyi, G. – Fülep, F.* Kőemlék katalógus. In: Intercisa I. Dunapentele története a római korban. ArchHung. 33 (1956) 233–276.
- FARKAS – GABLER 1994 *Farkas, Z. – Gabler, D.* Die Skulpturen des Stadtgebietes von Scarbantia und der Limesstrecke Ad Flexum – Arrabona. CSIR Ung. II. (Budapest 1994).
- GEPPERT 1996 *Geppert, S.* Castor und Pollux. Untersuchung zu den Darstellungen der Dioskuren in der römischen Kaiserzeit (Münster 1996).
- GORENC 1971 *Gorenc, M.* Antike Bildhauerarbeiten Südstoermarks und die römische Kunst Norikums und Pannoniens. Vjesnik 5 (1971) 15–46.
- GURY 1986 *Gury, F.* Dioskuroi/Castores. In: LIMC III.1 (1986) 608–635.
- HAINZMANN – POCHMARSKI 1994 *Hainzmann, M. – Pochmarski, E.* Die römerzeitlichen Inschriften und Reliefs von Schloss Seggau bei Leibnitz (Graz 1994).
- HEGER 1987 *Heger, N.* Die Skulpturen der Stadtgebiete von Aguntum und von Brigantium. CSIR Öst. III.4. (Wien 1987) Aguntum 1. Teil.
- HUDECEK 1976 *Hudecek, E.* Neufunde von Grabdenkmälern in Feldkirchen bei Graz. RÖ 4 (1976) 97–118.
- KRANZ 1986 *Kranz, P.* Die Grabmonumente von Sempeter. BJ 186 (1986) 193–239.
- KRÜGER 1974 *Krüger, M.–L.* Die Reliefs der Stadtgebiete von Scarbantia und Savaria. CSIR Öst. I. 5 (Wien 1974).
- MODRIJAN – WEBER 1965 *Modrijan, W. – Weber, E.* Die Römersteinsammlung des Joanneums im Eggenberger Schlosspark. 1 Teil, Verwaltungsbezirk von Flavia Solva. SchSt 12 (1965) 3–118.
- PICCOTTINI 1994 *Piccottini, G.* Grabstelen, Reiter – und Soldatendarstellungen sowie dekorative Reliefs des Stadtgebietes von Virunum und Nachträge zu CSIR Öst. II/1–4. CSIR Öst. II.5. (Wien 1994).
- PRASCHNIKER 1946 *Praschniker, C.* Die Skulpturen des Heiligtums des Mars Latobius von St. Margareten im Lavanttal. ÖJh 36 (1946) 21–40.
- ROSCHER 1884–1886 *Roscher, W. H.* Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie I.1 (Leipzig 1884–1886) Dioskuren. 1154–1176.
- SCHÖBER 1923 *Schöber, A.* Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien, Band X. (Wien 1923).
- TÓTH 1987–1988 *Tóth, E.* Az alsóhetényi 4. századi erőd és temető kutatása, 1981–1986. Eredmények és vitás kérdések. ArchÉrt 114 (1987–1988) 22–60.
- UBL 1979 *Ubl, H.* Die Skulpturen des Stadtgebietes von Aelium Caetium. CSIR Öst. I.6 (Wien 1979).
- WALDE 1988 *Walde, E.* Zu den Jünglingsdarstellungen auf römischen Grabmälern in der Provinz Noricum und benachbarten Gebieten. BVbl 53 (1988) 293–300.

ECKSTEIN MIT DER DARSTELLUNG VON DIOSKUR AUS ALSÓHETÉNY

Aus der Mauer der Festung von Alsóhetény (Komitat Tolna, nordwestlich von Dombóvár, Ungarn), südlich vom Turm Nr. 34 kamen sekundär eingebaute behauene Steine während der archäologischen Ausgrabung im Jahre 1994 zum Vorschein (Abb. 1). Der eine freigelegte Haustein ist ein Bruchstück des oberen 2/3 Teiles von einem Marmoreckstein mit rechteckigem Schnitt, dessen zwei angrenzende Seiten mit figuraler Reliefverzierung versehen wurden (Abb. 2–4). Die Maße des erhalten gebliebenen Stückes: Höhe 59 cm, Breite 58 mm, Dicke 36 cm. Im Feld der Hauptseite, welche mit dem norisch-pannonischen Volutenmotiv abgeschlossen ist und einen gebogenen vertieften Hintergrund hat, wurde die Figur eines Dioskuren, wer sein Pferd am Zügel führt, behauen. Für den Körper des Dioskuren ist eine stark betonte und klar gegliederte Muskulatur charakteristisch, die Formgebung des Gesichtes ist leicht pausbäckig, die Nase ist abgebrochen. Die linke Hüfte liegt etwas höher als die rechte, so kann man feststellen, daß das linke Bein das Standbein ist, während rechts das Spielbein nur eine leichte Unterstützung leistet. An mehreren Stellen kann man die Verwendung eines Bohrers feststellen, so z. B. beim Nabel, bei der Lende und beim Zaumzeug. An der kürzeren Seite mit Reliefverzierung, im glatten ungegliederten Rahmen, im im Vergleich zur Hauptseite weniger vertieften Feld steht die Figur eines unbedeckten Jungen mit unbedecktem Kopf (vom Schenkel nach unten abgebrochen). Die niedergelassene linke Hand hält den oberen Rand seines ovalen Schildes. Die Nase ist abgebrochen, der rechte Unterarm und die Oberhand zeigen Spuren kleinerer Verletzungen. Die auf das Gesicht zu zurückgewandte rechte Oberhand ist in der Höhe, ähnelt einer Bewegung, als hätte er eine Lanze oder ein Schwert in der Hand, es wurden aber keinerlei Gegenstände ausgehauen. An demselben Rand ist auch der Rahmen beschädigt. An dieser Seite findet man vom Gebrauch eines Bohrers keine Spur, außerdem ist die Formung der Details nicht so gründlich bearbeitet, wie bei der Figur des Dioskuren (z. B. die Behaarung und das Gesicht wurden mit einer eingemeißelten Linie voneinander getrennt und die rechte Oberhand wurde etwas ungeschickt geformt). Die hintere unverzierte Seite des Ecksteins wurde grob behauen, die Nebenseite ohne Relief hat am Rande eine längsseitige, etwas schräge Kante, welche zur Einsetzung der hier angeschlossenen frontalen Steinplatte beitrug (Randbreite: unten 7 cm, oben 8 cm). Auf dem glatt gehauenen oberen Teil des quaderförmigen Steinstückes befinden sich drei rechteckige Zapfenlöcher; eins in der Mitte, je eins an den Rändern, sich an die Seiten ohne Relief anschließend (Abb. 4).

Die Dioskuren (Kastor und Pollux) hatten eine wichtige sepulkral-symbolische Bedeutung, einerseits symbolisierten sie das den Tod besiegende Verbundensein, die ewige Unzertrennlichkeit, andererseits verkörperten sie auch die Verbindung zwischen Finsternis (Tod) und Helle (Leben), da sie miteinander abwechselnd an dem einen Tag in der Unterwelt, an dem anderen im Himmel waren. Die Zwillingsgötter erschienen in der offiziellen Staatspropaganda zur Zeit der römischen Republik als Verteidiger Roms. Ihre Bedeutung wurde während der Kaiserzeit mit der Symbolisierung der Eintracht zwischen den Mitherrschern, bzw. *principes iuventutis*, sowie mit der der Ewigkeit des Kaisertums erweitert.

Die Dioskuren kamen in Noricum im südlichen, südwestlichen Teil der Provinz, in Pannonien an den nach Italien führenden Wegen bzw. in deren Nähe vor,

und zwar im Feld der Hauptseiten von Grabdenkmälern oder von Ecksteinen der Begrabungsstätten (Abb. 11). Diese Darstellungen sind letzten Endes auf die Kolossalstatuen von Dioskuren in der Stadt Rom zurückzuführen (siehe: S. Geppert a.a.O. Taf. 1–3 und 4–6) und sind miteinander insofern übereinstimmend, daß sie die Zwillingsgötter immer mit ihren Pferden zusammen zeigen. Die genauesten Analogien des Dioskuren von Alsóhetény kann man auf zwei zusammengehörenden Grabdenkmalecksteinen aus Feldkirchen auf dem Territorium der einstigen Stadt Flavia Solva entdecken (Abb. 12–13). Auf eine Verbindung mit Flavia Solva weist auch das selten vorgekommene, mit eigenartiger Linienführung bearbeitete, das Feld der Hauptseite abschließende norisch-pannonische Motiv hin (siehe den Literaturhinweis der Anmerkungen Nr.37, 38).

Die figurale Darstellung der Nebenseite des Ecksteines kann man ikonographisch mit den Darstellungen von Jungen auf den Ecksteinen zumeist größerer Grabdenkmäler vergleichen, welche je eine Figur zeigen und meistens in Süd-Noricum sowie im südwestlichen Gebiet von Pannonien konzentriert vorkamen (Abb. 5). Für diese Jungendarstellungen waren die Nacktheit, der Kontrapost, die Darstellung zusammen mit Waffen als gemeinsame Züge typisch, außerdem wurden sie gleichermaßen an einem Steinstück eines Grabmals oder Bauwerkes behauen. Als nächste Analogien können wir Beispiele aus Flavia Solva, Poetovio, Aquae Iasae, sowie aus Piber erwähnen (Abb. 6–9). Problematisch ist die rechte Hand des Jungen von Alsóhetény, welche uns an die Bewegung erinnert, als hätte er eine Lanze, eventuell ein Schwert oder Schwertriemen in der Hand, obwohl drin nichts behauen wurde. Man kann auch annehmen, daß die Waffe vielleicht bemalt dargestellt wurde, oder der Steinmetz das Vorbild des Musterbuches falsch gedeutet hatte. Eine weitere Schwierigkeit bedeuten die Sinndeutung der Reliefs mit Jungendarstellung, sowie die Bestimmung ihrer sepulkral-symbolischen Bedeutung. Früher wurden diese Reliefs von der Bronzesulptur des „Magdalensberger Jungen“ abgeleitet und als Mars Latobius interpretiert (C. Praschniker, E. Diez, G. Piccottini, H. Kenner). E. Walde verwarf demgegenüber die Interpretation des „Magdalensberger Jungen“ als Mars Latobius, dementsprechend die Ableitung der Reliefs mit Jungendarstellung davon und ihre Interpretation im Zusammenhang mit Mars Latobius. Seiner Meinung nach handelt es sich hier um Herosdarstellungen, welche die Emporragung des Verstorbenen aus der Welt der Menschen symbolisieren. E. Pochmarski sieht darin die Darstellung einstiger Kampfgeschicklichkeit, Mannesmut des Verstorbenen. Auch unserer Meinung nach kann in diesem Falle von Gottesdarstellung keine Rede sein, da die Jungendarstellungen oft auf der kürzeren Seite der Ecksteine, an einer im Vergleich zur Hauptseite untergeordneten Stelle behauen wurden. Demgegenüber kann man lieber annehmen, daß es sich hier um Heros- bzw. Kriegerdarstellungen handelt, welche vom Musterbuch übernommen wurden, ohne eine ernsthaftere grabsymbolische Bedeutung gehabt zu haben, nach Wunsch des Bestellers, lieber als Verzierungs-element und nicht als symbolische Figur auf dem Grabmal. Auch auf zur Gliederung dienenden Steinquadern des Nymphaeums in Aquae Iasae wurden Jungendarstellungen behauen, ohne jede sepulkrale Bedeutung.

Der Eckstein von Alsóhetény konnte zu einem Grabbau und nicht zu einer Grabeinzäunung gehören. Darauf weisen die Ausführung hohen Niveaus, die der Anschließung entsprechend behauene Oberfläche der Seiten, die Stoffwahl, nämlich Marmor, dann die Verbindung zwischen der Figur des Dioskuren und des Raumes hin; der Kopf wurde nämlich so behauen, daß er leicht nach unten, an den Betrachter schaut. Diese Formgebung der Bildhauerei ist nur bei einem höheren Grabmal begründet. Aus den Spolien der Festung von Alsóhetény kam schon früher ein Firststein vom Grabmalgiebel mit der Darstellung von Silen oder Iupiter Ammon zum Vorschein (Abb. 15). Da beide Werke aus gleichem Marmor und mit ähnlicher bildhauerischen Formgebung bearbeitet wurden, ist es leicht

vorstellbar, daß der Eckstein und der Firststein dasselbe Grabmal verzierten, es würde einen weiteren Beweis für die Identifizierung unseren Ecksteines als Grabbauelement führen. Meister aus Flavia Solva mußten dieses Grabdenkmal höchstwahrscheinlich irgendwo in der Nähe von Alsóhetény aufgestellt zu haben, sie förderten die grob abgemeißelten Marmorblöcke aus Noricum zum Teil auf den Wasserstraßen der Drau und der Mur, um dann an Ort und Stelle die Details zu behauen.

Auf Grund der ikonographischen Analogien kann man den Eckstein vom Ende des 2., bzw. Anfang des 3. Jahrhunderts datieren (Hainzmann – Pochmarski 1994, Kat.Nr. 78, 79, 80, 86; sowie Kranz 1986, 204–212).

Beszédes József

THE LOVAS CASKET

Mihály NAGY

Flóris Rómer had reported first of a Roman wooden casket, mounted with bronze sheets in repoussé-technique (Fig. 1)¹ which he saw on 29th August, 1875 in the possession of the Bishop Miklós Bezerédy in Veszprém. According to Rómer's informations the casket was found in the chapter's vineyard in Lovas, between Alsóörs and Pálozsnak, near the northern shore of Lake Balaton.² Rómer described the fragile casket, and from this description turns out that certain parts of the mounting were lost after that time (Fig. 2).³ Compared to the condition of 1875, two small roundels, showing Bellerophon, are missing from the left end of the first (upper) row today, furthermore the fragments of the standing figure, third in the row from the left, were lost⁴, and the lower part of the fourth standing figure's body had suffered damages too.

After Rómer's description, the casket remained unstudied for a long time.⁵ The first detailed study was published by Géza Supka in 1914.⁶ Supka in his article had dealt with the influence of Asian art during the Roman period, and identified this artefact as a "Mithraic casket".⁷ Bálint Kuzsinszky had found new details regarding the former owners of the casket.⁸ He shortly described the female figure, emerging from the earth, holding two snakes in her hands, on the lower left

¹ Rómer 1876, 176-179. Our Fig. 1. is a reproduction from Kuzsinszky 1920, 179, Fig. 216. Although Fig. 10. in Supka 1914, 13 shows a further fragment in the left upper corner, now missing, we did not reproduce this picture because of its poor quality. Width of the box: 229 mm; height of surviving board: 103 mm; thickness of board: 14 mm. (All photographs were taken by Mr. András Dabasi, Hungarian National Museum). Here, I would like to express my gratitude to Professors János Harmatta and Zoltán Kádár for their valuable remarks regarding the manuscript of this article.

² Magyarország Régészeti Topográfiája 2. A Veszprémi járás (Budapest, 1969), 126: a more precise location cannot be ascertained.

³ The restoration works were done by Mr. Tamás Szabó, Hungarian National Museum.

⁴ As it is visible on Fig. 1, its posture is similar to the previous one. According to Rómer, he holds a curved dagger in his left hand, and because of the mask between the second and third standing figure, he identified them as Athena and Perseus.

⁵ Hampel 1881, 144 mentions the casket still in the bishop's possession. It was acquired by the Hungarian National Museum only in 1899. (Inv. no: 67.1899). Following Hampel, Engelmann 1908a, 243 and 1908b, 357, writing about 4th century caskets from Pannonia, mentions it in the possession of the bishop. Laczkó 1912, 11, no. 22 adds that the casket was found together with a skeleton in a brick grave, at the above mentioned site.

⁶ Supka 1914, 11-16.

⁷ Supka 1914, 16 writes, that "The main standpoint of our discourse was to demonstrate, that the lower right plaque of the casket shows Iranian influence, contains mainly Iranian religious emblems, or at least the main figure was borrowed from this circle."

⁸ Kuzsinszky 1920, 178. He states, that after 1881 the casket came into the possession of Dezső Véghelyi, sheriff of Veszprém county. After his death, the National Museum had purchased it from his widow in 1899.

panel, and identified her as Tellus; moreover rejected Supka's interpretation of the figure as Dea Syria.⁹ Before the comprehensive study of Aladár Radnóti on the casket mounts found in Dunapentele, we find only two mentions of the Lovas casket.¹⁰ Radnóti gives a detailed analysis of a set of casket mounts with the representations of Heracles and Bellerophon, which is related to the Lovas casket in many aspects (Fig. 3).¹¹ The casket from Dunapentele was found in a sarcophagus, containing grave goods dated to the middle of the 4th century A.D. According to Radnóti, the casket belongs to the group applying the 'Medallion style'¹² which first appeared at the end of the 3rd century and reached its apex during the second third of the 4th century A.D. An outstanding characteristic feature of the Dunapentele casket is the total lack of Christian symbols, and therefore Radnóti had dated its manufacture to the reign of emperor Julian Apostate (361-363 A.D.). He established, that it was a product of one of the important central workshops, possibly of that working in Sirmium, the capital of Pannonia Secunda.¹³ Regarding the Lovas casket, Radnóti stresses, that the craftsman who had made it, followed the traditions of the above mentioned workshop, and the representations of Heracles and Bellerophon are belonging to the latest phase of this tradition. He emphasizes furthermore, that the two caskets were not made in the same workshop, the latter being manufactured by a local master, working in a period, when the large central workshops were not able to supply them with prefabricated mounts anymore, i.e. around the turning of the 4th to 5th centuries A.D.¹⁴ Radnóti called the attention to the barbarous style of the mounts on the Lovas casket, comparing it with other mounts found in Dunapentele, belonging to the same period and milieu.¹⁵ He explained the barbarous finish of these mounts, and the appearance of unfamiliar motifs on them, with the advent of new ethnic groups of barbarian origin to Eastern Pannonia after 380 A.D. He had pointed out the connections between Pannonia and the circle of grave no. 20 at Szentcs-Nagyhegy on the Great Hungarian Plain, and the impact of Eastern Germans both on the material culture of this circle and on that of Late Roman Pannonia.¹⁶

The most recent comprehensive studies on the Lovas casket have been written by Dorottya Gáspár.¹⁷ According to her typological classification, the casket belongs to her Group II,¹⁸ and adds, that it is related to two caskets, regarding the combination of roundels and square fields.¹⁹

⁹ Kuzsinszky 1920, 179 and Supka 1914, 15 and 16.

¹⁰ Nagy 1936, 19 and Fig. 16: he gives the findsite erroneously as Lovasberény. The same site appears in the article of A. Marosi, Székesfehérvári Szemle 6, 1936, 113 too.

¹¹ Radnóti 1957, 271-272; 274; 276; 328-330 cat. no. 19; Gáspár 1986, 155-156 cat. no. 402 (Hungarian National Museum, inv. no. 32.1906.36.).

¹² For the dating of the Medallion style, see: Radnóti 1955, 182 and 184. To the origin and dating of the style and its application on earthenware cf.: Salomonson 1962, 84-88.

¹³ Radnóti 1957, 272 and 276.

¹⁴ Radnóti 1957, 295; Bellerophon appears on a series of belt fittings too, see e.g.: Burger 1974, 81 with further literature.

¹⁵ Radnóti 1957, 280 and 290; 302. Fig. 66 (cat. no. 120) and Pl. LXIV:3 (cat. no. 119).

¹⁶ Radnóti 1957, 27-279. See furthermore Párducz 1956, 165-177; and cf. the critical notes of Bóna 1980, 489 about the 'Szentcs-Nagyhegy Group'; and recently Nagy 1996.

¹⁷ Gáspár 1971, 14-15, no. 2; and 31-32. Cf. Buschhausen 1971 A 45; Gáspár 1986, 54, paragraph 52; 68, paragraph 79; 217, cat. no. 828; Babos 1986, 376: the box was made of pine [*pinus nigra* L. (Laricio var. *nigricans* Parl.)].

¹⁸ Gáspár 1986, 54.

¹⁹ Gáspár 1986, 80: cat. no. 550 from Dunapentele and cat. no. 837 from Kisárpás-Mórichida.

Fig. 1. The condition of the Lovas casket in 1920
1. ábra A lovasi ládika, 1920-as állapot

The shape of the casket

As it is visible on Figs. 1 and 2, only the upper part (with some remnants of the adjacent sides), and another piece with a fragmentary corner mount have survived from the wooden box. On the basis of spacing of the original nails, we can ascertain the position of the upper stripe.²⁰ The stripe with the large roundel showing a cavalryman, may have been placed originally in the middle. As for the fragment in the lower left corner on Fig. 2, this could have been another stripe, identical with the upper one, and it may have adorned the bottom of the casket. According to our reconstruction, the front side of the box was a quadrate, measuring 229×229 mm (without the lid).²¹

²⁰ For the possibilities of reconstruction cf. *Gáspár* 1971, 14–15.

²¹ We can assume, that there were only three stripes of identical height, and they were arranged so that the fragment with the roundel in the lower left corner on Fig. 2 and 9. had covered originally the forepart of the lid (and it was decorated with the same scenes like on the next one below it). Cf. e.g. the casket in *Gáspár* 1986, 197 cat. no. 688 from Dunaújváros. In this case the shape of the front part is again quadrate. The fact, that the height of casket lids (and their mounts) in group II are usually smaller than the uppermost decorative stripe on the lower part of the boxes, contradict to this possibility: see e.g. *Gáspár* 1986, 202–203, cat. no. 733; 211–212, cat. nos. 791 and 792; 218, cat. no. 838; 226–227, cat. no. 903 and mainly 218, cat. no. 837, the latter being the closest parallel to the *Lovas* casket in this typological group.

Fig. 2. The Lovas casket after its restoration in 1992
2. ábra A lovasi ládika az 1992. évi restaurálás után

The dating of manufacture

As we have already mentioned, according to Radnóti, the closest parallels to the representations on the Lovas casket were found in Dunapentele (Fig. 3). He dated the casket to the reign of Emperor Julian. Dorottya Gáspár allows an earlier dating (end of the 3rd century A.D.),²² which seems to be too early, if we compare the motifs on this casket with similar ones represented on other related pieces.

The Muse Thalia is portrayed on the casket from Felcsút, found together with the coins of Valentinian I;²³ her posture and the corner of her *himation* hanging down from her left hand, holding a mask, is practically identical with that of the second standing figure on the Lovas casket. Representations, like the vertical folds on the *chlamys* of a dancing young man on the upper right corner of this casket, have served as prototypes for the craftsman, who carved the moulds for the mounts of the Lovas casket, when he – misinterpreting the original one –, turned it into

²² Gáspár 1986, 74, paragraph 97.

²³ Gáspár 1986, 202–203, cat. no. 733, Pls. X–XI.

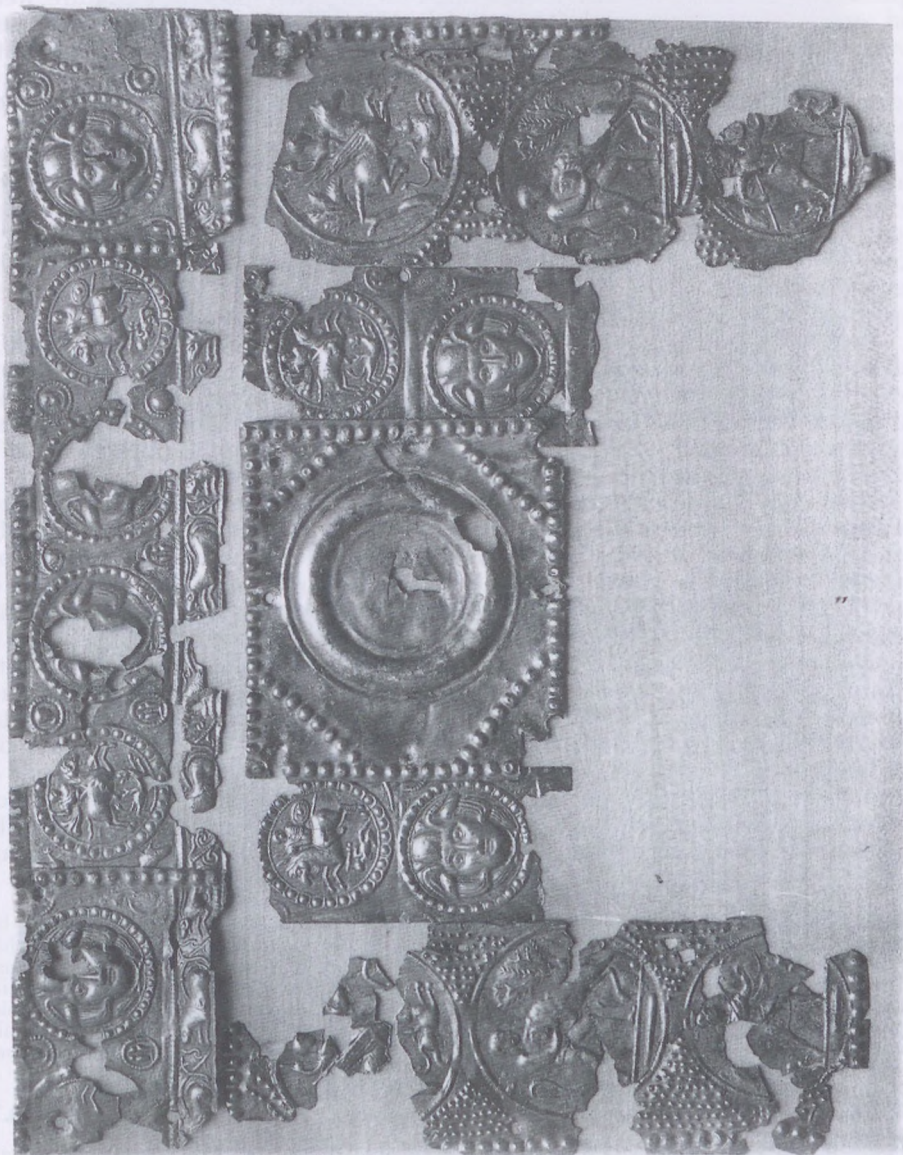

Fig. 3.
2. ábra

Casket from Dunapentele with the representations of Heracles and Bellerophon
Ládika Dunapenteléről Héraklész és Bellerophón ábrázolásával

hanging objects, resembling to plaits of hair, independent from the figure's clothes. Muses were represented on the casket from Tordas too.²⁴ On one of the caskets from Kisárpás-Mórichida, four Muses, Melpomene, Clio, Euterpe and Thalia were represented; the latter two beside each other on the same sheet. The posture, wear and attributes of Thalia are identical with those on the casket of Felcsút²⁵ and Lovas. Euterpe and Thalia are portrayed similarly, beside each other on both caskets, and the folds on Euterpe's himation occur in a misinterpreted version beside the figure of the first Muse on the Lovas casket (Fig. 2 and 4). Euterpe and Thalia appear beside each other, with the same attributes and similar posture on the Muse casket of the Esquiline Treasure as well. This type of perfume caskets could serve as a prototype for the more simple provincial versions, during the second half of the 4th century A.D.²⁶ The above mentioned folds appear on a casket from Keszthely-Fenekpuszta too,²⁷ this time with a pearled border. On the panels of this casket the vine-branches and snakes consist of rows of pearls, the latter being similar to the snakes on the Lovas casket (Fig. 8).²⁸ On both caskets appears a figure playing the lyre (Fig. 5).

Bellerophon riding Pegasus, appears both on the casket of Dunapentele,²⁹ and on a third casket from Kisárpás-Mórichida, which Dorottya Gáspár lists among the closest typological parallels of the Lovas casket.³⁰ On the Dunapentele and Kisárpás caskets Pegasus has large wings, but on the Lovas panel the wings are atrophic (Figs. 5 and 7), similarly to the representation on the casket from Királyszentistván³¹, dated by Dorottya Gáspár about 400 A.D.

As already Radnóti noted, there are no traces of Christian symbols neither on the Dunapentele, nor on the Lovas casket. As the craftsman of the moulds of the mounts for the panels of the latter one obviously follows the tradition of the caskets distributed in the northeastern part of Pannonia, dated to the second half of the 4th century A.D., we can date the Lovas casket to the same period, or slightly after, when the closest analogous piece, the Dunapentele casket was made, i.e. to the reign of emperor Julian.³² Like in the case of all artefacts, the inherent genetic features of the Lovas casket too, had been determined by historical circumstances. The deterioration in style, the mistakes made during copying provincial prototypes, the misinterpretations and reinterpretations are due to these historical circumstances. The craftsman was a more or less skilled one, but seemingly, some of the mythological symbols were unfamiliar for him, and he only partly understood the contents of the pictures he copied. Following Radnóti, we can assume, that the master of the moulds was of barbarian origin who settled down in Eastern Panno-

²⁴ Bánki 1967-1968, 233-234. The author dates the burials to the last third of the 4th century, but before 375 A.D., and points out the foreign, barbarian elements in the cemetery, establishing their probable Sarmatian origin. Cf. Gáspár 1986, 273, cat. no. 1331 Pl. XLIV. The following muses were portrayed on the Tordas mounts: Melpomene, Erato, Clio and Polyhymnia; the latter being named as POLIOTMA. This misspelling correlates with the misinterpretation of the copied prototypes in the case of the Lovas casket, and is characteristic to this period. We find similar misinterpretations on barbarian copies of gold medallions, e.g. during the reign of Valens, see: Alföldi 1929-1930, 14-15.

²⁵ See note 23 above.

²⁶ Shelton 1981, 75-77. The author on p. 69 dates the treasure as a whole between 330 and 370 A.D.

²⁷ Gáspár 1986, 211-212, cat. no. 791 Pls. XIV-XV.

²⁸ Similar motifs appear on a casket from Kisárpás-Mórichida: Gáspár 1986, 218, cat. no. 838 Pl. XIII. Sceptres, standards, lances and folds of garments usually appear as rows of pearls on imperial portraits, during the second half of the 4th century A.D.; see Delbrueck 1933, Pls. 12-14 and 16.

²⁹ See note 11 above.

³⁰ Gáspár 1986, 218, cat. no. 837, Pl. IX.

³¹ Gáspár 1986, 214-215, cat. no. 808, Pl. XXXIII.

³² See notes 11-13 above.

³³ Radnóti 1957, 277-278.

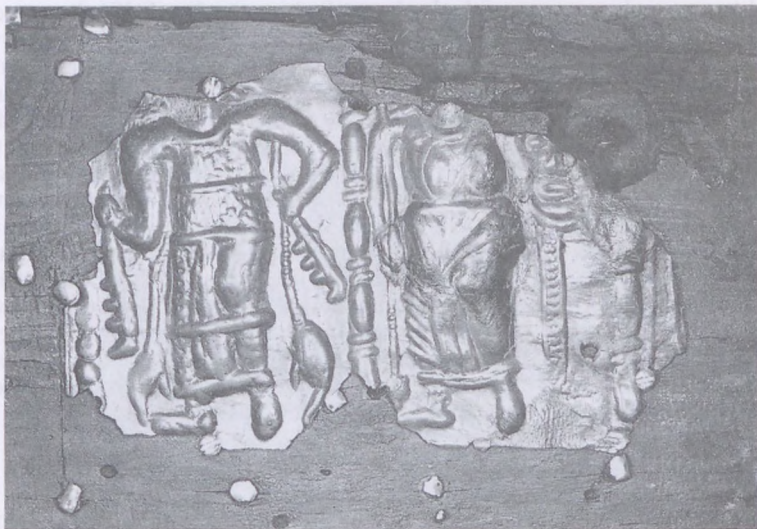

Fig. 4. Euterpe and Thalia from the Lovas casket
4. ábra Euterpé és Thalia alakja a lovasi ládikáról

Fig. 5. Apollo playing the lyre on the Lovas casket
5. ábra Lyrát pengető Apollo alakja a lovasi ládikáról

nia,³³ and trying to keep pace with the latest fashion and to fulfil the needs of his buyers, he not only copied still existing iconographic types, but applying elements of them, he created new ones with new mythological contents.³⁴ We cannot agree with Radnóti, when he ascribes the appearance of pagan, barbarous representations on our caskets, only to the restlessness during the last quarter of the 4th century A.D. There could have been other reasons in Pannonia, like e.g. the sudden ideological change during the reign of emperor Julian, why central workshops could not produce enough prefabricated mounts. Among such circumstances, when central workshops must have been retooled, they were simply unable to supply the market with newly styled products. It is fairly possible, that a local cabinet maker, who could not use the mounts with Christian symbols at his disposal, had his own moulds made. It is evident, that the Lovas casket does not belong to the latest ones in Pannonia, which were manufactured yet as late as the middle of the fifth century A.D.³⁵ We can identify the forerunners of the Lovas casket, while we do not know anything about its possible offsprings; so consequently we have to define it as a representant of a short-lived collateral line.

New observations on the panels

Without repeating the detailed description of Dorottya Gáspár,³⁶ I would like to draw the attention to some more details which could have been observed after a thorough cleaning of the panels.

It became clear that the long objects hanging down on both sides of the standing figures, parallel to their bodies, consist partly of small 'pearls' (Figs. 4 and 5).³⁷ Behind the female figure on the left panel of the second stripe, a row of five letter-like characters is visible (Figs. 6 and 10). The female figure stretches her left arm toward Heracles and holds a globular object (most possibly an apple) in it.³⁸ In the lower right corner of this panel a wavy line with a small roundel in the middle is discernible. In the roundel we can see the upper part of the bodies of two human figures, grasping each other's hands. We see similar representations on the so-called ornamental nail-heads of two caskets from Pannonia: on a piece containing biblical scenes from Császáz in North-East Pannonia³⁹ and on the casket from Dunapentele mentioned above (Fig. 3).⁴⁰ Two figures in a roundel appear on other monuments too,⁴¹ but all these are different from the figures on the Lovas casket, since on the latter, they hold each others hands, while on the others not. Two naked young man in similar position, one leading the other, holding his hand, appear several times on the lead tablets of the Danubian Cavalry God, distributed mainly in Eastern Pannonia, during the 3rd century A.D. as well.⁴²

On the same panel of the Lovas casket, behind the woman, on the lower end of the reflex bow, a small globular protrusion is discernible. Identical bow is visible on the two sides of an engraved gem, where we clearly see, that their lower

³⁴ To similar phenomena before 375 A.D. see: Nagy 1994, 294–295; and Nagy 1996.

³⁵ Radnóti 1957, 295; Gáspár 1986, 74, paragraph 97.

³⁶ Gáspár 1971, 14–15; 31–32; 33 and 34.

³⁷ See note 28 above.

³⁸ Römer 1876, 178; and Kuzsinszky 1920, 179 identified the person as Nike with a wreath. According to Supka 1914, 13 she is Nike with an armilla.

³⁹ Gáspár 1986, 145–146, cat. no. 349, Pl. XLIX: Császáz, grave no. 1.

⁴⁰ On the upper horizontal stripe, beneath the roundels with the head of Medusa. See note 11 above.

⁴¹ Harden et al., 1987, 278: Adam and Eve.

⁴² Tudor 1969, cat. nos. 123 Dunapentele; 124 Magyaregres; 127 and 128 Sirmium; 129 and 130 Dunaszekcső; 131 Batina; 132 Teutoburgium; 133 Bassiana; 164 Siscia; 165 Dörögdpusztá; 166 Tác; 186 (Hungary?); for the dating see: Tudor 1976, 97 (Class Bd).

Fig. 6. Scene with Heracles from the Lovas casket
6. ábra Jelenet Héraklészszel a lovasi ládikáról

ends terminate in snake heads.⁴³ A similar bow seems to appear beside the Great Goddess on a rectangular marble tablet belonging to the same cult, dated by Michael Rostowtzeff to the 3rd century A.D.⁴⁴ On the last scene of the second stripe of the Lovas casket, two horses trample on the tails of two snakes, held by a female figure emerging from the earth. Snakes very often appear on the tablets of the Danubian Cavalry God, dated to the 3rd century A.D., on the two sides of the Great Goddess, but she never holds them.⁴⁵ Antithetically arranged horses, trampling on snakes appear on three monuments of the Danubian Cavalry God, although the representation is not the same.⁴⁶

Like on the Lovas casket, the 'Medallion style' combined with pearly borders, is applied on some monuments of the Danubian Cavalry God, found in Eastern Pannonia, dated to the period "from the second half of the third century into the age of Constantine."⁴⁷ The close ties between the iconographical elements applied on the plaques of the Danubian Cavalry God and on certain scenes of the Lovas casket, support the dating of these caskets to the reign of emperor Julian, and we can consider them as manifestations of the pagan reaction on the local artefacts in Pannonia, under Julian and Valentinian I.

⁴³ Tudor 1969, cat. nos. 193 and 197. Cf. the comments in Tudor 1976, 264.

⁴⁴ Tudor 1969, 4, cat. no. 7; and Tudor 1976, 96 (Class Ba).

⁴⁵ Tudor 1969, 95–96, cat. no. 173: from Virunum, Noricum. It is worth to note, that the scene is represented on a rectangular copper plate, with the characteristic pearly edges, which occur on both the Dunapentele and Lovas caskets too. See furthermore the two serpents standing upright at the edges of a lead plaque from Selisté, Eastern Pannonia: Tudor 1969, 84, cat. no. 146; and Tudor 1976, Pl. II.

⁴⁶ Serpents lying on the ground, under the hooves of horses: Tudor 1969, 20, cat. no. 35: Romula, southernmost part of Dacia; 41, cat. no. 72: Oescus, Moesia Inferior; 112, cat. no. 197: plaster cast of an engraved gem in Rome.

⁴⁷ Tudor 1969, 73–74, cat. no. 126: Sirmium; and see furthermore the column shafts consisting of rows of pearls: 79–80, cat. no. 136: Divos; and 80, cat. no. 136: Ócsény, both Pannonia Inferior. Dating: Tudor 1976, 97 (Class Be).

Fig. 7. Bellerophon and the Chimaera from the Lovas casket
7. ábra Bellerophón és a Khimaira a lovasi ládikáról

The inscription of the Heracles panel

The characters behind the female figure on this panel were carved originally into the mould, consequently they appear in negative on the outer surface of the casket mount. (Figs. 6 and 10). The characters resemble the Latin letters V I E R X. The text could perhaps be interpreted as an abbreviation of the expression of best wishes *uter(e feli)x*. This kind of abbreviation is quite unfamiliar, although such inconsistencies are at present on the Tordas casket as well. The film for the picture on Fig. 11. had been placed in reversed position into the enlarger, during the enlargement, in order to illustrate on this picture, how the original writing on the mould looked like.

Interpretation of the scenes on the Lovas casket

As we have already seen, the craftsman of the moulds had applied iconographical elements of various origins. Because of the syncretism of these elements, we cannot identify the persons represented on these panels, only on the basis of classical mythology, and we may assume, that in this late period, the inconsistency in the use of iconographical types, moreover the confusion of attributes are due to the phenomenon, called *interpretatio germanica*.

As Dorottya Gáspár had pointed out, Apollo appears surely only on the Lovas panels among Pannonian caskets (Fig. 5).⁴⁸ Apollo playing the lyre appears on the golden patera from Pietroasa too, which, according to recent researches may have been made in Antioch around 360, probably 363 A.D., for the temple of Cybele, reconstructed by the emperor Julian.⁴⁹ On the patera, which according to other scholars, shows German deities in Roman disguise, appears a male god, sitting on a boar's skin and holds a mace with globular head in his right hand.⁵⁰ The god

⁴⁸ Gáspár 1971, 34.

⁴⁹ Harhoiu 1977, 10–11, Pl. VI:1, with further literature.

⁵⁰ Harhoiu 1977, Pl V:2; a better picture can be found in Dunăreanu-Vulpe 1967, Pl. 15.

Fig. 8. Goddess with snakes and horses from the Lovas casket
8. ábra Istennő kígyókkal és lovakkal a lovasi ládikáról

represented there is the German thunder-god Thor, who is the equivalent of the Roman Heracles.⁵¹ Heracles on the Lovas casket (Fig. 6) has two weapons as attributes: the traditional club behind him, and a new one, a mace with a globular head above it, having identical form to that of Pietroasa.

The female figure, holding an apple in her left arm and stretching it towards Heracles, cannot be Victoria. As her attributes, placed behind her, are a bow and a slim hunting dog, she may be identified with a divine huntress, like an aspect of the Roman Venus or her German equivalent.

The two human figures, swallowed by the serpent, may be identified as the German Dioscuri. The closest parallels to this representation are again dated to a much later period: we find two male figures encircled by a snake on the Gosforth Cross.⁵² The Dioscuri were popular among Germans generally;⁵³ in the neighbourhood of Pannonia they were venerated especially by the Vandals.⁵⁴

On the last panel of the second stripe (Fig. 8), a male figure on top of a column is represented. Its prototype could be a picture of Heracles, showing him on top of a column with raised club in his right and a bow in his left hand.⁵⁵ During the copying of this prototype, the copier turned the bow into a snake, and

⁵¹ Simek 1984, 171: *Hercules*, cf. Zangemeister 1895, 55; and De Vries 1957:II, 107. Thor appears on a silver plate brought into connection with Pannonia, dated before 375 A.D., see: Nagy 1994, 295. The names of the deities venerated by those Germanic tribes, which settled down in and around the Carpathian basin did not survive (but cf. note 54 below), so we can identify them only by their Old Icelandic names, known from later sources.

⁵² De Vries 1957:2, Pl. 17. The Dioscuri fighting against the serpent, which wants to catch them: Hauck 1983, Pl. 101:2 etc.

⁵³ The Dioscuri appear on the Pietroasa patera too, see: Dunăreanu-Vulpe 1967, Pl. 16.; moreover on the golden drinking horn of Gallehus dated about 400–450 A.D.: Brondsted 1963, 321–326; and on the so-called Meleager plate in the Sevso treasure, dated before 375 A.D.: Nagy 1994, 295.

⁵⁴ Much 1926, 28–34; Much 1934, 387–388.

⁵⁵ Boardman 1988, 804, no. 1392=1097: Apulian bell crater, 375–350 B.C.

Fig. 9. Mount fragment with Bellerophon and Euterpe from the Lovas casket
9. ábra Veret részlete Bellerophónnal és Euterpével a lovasi ládikáról

the club into an object resembling a fishing rod. Since the figure of Heracles was copied here, we may identify this representation with his Germanic equivalent, Thor, fishing the Midgard Serpent from the Ocean. We know again very far parallels to this representation, on the above mentioned Gosforth Cross, and on the Stone of Altuna.⁵⁶

The heads of the serpents held by the goddess on the Lovas casket are missing now, so we do not know anything about their original shape. Gods holding two ram-headed snakes in their hands are known from Roman Britain; of these only a figure identified as the Celtic god Cernunnos may be related with the picture on our panel.⁵⁷ The mythological significance of the two serpents in the hands of the goddess and the two horses trampling on the tails of them is not clear; but the long serpent around the piece of earth, from which the deity emerges, embodies the Midgard Serpent, swimming around the earth in the ocean.⁵⁸ The style of these horse representations is very closely related to some artefacts found in Germanic context, especially in the find of Thorsberg.⁵⁹

Regarding the goddess with serpents, usually symbolizing the earth, she seems to correlate with the hunting goddess on the first panel, and we may assume, that two epiphanies of the same deity, originally of chthonic and vegetation character were portrayed here, possibly those of a Germanic goddess whose name in the Roman period is unknown, but called Freyja or Vanadis in later sources. The two

⁵⁶ *De Vries* 1957, 144, Pl. XVII. To the connection between Thor and the column, see: p. 389–390. Thor's fishing: p. 142–143 and 265; furthermore *Gschwanter* 1968, 166–167.

⁵⁷ *Green* 1983, 63, Pl. 45: Cernunnos with two, ram-horned snakes from Cirencester; *Green* 1992, 143: bronze Mars holding two, ram-headed snakes, from Southbroom.

⁵⁸ About serpents and horses in northern chthonic fertility cults see: *De Vries* 1957:I, 362. The Dioscuri may appear in the form of horses as well cf. vol II, 253. The Midgard Serpent swimming around the earth: I:265.

⁵⁹ *Werner* 1941, Pl. 7:5; 7:7 and 7:8; cf. *Hagberg* 1967, 56, Fig. 46; and *Lund-Hansen et al.* 1995, 143, Fig. 4:6a.

Fig. 10. Letters on the Heracles panel of the Lovas casket
 10. ábra Felirat a lovasi ládika Héraklész ábrázoló lemezéről

Fig. 11. Picture showing the letters in negative from the Lovas casket
 11. ábra A betűk negatív képe a lovasi ládikáról

horses in this panel may be the other form of the Divine Twins in the first panel.⁶⁰ Similarly, the male god on the third panel, fishing up a snake seems to correlate with the deity represented as Heracles fighting with the Nemean Lion on the first panel: these two figures can be regarded as two manifestations of the same god as well.

On the three panels of the second stripe, the theme of the fight of heroes against dark and evil powers prevail. If we assume, that the scenes were arranged consciously, according to a planned iconographical program, we may interpret the first panel of the second stripe (Fig. 6) as the fight of Heracles/Thor against a daemonic beast (the giant, named as Hrungnir in later sources?),⁶¹ in order to rescue the Dioscuri from the stomach of the snake. Thor uses his hammer as a weapon in this myth, which is substituted by the mace on this panel, while the club, Heracles' original attribute lies unfunctionally in the lower corner. One of these Dioscuri is named in the same myth as Aurvandil ('shining Vandal').⁶² Bel-lerophon who is represented on the next panel (Fig. 7), as he kills the Chimaera, may have been interpreted as a similar Germanic dragonkiller hero, named in later sources as Siegfried, Sigurd, Helgi or Haddingus.⁶³ On the third panel again, Heracles/Thor with a snake in his hand represent the fight against the Midgard Serpent. These three separate victories may refer to the last fight of the gods, the Ragnarök,⁶⁴ but the goddess emerging from the earth embodies the rebirth of the

⁶⁰ Cf. *De Vries* 1957:II, 299 and 311–312. The snakes held by the goddess, emerging from the earth, moreover the vinestock on her left side must be considered as the symbols of earth and fertile vegetation. Dioscuri represented as horses: Much 1926, 40; and note 73 above.

⁶¹ Cf. *De Vries* 1957:II, 133.

⁶² *De Vries* 1957:II, 133 and Much 1934, 387. Since Aurvandil is in close relationship with the planet Venus, we may identify the female deity, at present in this scene, as the German Venus; and because of her attributes as a type similar to the Lacedaemonian one.

⁶³ To the close relationship between Haddingus, the Dioscuri and Thor, see: Much 1926, 28–40; similar representation on an Alamannic phalera from Seengen, dated to the 7th century A.D.: Ploss 1967, 121.

Fig. 12. Small clay bowl with a Runic inscription from Csákvár
 12. ábra Agyagtálka rúnafelirattal Csákvárról

Fig. 13. Small clay bowl with a Runic inscription from Csákvár
 13. ábra Agyagtálka rúnafelirattal Csákvárról

world after the last battle. The upper register, flanked by four roundels referring again to victories over dark powers, begins with Apollo, identical with Baldr (in later sources) according to the *interpretatio germanica*, who rules over the new world. In the later versions of the myth, the gods play with golden gaming boards;⁶⁵ on the Lovas casket, possibly due to classical inspirations, only the most important god appears together with her muses, who, according to classical tradition had sung their first song in honour of the gods, after they had defeated the giants.

The Csákvár bowl

A clay bowl with scratched signs, resembling a runic inscription excavated in Csákvár, Eastern Pannonia, not far from Lovas, may prove that certain objects were produced for use exclusively as grave goods (Figs. 12-15).⁶⁶ The signs had been scratched into the broad rim of the bowl before its coating with the red slip

⁶⁴ To the events of this battle, see: *De Vries* 1957:II, 392-405.

⁶⁵ *De Vries* 1957:II, 395.

⁶⁶ Small bowl (height: 34-39 mm; diameter of rim: 116 mm; diameter at the base: 48 mm) coated with brick-coloured red slip. Found on 28th April, 1981 in Csákvár, Gardens of Széchenyi Road in grave no. 138, over the left side of the pelvis. King Saint Stephen Museum, Székesfehérvár, excavation of Dr. Gabriella Nádorfi. Here I would like to express my gratitude to her, for allowing me to study and publish the bowl. The grave is dated to the last quarter of the 4th century A.D. (verbal information from Dr. Nádorfi). For the dating of the various sectors of, and the foreign barbarian elements in the cemetery cf. Nádorfi 1996, 96. (All drawings by Miss Ágnes Vári, Hungarian National Museum).

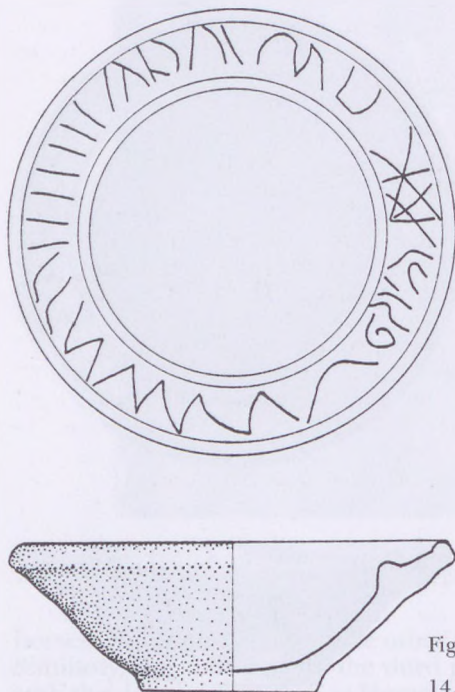

Fig. 14. Drawing of the bowl with Runic inscription from Csákvár
 14. ábra A csákvári rúnafeliratos tálka rajza

and firing (Fig. 14 and the second line on Fig. 15). As the signs were scratched into the rim, the stylus had pushed the clay towards the end of each line, enabling us to establish the ductus of writing (see the lower three lines on Fig. 15). The first combined sign may be interpreted as a ligature of four runes (*hail*), while the fifth one (*s*) may belong to the next symbol (see the analytical drawing in the first line of Fig. 15 with the number of the signs above). The fifth and ninth signs are the symbols of the Sun and Moon.⁶⁷ Signs 6-8 can be read as *akj(a)*, and may be paralleled with the Gothic conjunction *ak(jah)*, meaning 'likewise'. Signs 10-15 seem to be three pairs of runes (*ff*=*fehu* 'Vieh, Fahrhabe [cattle]', *ee*=*ehwaz* 'Pferd [horse]', *nn*=*naudiz* 'Not, Schicksalszwang [fateful necessity]'). These signs are possibly magic ones, by which the rune-master wanted to multiply the wealth of the deceased, and the last two signs served the enforcement of magic.⁶⁸ The seven vertical dashes, of which the first is shorter than the others in the 16th sign, are identical with the hidden version of the rune 'k', described first by Hrabanus Maurus. According to him, the letter 'k' can be coded as follows: the futhark, consisting of 24 runes, should be divided into three groups, each containing eight signs.

⁶⁷ These symbols, sometimes combined with runes, frequently occur on Eastern Germanic lance heads; see e.g. Krause 1966, 76-77 no. 32: Dahmsdorf (Burgundian?); 77-80 no. 33: Kowel (Gothic); 81-82 no. 35: Rozwadów (Vandal? cf. Altheim 1959, 297-298), all three dated to the middle of the 3rd century A.D. Lance heads without runes: Much 1920-1921, 78-81; Raschke 1933, 49-60 and recently Ščukin 1993, 323-333.

⁶⁸ Krause 1966, 208 mentions a similar magical text with three *f*'s dated to the period around 600 A.D.

All group bears the name of its first letter (we know only the Icelandic names of these groups from the 17th century: Freys-, Hagals- and Týs-aett).⁶⁹ The letter will be coded by the help of the rune for 'i'. In the first part of the code the number of 'i' runes is identical with the number of the group, to which the coded sign belongs. In case of the letter 'k', one 'i' rune stands for the first group, since 'k' belongs to the first group. In the second part of the code, the number of 'i' runes correspond to the numeral of the coded sign inside the group of eight letters. Consequently, our seven vertical dashes mean: the sixth sign in the first group of eight letters, i.e. rune 'k'. This rune may be paralleled with the 'ek' or 'ik' formulae, meaning 'I' (personal pronoun). The hidden rune may have been applied to give special emphasis to the personal pronoun, since in magic, the person engaged with such activity, is more important than the text itself. The closest analogous pronoun can be read on the lancehead of Rozwadów. The earliest monuments with such hidden runes were known until now only from the 8th century A.D.⁷⁰ Runes 17-21 gives the name of the rune-master Iulia. The last three signs can be deciphered as the abbreviation of the well known formula, *runo faihido*, meaning 'I have painted these runes', regardless whether they were carved or not. Signs 16-24 form the sentence 'I, Iulia have painted these runes', and this could be best compared with a similar sentence 'I, Godgest have painted these runes' carved in the Stone of Einang, Norway, dated to the second half of the 4th century A.D.⁷¹ We may assume, that in order to strengthen the efficiency of magic, the whole inscription consisted (or intended to consist) of twenty-four signs altogether, being this number a sacred one (see the upper line of Fig. 15).⁷²

There are certain differences between the inscription on the Csákvár bowl and other runic inscriptions known so far. These differences are partly due to the material, in which the signs were carved; it is easier to scratch the letters into the half-dried clay, than into metal or wood. The inscription on the Csákvár bowl was made in Pannonia, by a woman whose name and skilled handwriting allows us to conclude, that she had reached a certain degree of romanization. Even the form of some of her runes resembles us to the letters (e.g. 6:a; 19:l; 22:r) of Latin cursive writing, while others (10-11, 24:f and 17-18:n) were converted into 'cursive runes' easy to write down.

Strikingly, the beginning words of this inscription are almost identical with those of a prayer or hymn preserved in the Poetic Edda. In the third stanza of the Sigdrífumál, the Valkyrie awakened by Sigurd from her sleep exclaims:

*'Hail Day! Hail sons of Day!
Hail Night and her Daughter!
Look upon us with calm eyes
And send victory to those sitting here!'*⁷³

⁶⁹ See note 67 above.

⁷⁰ Krause 1970, 31-32.

⁷¹ Krause 1966, 142-144. Similar formula: 136-139, middle of the 4th century A.D. To the abbreviated form of *ru(no)* in the same formula, cf. p. 145-146: on the Stone of Barmen, Norway, dated to the first half of the 5th century A.D.

⁷² Because of the bound runes at the beginning of the line, we cannot establish the correct number of signs with certainty; moreover it is not clear, whether rune 5 and the symbol of the Sun were counted originally as one or two separate signs. For the endeavour of the rune-masters to form lines, consisting of twenty-four signs cf. Höfler 1952, 264, note 32; and 288, note 76.

⁷³ Cited after the translation published by Ward 1968, 39. Cf. De Vries 1957, 155-156, paragraph 136.

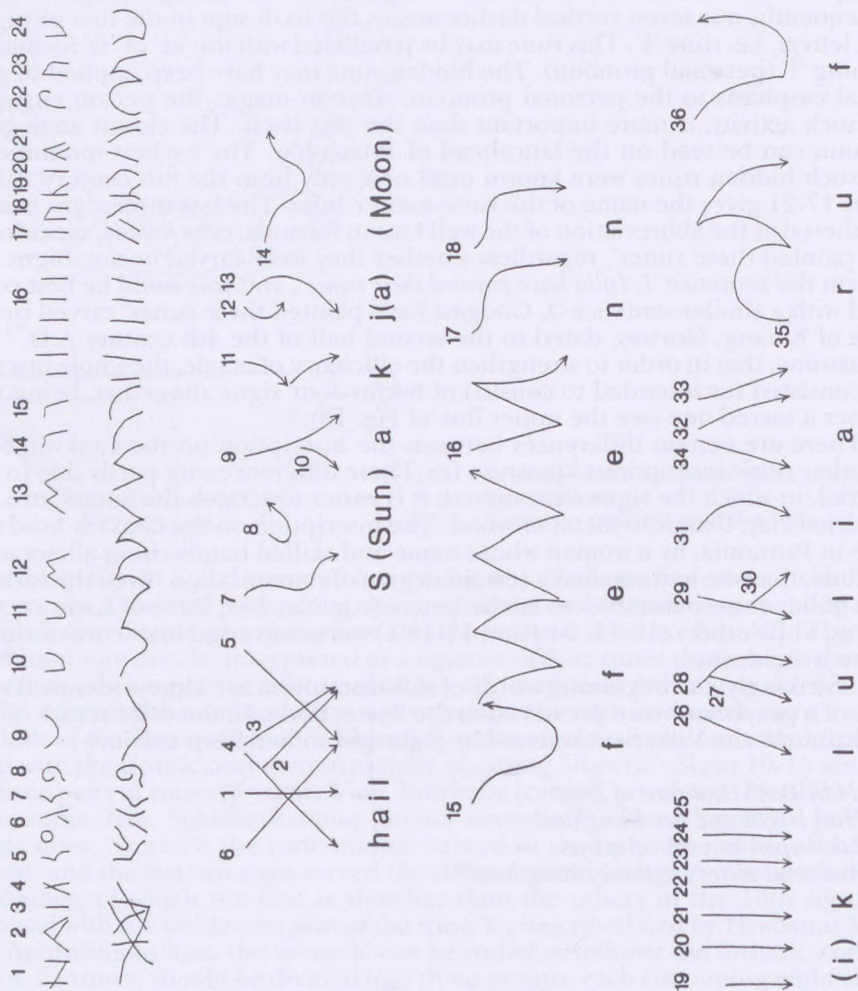

Fig. 15. The Runie inscription of the bowl from Csákvár
 15. ábra A csákvári tálka rúnafelirata

Since the bowl was found in a grave, and it was produced definitely to be placed in a grave, we may suppose that the inscription on it correlates with the Valkyrie's prayer to the life-giving powers in the Poetic Edda, and it is somehow related to beliefs in resurrection.⁷⁴

Although the grave from which the bowl came to light was dated to the last quarter of the 4th century A.D., before the publication of the results of archaeological investigations in the cemetery of Csákvár, we cannot define the precise ethnic provenance of this object. In this regard two possibilities seem to be likely: the runic text was written either by a descendant of those Vandals, who were transplanted by Constantine the Great to Pannonia, during the fourth decade of the 4th century.⁷⁵ The fact that the rune-master was a romanized lady, would support this interpretation. She could belong to those Germanic groups as well who came to Pannonia in 380 A.D., led by Alatheus and Safrac.⁷⁶

The themes – death and rebirth –, are similar both in the Csákvár inscription and on the Lovas casket, referring to the function of grave goods.

The possibilities of ethnic attribution

As we have already seen, the erudition of the craftsman working near Lovas, was influenced from different directions: we can separate in it the late Roman provincial (definitely Pannonian) component, with allusions to the cult of the Danubian Cavalry God, embedded into it, and the strong Eastern Germanic (most possibly Vandal) mythological background. The craftsman was trained in Eastern Pannonia, and if we consider the influence of the plaques of the Danubian Cavalry God, produced until the age of Constantine,⁷⁷ we may conclude that he was active already at the middle of the 4th century A.D. The most likely solution is that he was a descendant of that Vandal group, which had been transplanted by Constantine the Great into Pannonia.⁷⁸ In this regard it is worth to note, that the only plaque belonging to the cult of the Danubian Cavalry God, found in the Carpathian Basin outside the provincial borders, came to light on the territory, once ruled and inhabited by the Vandals.⁷⁹ Therefore the population of various origins (among them Vandals forming a part of the ruling elite) living between Pannonia and Dacia, may have got acquainted with the doctrines of this cult already outside the empire. Vandals had served in the auxiliary units in Dacia as well, from the end of the 2nd century A.D.⁸⁰ On the parade armour of the Dacian auxiliaries, they could see representations of Germanic deities,⁸¹ and such encounters could have contributed to the formation of a demand on portraying the deities of their own

⁷⁴ Cf. Krause 1935–1936, 252–253.

⁷⁵ Nagy 1993, 183–184; to the possible existence of a Valkyrie ideal among the Vandals, which seems to be reflected in Vandal personal names see: Wrede 1886, 116.

⁷⁶ There were other objects found in Csákvár, which possibly bore runic inscriptions, like e.g. a fibula from grave no. 70, published by Salamon and Barkóczi 1970, 47 and 56, Fig. 11 (no. 70:15). During the preparation of this article these objects were inaccessible for me.

⁷⁷ See note 47 above.

⁷⁸ See note 62 above. The design of the central medallion of the Sevso plate was also very strongly influenced by the iconography of the monuments of the Danubian Cavalry God, in this respect see: Popović 1992, 615–623 with a dating of manufacture, which seems to be too early (between 317 and 327 A.D.).

⁷⁹ The marble roundel from Kápolna: Tudor 1969, 69, cat. no. 119. Kápolna is not identical with the village of the saem name in Heves, but with another settlement in Abaúj county (cf. Antonescu 1889, 20–21), and lies farther to the North-East than on Tudor's maps. Dating: Tudor 1976, 79: 3rd century A.D.

⁸⁰ Horedt 1958, 45; and Nagy 1996.

⁸¹ Werner 1941, 35, Pl. 16:1.

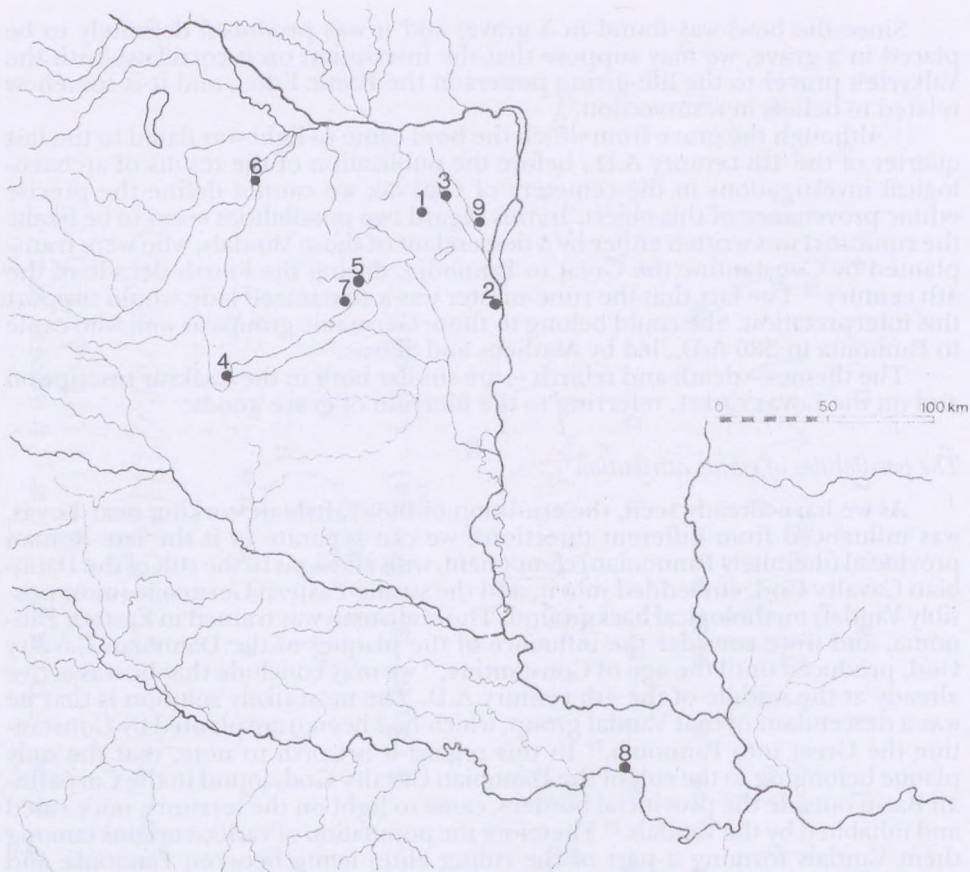

Fig. 16. Map showing the findsites of caskets from Eastern Pannonia, mentioned in the text
 16. ábra A tanulmányban említett Kelet-pannoniai ládikák lelőhelyeinek térképe
 1. Csákvár, 2. Dunapentele, 3. Felcsút, 4. Keszthely-Fenékpuszt, 5. Királyszentistván, 6. Kisárpás-Mórichida, 7. Lovas, 8. Sirmium, 9. Torda

pantheon. The third component in the erudition of the craftsman of the moulds for the Lovas casket, points toward the north-eastern parts of the Carpathian Basin and even farther, to the region, which had been exposed to the influence of the mixed Pontic-Scythian-Celtic art, both before and during the Roman period. Certain elements, like the archaic iconographic type of Heracles standing on a column, may have got into the repertoire of the mould's craftsman from this circle. As we have already mentioned, Radnóti had pointed out the connections of the East-Pannonian caskets with the circle of grave no. 20 at Szentes-Nagyhegy, while Fettich recognized the relationship between the patera in the Pietroasa treasure and the Gundestrup caudron.⁸² The eyes of the golden masks in the Szentes-Nagy-

⁸² See note 16 above; moreover Fettich 1931; and Párducz 1956, 153–154 (the latter on the accented role of the animal style and the Scythian-Hellenistic artistic influences on the Great Hungarian Plain). On Pontic art and the revival of archaic motives of Illyrian and Celtic origin, during the second half of the 4th century, in the north-eastern part of the Carpathian Basin, see: Alföldi 1929–1930, 22 and *passim*.

hegy grave were decorated with red enamel,⁸³ the technique being similar to that applied on the Gundestrup cauldron and related finds.⁸⁴ Like on the Lovas casket, a female deity is at present on the Gundestrup cauldron too, beside the scene representing the fight of Heracles with the Nemean Lion.⁸⁵

Due partly to the lack of special interest, only a few runic inscriptions were published so far from the Eastern European region.⁸⁶ The collecting, publishing and evaluation of such inscriptions in the provinces remain the task of future researches.

Summarizing our observations on the Lovas casket, we can state, that it was manufactured most likely under the reign of emperor Julian or shortly after, under Valentinian I. From the end of the reign of Constantine the Great, burials with foreign, mixed Eastern Germanic/Iranian ritual elements appear in the cemeteries of Eastern Pannonia. Some artefacts related with Germanic culture were also found in this region. These phenomena could be attributed to groups of barbarian origin, settled down in the province. The syncretism of classical pagan and Germanic mythology is the most outstanding feature of the scenes represented on the Lovas casket. It was made by a local craftsman, supplying the local market with his products in a period, when central workshops could not fulfil the demands of the market. The ideological changes under emperor Julian could have served as an historical background to the syncretism observed on the Lovas casket, and the increased importance of the high imperial officers of Pannonian origin in the court of Valentinian, moreover the tolerant religious policy of the latter emperor, could have promoted the manifestations of the above mentioned pagan syncretism in provincial art.

⁸³ Párducz 1935, 68, Pl. V:8–10.

⁸⁴ Drexel 1915, 26. The latest monograph on this cauldron is: Kaul 1991, the eyes of the masks: 30, Fig. 24; 31, Fig. 25.; 33, Fig. 27.

⁸⁵ Kaul 1991, 34, Fig. 28. There are other similarities to the Gundestrup cauldron, e.g. similar masks and the accented role of the long hair of female figures, like on the mounts from Dunapentele (see note 15 above); Pegasus on the Lovas casket and on the cauldron etc.

⁸⁶ Krause 1966; Bloşiu 1969, 167–180. According to Altheim 1959, 294–297 there is an evidence for the applications of runic signs during the imperial period on the Great Hungarian Plain. For Germanic inscriptions (both with runes and Latin letters) in Pannonia during the second half of the 4th century A.D. see: Nagy 1996.

BIBLIOGRAPHY

- ALFÖLDI 1929–1930, *Alföldi A.*, Anyaggyűjtés a római pénzek Magyarországon készült egykorú utánzatainak osztályozásához. – Materialien zur Klassifizierung der gleichzeitigen Nachahmungen von römischen Münzen aus Ungarn und den Nachbarländern. NK 28–29, 1929–1930, 6–25.
- ALTHEIM 1959, *Altheim, F.*, Geschichte der Hunnen I. Berlin.
- ANTONESCU 1889, *Antonescu, T.*, Cultul Cabirilor in Dacia, Bucuresti.
- BABOS 1986, *Babos K.*, Ergebnisse der Untersuchungen an Holzstoffen. In: Gáspár 1986, 376–377.
- BÁNKI 1967–1968, *Bánki Zs.*, Későrómai sírok Tordason. – Das spätrömische Gräberfeld von Tordas. Alba Regia 8–9, 1967–1968, 233–240.
- BLOȘIU 1969, *Bloșiu, C.*, O inscripție runică descoperită în necropola din secolul al IV-lea de la Lețcani – Iași. – A runic inscription discovered in the IVth A.D. century necropolis from Lețcani – Iași. Acta Musei Petrodavensis 1, 1969, 167–180.
- BOARDMAN 1988, *Boardman, J.*, Herakles. LIMC IV:1.
- BÓNA 1980, *Bóna I.*, [review of] R. Kenk, Studien zum Beginn der jüngeren römischen Kaiserzeit in der Przeworsk-Kultur dargestellt am Beispiel der Gräberfelder von Chorula und Spicymierz. Mainz, 1977. ActaArchHung 22, 1980, 488–490.
- BRONSTED 1963, *Brondsted, J.*, Nordische Vorzeit 3., Neumünster.
- BURGER 1974, *Burger, A.Sz.*, Rómaikori temető Somodor-pusztán (Komárom megye). – Ein römerzeitliches Gräberfeld in Somodor-pusztá (Szomor, Kom. Komárom), ArchÉrt 101, 1974, 64–101.
- BUSCHHAUSEN 1971, *Buschhausen, H.*, Die spätrömischen Metallschreine und frühchristlichen Reliquiare I. Wiener Byzantinische Studien 9, Wien.
- DELBRUECK 1933, *Delbrueck, R.*, Spätantike Kaiserporträts. Berlin and Leipzig.
- DE VRIES 1957, *De Vries, J.*, Altgermanische Religionsgeschichte 1-2. Grundriss der germanischen Philologie 12/2, Berlin and Leipzig.
- DREXEL 1915, *Drexel, Fr.*, Über den Silberkessel von Gundestrup. JDAI (Berlin) 30, 1915, 1–36.
- DUNĂREANU-VULPE 1967, *Dunăreanu-Vulpe, E.*, Tezaurul de la Pietroasa, București.
- ENGELMANN 1908a, *Engelmann R.*, Egy pannoniai ládácska [A casket from Pannonia]. ArchÉrt n.s. 28, 1908, 238–250.
- ENGELMANN 1908b, *Engelmann R.*, Ein pannonisches Kaestchen aus dem Nationalmuseum in Budapest. MDAI(Rome) 23, 1908, 349–367.
- FEIST 1934, *Feist, S.*, Vergleichendes Wörterbuch der Gothischen Sprache, Leiden.
- FETTICH 1931, *Fettich, N.*, A gundestrupi ezüstedény alakjáról. – Über die Form des Silbergefäßes von Gundestrup. ArchÉrt 45, 1931, 43–47; 303–305.
- GÁSPÁR 1971, *Gáspár D.*, Spätrömische Kästchenbeschläge in Pannonien. AASzeg 15:1–2.
- GÁSPÁR 1986, *Gáspár D.*, Römische Kästchen aus Pannonien 1–2. Antaeus 15, 1986.
- GREEN 1983, *Green, M.J.*, The Gods of Roman Britain. Shire Archaeology 34, London.
- GREEN 1992, *Green, M.J.*, Dictionary of Celtic Myth and Legend, London.
- GSCHWANTLER 1968, *Gschwantler, O.*, Christus Thor und die Midgardschlange. Festschrift Otto Höfler 1, 1968, 145–168.
- HAGBERG 1967, *Hagberg, U.E.*, The archaeology of the Skedemosse I. Stockholm.
- HAMPEL 1881, *Hampel J.*, Emlékek és leletek. Római sírok Pannoniában [Monuments and finds. Roman burials in Pannonia]. ArchÉrt n.s. 1, 1881, 130–146.
- HARDEN et al. 1987, *Harden, D.B., Hellenkemper, H., Painter, K., Whitehouse, D.*, Glass of the Caesars, Milan.
- HARHOIU 1977, *Harhoiu, R.*, The Fifth-Century A.D. Treasure from Pietroasa, Romania, in the light of recent research. BAR. Suppl. Series 24.
- HAUCK 1983, *Hauck, K.*, Dioskuren in Bildzeugnissen des Nordens von 5. bis zum 7. Jahrhundert. Zur Ikonologie der Goldbrakteaten, XXVIII. JRGZM 30, 1983, 435–464.
- HOREDT 1958, *Horedt, K.*, Einige Knopfsporen aus Siebenbürgen. Untersuchungen zur Geschichte Siebenbürgens. Bukarest, 36–48.
- HÖFLER 1952, *Höfler, O.*, Der Runenstein von Rök und die germanische Individualweihe. Germanisches Sakralkönigtum 1. Tübingen–Münster–Köln.
- KAUL 1991, *Kaul, F.*, Gundestrupkedlen. Baggrund og billedverden, Copenhagen.
- KRAUSE 1935–1936, *Krause, W.*, Die Inschrift auf der Urne von Niesdrowitz. Altschlesien 6, 1935–1936, 239–253.
- KRAUSE 1966, *Krause, W.*, Die Runenschriften im älteren Futhark I–II. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-historische Klasse III:65, Göttingen.
- KRAUSE 1970, *Krause, W.*, Runen. Berlin.
- KUZSINSZKY 1920, *Kuzsinszky B.*, A Balaton környékének archaeológiája. Lelőhelyek és leletek [The archaeology of the surroundings of Lake Balaton. Sites and monuments]. A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei III:1, Budapest.

- LACZKÓ 1912, *Laczko D.*, Római telepnyomok és útirányok Veszprém megye déli felében [Traces of Roman settlements and routes in the southern part of Veszprém county]. Balácsa. Veszprém.
- LUND-HANSEN et al. 1995, *Lund-Hansen, U.* et al., Himlingøje-Seeland-Europa. Nordiske Fortidsminder B:13, Copenhagen.
- MUCH 1920-1921, *Much, R.*, Zauberszeichen auf germanischen Eisenwaffen. WPZ 7-8, 1920-1921, 78-81.
- MUCH 1926, *Much, R.*, Wandalische Götter. Mitteilungen der Schlesischen Gesellschaft für Volkskunde 27, 1926, 20-41.
- MUCH 1934, *Much, R.*, Aurvandils tá. Altschlesien 5, 1934, 387-388.
- NÁDORFI 1996, *Nádorfi G.*, Das hunnenzeitliche Gräberfeld von Csákvár. Reitervölker aus dem Osten. Hunnen und Awaren. Burgenländische Landesausstellung 1996, Schloss Halbturn, 96-99.
- NAGY 1936, *Nagy L.*, Keresztény-római ládikaveretek Szentendréről [Roman Christian casket mounts from Szentendre]. Pannonia 1936:1-3, 3-21.
- NAGY 1993, *Nagy M.*, The Hasdingian Vandals in the Carpathian Basin. Specimina Nova Universitatis Quinqueecclesiensis 1993, 157-184.
- NAGY 1994, *Nagy M.*, A Seuso-kincs pannoniai kapcsolatai. - The Seuso-Treasure - its connections with Pannonia. Magyar Tudomány 1994:3, 289-300.
- NAGY 1996, *Nagy M.*, Routes in the Carpathian Basin and the interaction between Romans and barbarians. Acta Musei Moraviae 81, 1996 (in press).
- PÁRDU CZ 1935, *Párducz M.*, Die frühesten Funde der ersten pontisch-germanischen Denkmälergruppe in Ungarn, Szeged.
- PÁRDU CZ 1956, *Párducz M.*, Beiträge zur Geschichte der Sarmaten in Ungarn im II. und III. Jahrhundert. ActaArchHung 7, 1956, 139-182.
- PLOSS 1967, *Ploss, E.*, Siegfried-Sigurd, der Drachenkämpfer. Beihefte der Bonner Jahrbücher 17, 1967.
- POPOVIĆ 1992, *Popović, I.*, Observations sur le plat d'argent a scenes de chasse du trésor de Seuso. Latomus 51:3, 1992, 611-623.
- RADNÓTI 1955, *Radnóti A.*, Későrómai ládika veretei Kisárpásról. - Embossed ornaments on Late Roman caskets from Kisárpás. ArchÉrt 82, 1955, 177-184.
- RADNÓTI 1957, *Radnóti A.*, Möbel- und Kästchenbeschläge, Schlösser und Schlüssel. In: M.R. Alföldi, L. Barkóczi, J. Fitz, K.Sz. Póczy, A. Radnóti, Á. Salamon, K. Sági, J. Szilágyi, E.B. Vágó, Intercisa II. (Dunapentele) Geschichte der Stadt in der Römerzeit. ActaArchHung 36, Budapest, 241-363.
- RASCHKE 1933, *Raschke, G.*, Heilszeichen auf wandalischen Altertümern Oberschlesiens. Aus Oberschlesien Urzeit 20, 1933, 49-60.
- RÓMER 1876, *Rómer F.*, Egy régi római szekrényke [An old Roman casket]. ArchÉrt 10, 1876, 176-179.
- SALAMON and BARKÓCZI 1970, *Salamon Á. and Barkóczi L.*, Bestattungen von Csákvár aus dem Ende des 4. und dem Anfang des 5. Jahrhunderts.- IV. század végi, V. század eleji temetkezések Csákváron. Alba Regia 11, 1970, 35-80.
- SALOMONSON 1962, *Salomonson, J.W.*, Late Roman Earthenware with Relief Decoration found in Northern-Africa and Egypt. Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden 43, 1962, 53-95.
- ŠČUKIN 1993, *Ščukin, M.B.*, A propos des contacts militaires entre les Sarmates et les Germains a l'époque romaine (d'après l'armement et spécialement les umbo de boucliers et les lances). Vallet, F. and Kazanski, M. (Eds.), L'armée romaine et les barbares, du IIIe au VIIe siècle. 1993, 323-333.
- SHELTON 1981, *Shelton, K.J.*, The Esquiline Treasure, London.
- SIMEK 1984, *Simek, R.*, Lexikon der germanischen Mythologie. Stuttgart.
- SUPKA 1914, *Supka G.*, Motívumvándorlás a korábbi középkorban [Migration of motifs in the Early Middle Ages] ArchÉrt 34, 1914, 1-19.
- TUDOR 1969, *Tudor, D.*, Corpus Monumentorum Religionis Equitum Danuviorum I, Leiden.
- TUDOR 1976, *Tudor, D.*, Corpus Monumentorum Religionis Equitum Danuviorum II, Leiden.
- WARD 1968, *Ward, D.*, The Divine Twins. Folklore Studies 19, Los Angeles.
- WERNER 1941, *Werner, J.*, Die beiden Zierscheiben des Thorsberger Moorfundes. Römisch-Germanische Forschungen 16, Berlin.
- WREDE 1886, *Wrede, F.*, Über die Sprache der Wandalen. Quellen und Forschungen zur Sprach- und Culturgeschichte der germanischen Völker, Strassburg and London.
- ZANGEMEISTER 1895, *Zangemeister, K.*, Zur germanischen Mythologie. Neue Heidelberger Jahrbücher 5, 1895, 46-60.

A LOVASI LÁDIKA

A későrómai téglasírból származó lovasi ládikát (1–2. és 4–11. ábra), amelyet Rómer Flóris ismertetett először,^{1–11} a szokásostól elütő, barbáros jellege miatt Radnóti Aladár a Kr. u. 4. század végére keltezte, megállapítva, hogy ez a darab a legkésőbbi ládikák csoportjába tartozik.^{12–19} A lovasi ládikát, a Radnóti által említett legközelebbi párhuzammal (3. ábra), egy dunapentelei lelőhelyű ládikával együtt a Kr. u. 4. század hatvanas-hetvenes éveire, Iulianus Apostata és I. Valentinianus uralkodásának korára keltezhetjük.^{20–35}

A ládikaveretek restaurálása után olyan újabb, apró részleteket lehetett megfigyelni, amelyek hozzásegítenek bennünket a pontosabb keltezéshez és a képek tartalmának értelmezéséhez.^{36–47} Többek között láthatóvá vált a Héraklész ábrázoló képmezőben egy domborított felirat, amelyet a ládika lemezeinek verőtövé készítőt mester vésett a verőtőbe (10–11. ábra). A felirat a VIERX betűket tartalmazza, amely feltehetőleg az *uter(e felix)* formula rövidített változata.

A ládika lemezeinek verőtövé készítő mester, a későrómai provinciális művészetből ismert, klasszikus görög-római mitológia ikonográfiai megoldásait interpretálta, és ezek segítségével új, germán mitológiai tartalmat fejezett ki. A lovasi ládika lemezein egymással laza összefüggésben álló, de egységes program szerint, a germán istenek démoni erők elleni harcát („istenek alkonya”), és az újratemtett világot ábrázolták. A lovasi ládika lemezein felfedezhető a Dunai Lovasistenség kultuszából ismert ábrázolások, továbbá – áttételesen – a pontusi művészet hatása is.^{48–65}

A Kr.u. 4. század utolsó negyedére keltezhető az az agyagtálka, amely Csákvár későrómai temetőjében, a Széchenyi utcai kertekben, a 138. sz. sírból került elő (12–14. ábra). Ennek peremén íráshoz hasonlító jelek sora látszik. A jelek leginkább a germán rúnákhoz hasonlítanak. A felirat (15. ábra) közeli rokonságban áll a Verses Eddában fennmaradt valkűr-énekekkel. A feliratból a pogány germánok túlvilág-hitére, a feliratot készítő rúnamester, Iulia nevéből pedig arra következtethetünk, hogy egy olyan germán népcsoporthoz tartozott, amelyet a Kr.u. 4. század folyamán telepítettek le Valeria provinciában, és amely csoport, noha régi hitvilágának bizonyos elemeit megőrizte, a tál sírbakerülésének időszakára már a romanizáció viszonylag magas fokára jutott el. A népcsoport valószínűleg azonos az I. Constantinus császár alatt Pannoniába betelepített vandálokkal, de esetleg Alatheus és Saphrax Kr.u. 380-ban betelepített gót-alán-hun népe is számításba vehető. Az etnikai hovatartozást csak további régészeti kutatásokkal lehet eldönteni.^{66–86}

Mind a lovasi ládika ábrázolásai, mind pedig a csákvári tálka felirata a halál és feltámadás gondolatkörének egy-egy aspektusát fejezi ki.

HONFOGLALÁS KORI KOVÁCSAINK EGYIK MESTERFOGÁSÁRÓL*

DIENES István

(Jegyzetekkel ellátta: Fodor István)

Az alábbiakban egy saját ásatásomból származó, már közel egy évtizede beletározott és a nyilvántartási munkák alkalmával alaposan megfigyelt tárgyból indulnék ki, amelynek egész díszítési rendszerét még akkoriban megfejtettem, a múzeumi naplóban rögzítettem, anélkül, hogy bármiféle párhuzamot kerestem vagy felhasználtam volna a tárgy ékítményei készítésének módozatáról. Ez a tárgy nem más, mint egy szablya. *Möller János* altonai tanítómester, aki 1814-ben megírta kora gazdaságföldrajzi és áruismereti tankönyvét, amely oly gazdag tárháza a mesterségbeli ismereteknek, hogy *Mokri Beniamin* hazánkfia nyomban vállalkozott rá, hogy szép nyelvessel magyarra átültesse.¹ (Ne feledjük *Kazinczy* korában vagyunk, aki szüntelenül arra buzdítottta kortársait, hogy európaivá kell emelni a magyar műveltséget, s evégből sorra fordítottak külhoni műveket), „A jó kardoknak, szablyáknak 's a' t. tulajdonságaik.” című fejezetét ekként indítja: „Hogy az illetén nemű fegyverek jóknak neveztesenek, azoknak jó atzélból készülteknek, jól megödzötteknek és végére tsinosan kipallérozottaknak kell lenni...”²

Minden bizonnyal mindezen követelményeknek pompásan megfelelnie az a X. századi – honfoglalás kori – szablya, amely Tiszavasváriban, vagyis Büdszentmihályon 1971 tavaszán a véletlen folytán került napvilágra. Megfelelt volna persze akkor, ha egy jó évezredig nem lappang a földben, ha a szablyát rejtő sírra nem egy földgép akad rá, ha a temetkezést a gép nem sérti meg, ha a sírt a bányamester nem bontja ki, ha a szablya ennek folytán nem szikkad néhány napig a tűző napon, amíg én, Csallány kifejezett kívánságára, hívására Pestről a helyszínre érkeztem. A szablya őszintén szólva – első látásra – nem volt túl csábító zsákmány egy régész számára, hiszen pengéje szétesve, 4 darabba törve, a csúcsa nélkül feküdt a férfiváz baloldalán, markolatának vagy koptatójának apró darabkáját a sír mellé

*E dolgozat Dienes István azonos című előadásának a szövege, amely 1988. április 19-én hangzott el Szegeden, a „Honfoglalás – honfoglalók” c. tudományos konferencián. (A tanácskozásról és az előadások rövid tartalmáról ld. *Fodor* 1990, 1991.) A szerző hagyatékában lévő kézirat szöveg 17 oldal terjedelmű, ebből 13 oldal gondosan leírt fogalmazvány, utolsó négy oldala pedig lazább szerkezetű vázlatnak tekinthető. Az előadáshoz készített jegyzetek alapján nyilvánvaló, hogy szerzője terjedelmesebb formában, a párhuzamok jóval szélesebb körének bevonásával kívánta végleges formába önteni tanulmányát. (Erre utal az előadásszöveg utolsó oldalainak vázlatos kidolgozottsága is.) Az előadás szövegét Dienes István nem látta el lábjegyzetekkel, ezeket a kézirat és a hozzá mellékelt feljegyzések alapján állítottam össze. A szerkesztőség úgy véli, hogy a kézirat jelen formájában való közzététele is nagyban gazdagítja honfoglalás kori régészeti szakirodalmunkat, hiszen Dienes István jelentős új felismerését teszi közkinccsé. – *F. I.*

¹ *Möller* 1814.

² Uo. 111.

dobva találtam meg, ellenzője darabokra hullott, függesztőfülei közül is csak az alsó volt már meg, a füleket rögzítő pántok közül négy helyett csak háromra, illetőleg ezeknek is csak töredékére letem. (1-2. kép.) A sír fölé hajolva, a szablyát tisztogatva mégis találtam valami vonzót ebben az ezerszondos szétroncsolódott tárgyban, hiszen különböző pontjain a verőfényben apró fémszálak csillantak meg, amiből megsejtettem, hogy a tárgynak olyan titka van, amit majd nekem kell megfejtennem, bár vérmesebb reményeim, amikor a szablyát felszedtem és a belőle maradt vastörmelék-kupacot elcsomagoltam, a cifrázat rendszerének megoldását illetően aligha lehettek. Ott a helyszínen nem rémlett fel bennem, hogy már valaha is láttam hozzá hasonlót.³

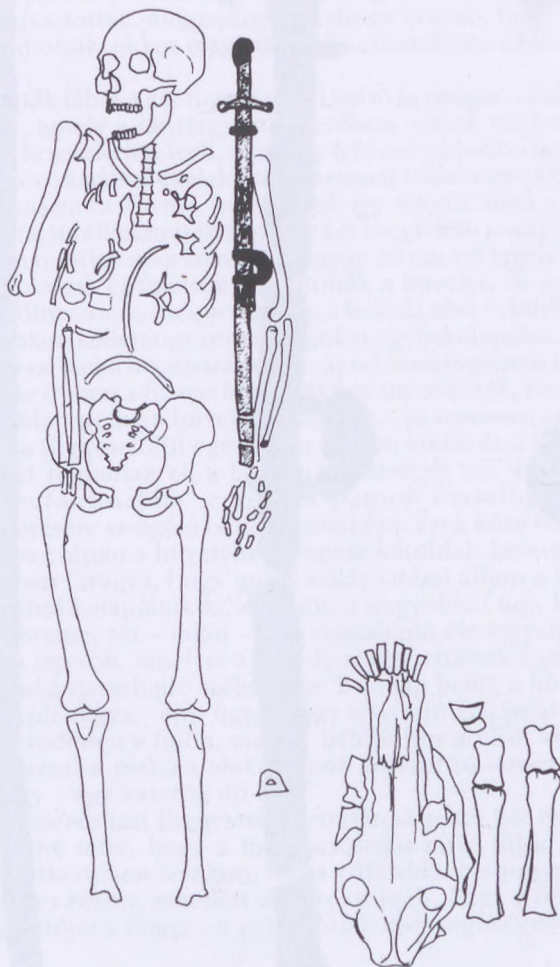
Először is megkísérlem az egy dobozfedélben elférő roncsaiból megjeleníteni magát a szablyát. A honfoglalóinknál szokványos szablyáról van szó, amelynek markolata az él felé hajlik; azt hogy ez jóféle acélból volt-e, pengéje ki volt-e „völgyelve”, ahogy azt *Mokri* oly szemléletesen mondja – a *Blutrinne*-ből eredő *vércsatorna* tükörszavunkat jobbal helyettesítette – ez egyértelműen ma már nem dönthető el, legfeljebb a párhuzamok alapján valószínűsíthető lehet. A szablya ellenzője is jellegzetes: felülnézetben csónak alakú, oldalról szemlélve két szára lefelé görbül és gömbösen végződik. Markolatát a faborítás fölött – ha jól sejtem – vaslemezzel burkolták be. Ugyancsak vaslemezből készültek a szablya D-alakú fülei is, valamint azok a keskeny pántok, amelyek körbefogták a szablya hüvelyét és a függesztőfüleket a hüvelyhez kapcsolták. A felső, a feltárásig elkallódott függesztőfűl közvetlenül a torkolat alatt volt, erről tanúskodott a nagyjából helyén maradt alsó pántja.

A másik fűl egy centiméter széles pántjait lejjebb, a torkolattól mérve 27,5-28,5 cm-re, illetve 32-33 cm-re találtam a pengén keresztben fekvő, ezeken a pontokon volt tehát rögzítve a szablya megmaradt füle.

A függesztőfülek készítésének és felrakásának menetét a következőképp kell elképzelni. (Ami most elmondok, ahhoz felhasználtam az avar kardokból adódó tanulságokat is, különösen azon tapasztalatokat, amelyeket *Tavas Imre* a visegrádi múzeum főrestaurátora szerzett és rögzített a Duna 1974. évi kotrásakor Visegrád térségében talált kora-avarkori hosszú kétélű kard restarurálása és helyreállítása során, mert ez a kard viszonylagos épségével kitűnik a többi közül. *Tavas Imre* a dokumentáció részleteit rendelkezésemre bocsátotta, és a kardot magam is tanulmányozhattam.⁴)

³ A Tiszavasváritól északra (Tiszalök felé) fekvő Aranykerti táblában – a határrezs másík elnevezése: Szorgalmatos – a Vasvári Pál MGTSz 1971. április 3-án homokbányát nyitott, ahol már az első napon honfoglalás kori sírra bukkantak. A bánya művelése és a sírok előkerülése a következő napokban is folytatódott. A szóban forgó 1. sírt április 18-án bolygatta meg a földgép. Ezt április 19-én Munkácsi István, a TSz bányaművelésre felügyelő alkalmazottja jelentette Hunyadi Józsefnek, a helyi múzeum vezetőjének, aki értesítette Csallány Dezsőt, a Szabolcs-Szatmár megyei múzeumok akkori igazgatóját. Csallány Nyíregyházáról kiszállt a helyszínre, megsejtelte az előkerült temetkezést, majd április 20-án telefonon értesítette erről Dienes Istvánt a Magyar Nemzeti Múzeumban, s felkérte őt a leletmentő ásátás lebonyolítására. Felkérését másnap levélben is megismételte. Dienes április 22-én érkezett a helyszínre Bánó Attila grafikussal, akivel másnap lerajzoltatta a sírt, a leleteket és a csontvázat felszedte és elcsomagolta. A felnőtt férfi váza nyújtott helyzetben, fejfelé nyugatnak feküdt, szablyáját testének bal oldalára helyezték, a bal karcsonttal párhuzamosan. Az elhunyt lábaitól balra került elő a lókoponya és mellősi lábsontjai (a hátsó lábsontokat a homokkitermelés alkalmával kidobták), a lókoponya és az elhunyt bal lábszárcsontja között egy vaskengyel töredéke (füle) került elő. (1. kép.) A hiányos szablya (pengéjének vége törött le) sírban mért hossza: 78 cm. A leletmentést Dienes István három szakaszban (1971. április 22-30, május 17-23, július 7-10.) végezte, s összesen 16 sírt tárt fel, további négynek pedig az előkerülési helyét rögzítette. A 20 sír nagyjából két észak-déli irányú sorba rendeződik, amelyek közül nyolc lovassír volt. Az 1. sír a temető keleti sársorában, annak déli szárnyán helyezkedik el, ahol a X. század első két harmadára keltezhető nyugóhely korábbi temetkezései sejtethetők. (Ld. Dienes 1972a, továbbá Dienes 1986, 104, 106. 45, 47. kép.; Révész 1996.)

⁴ Vö. *Tavas* 1978, 1995. – A kardpenge és a hüvely kialakításának ismertetésénél Dienes István *Tavas Imre* kéziratosa szakdolgozata mellett Halmágyi Szabolcs és Riedel Lóránt könyvére támaszkodott. Az ő munkájukból vette át a 3. kép 1-4. számú illusztrációit. Ld. Halmágyi – Riedel 1986, 75-76, 81.

1. ábra
Abb. 1

Tiszavasvári-Aranykerti tábla, 1. sír 1. szablya, 2. kengyel töredéke.
Tiszavasvári-Aranykert, Grab 1 1. Säbel, 2. Bruchstück des Steigbügels.

2. ábra 1-2. A tiszavasvári szablya két oldala; 2. a beregszászi szablya;
 Abb. 2. 1-2. Beide Seiten des Säbels von Tiszavasvári, 2. Der Säbel von Beregszász.

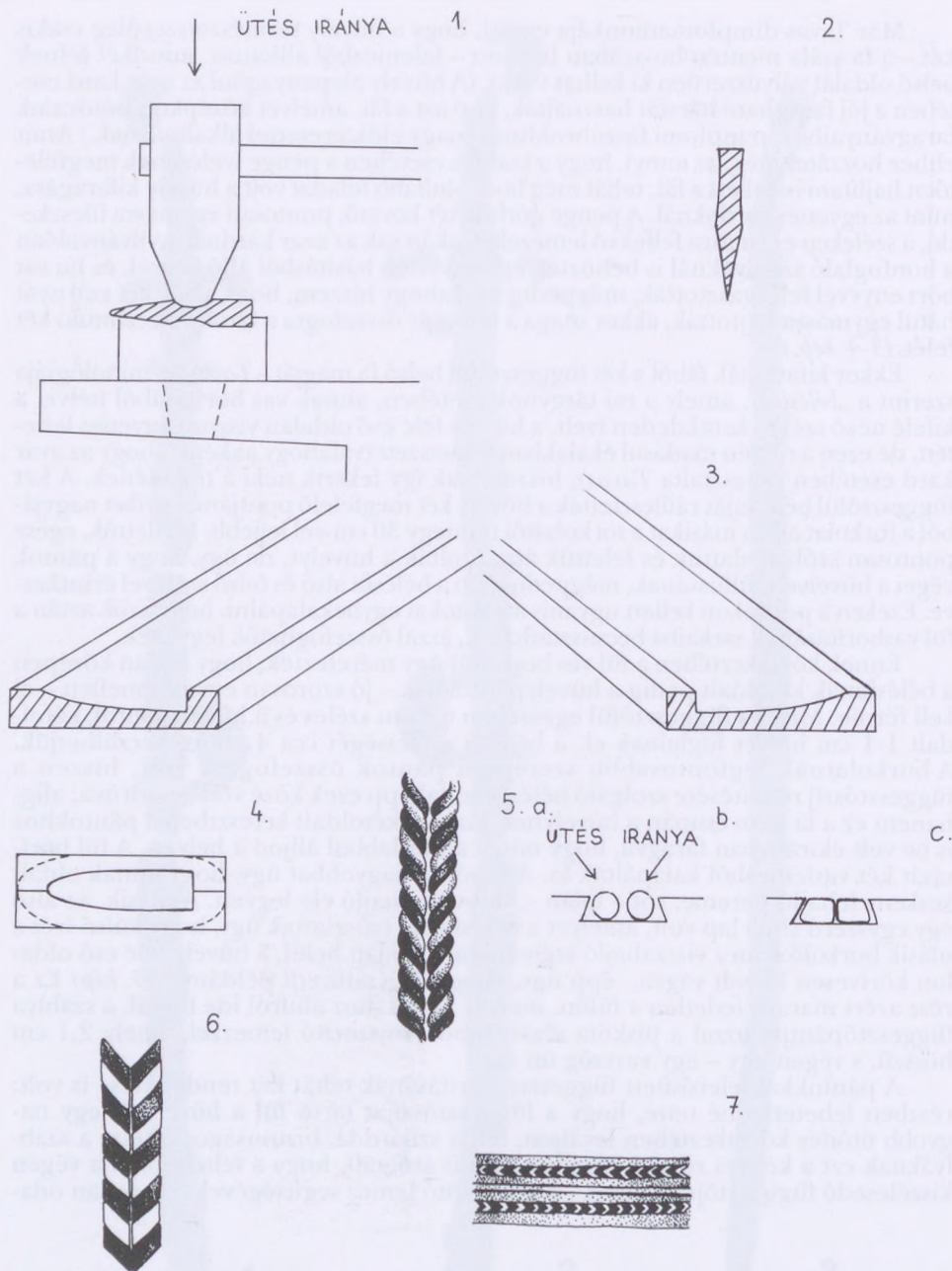
Már Tavas diplomamunkája említi, hogy a hüvely termékszertüleg csakis két – a fa szála mentén hosszában hasított – falemezből állhatott, mindkét félnek belső oldalát vályúszerűen ki kellett vésní. (A hüvely alapanyagául az avar kard esetében a jól faragható hársfát használták, épp azt a fát, amelyet középkori bútoraink faragványaihoz, templomi faszobrokhoz is nagy előszeretettel alkalmaznak.) Amit ehhez hozzátehetek, az annyi, hogy a szablya esetében a penge ívelésének megfelelően hajlítani is kellett a fát, tehát még bonyolultabb feladat volt a hüvely kifaragása, mint az egyenes kardoknál. A penge görbületét követő, pontosan egymásra illeszkedő, a széleken egymásra felfekvő lemezeket, akárcsak az avar kardnál, nyilvánvalóan a honfoglaló szablyáknál is behúzták egy egyetlen hasításból álló bőrrrel, és ha ezt bőrt ennyivel felragasztották, mégpedig úgy, ahogy hiszem, hogy a bőr két szárnyát hátul egymásra hajtották, akkor maga a bőr már összefogta a fatok összesimuló két felét. (3-4. kép.)

Ekkor kifaragták fából a két függesztőfül belső fa magját – Tavas terminológiája szerint a „bélésfát”, amely a mi tárgyunk esetében, annak vas borításából ítélve, a kifelé néző szélén kerekdeden ívelt, a hüvely felé eső oldalán viszont egyenes lehetett, de ezen a részén ráadásul ékalakban kimetszett (valahogy akként, ahogy az avar kard esetében tapasztalta Tavas), hiszen csak így fekszik neki a tok élének. A két függesztőfül bélésfáját ráillesztették a hüvely két megfelelő pontjára, egyiket nagyjából a torkolat alá, a másikat a torkolattól mintegy 30 cm-rel lejjebb. Mellettük, egész pontosan szólva: alattuk és felettük átpántolták a hüvelyt, de úgy, hogy a pántok végei a hüvelyen túlfussanak, mégpedig épp a bélésfa alsó és felső szélével érintkezve. Ezeken a pontokon kellett ugyanis a pántokat egybekalapálni, hogy azok aztán a fül vasborításának sarkaiba becsúsztathatók, azzal összefoghatók legyenek.

Ennek következtében a fül vas borítását úgy méretezték, hogy abban középen a bélésfának kétoldalt pedig a hüvelypántoknak – jó szorosan egymás mellett – el kell férnie. Mivel a függesztőfül egészében 6,3 cm széles és a hüvelypántok kétoldalt 1-1 cm helyet foglalnak el, a bélésfa szélességét cca 4 cm-re becsülhetjük. A burkolatnak legfontosabb szerepe a pántok összefogása volt, hiszen a függesztőszíj rögzítésére szolgáló bélésfa voltaképp ezek közé volt beszorítva; alighanem ez a fa nem csupán a hüvelyhez, hanem kétoldalt keresztben a pántokhoz is be volt ékírányban faragva, hogy minél szilárdabban álljon a helyén. A fül borítását két vaslemezről kalapálták ki. A felsőt, a nagyobbbat úgy, hogy annak oldalt keskeny lehajló pereme, sőt – talán – alul visszahajló éle legyen. A másik, az alsó egy egyszerű sima lap volt, amelyet a bélésfa alá csúsztattak úgy, hogy külső ívét a másik burkoló lemez visszahajló széle fogta. Ez a lap belül, a hüvely felé eső oldalon körívesen ki volt vágva, épp úgy, ahogy a tiszafüredi példány.⁵ (5. kép) Ez a rész azért maradt fedetlen a fülön, mert a bélésfához alulról ide fogták a szablya függesztőpántját azzal a piskóta alakú bronz szíjszorító lemezzel, amely 2,1 cm hosszú, s végeit egy – egy vasszög üti át.

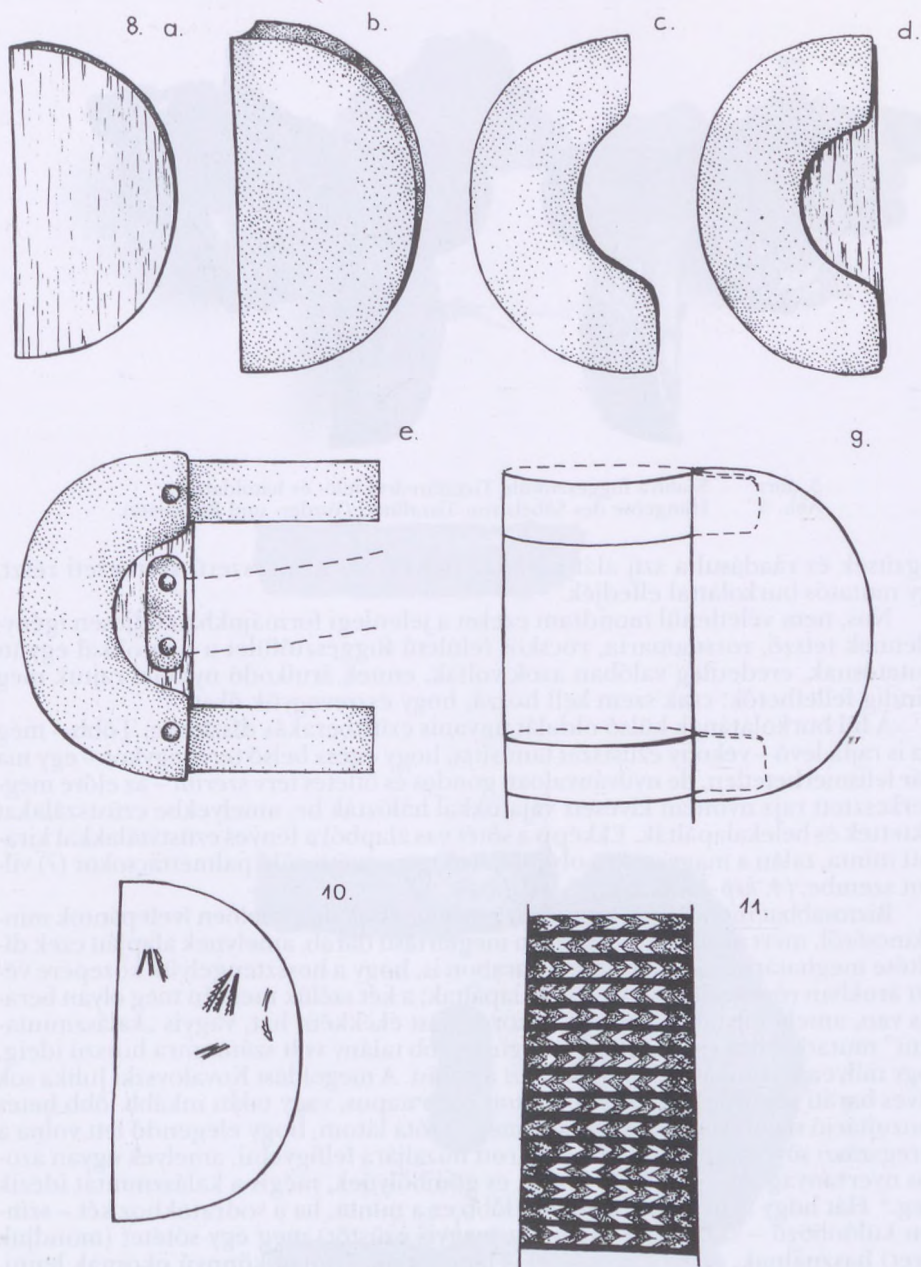
A pántokkal felerősített függesztő borításának tehát két rendeltetése is volt: részben lehetetlenné tette, hogy a függesztőszíjat tartó fül a hüvelyről egy nagyobb ütődés következtében leváljon, tehát szilárdabbá, biztonságossá tette a szablyáknak ezt a kényes részét; emellett arra is szolgált, hogy a feltehetően a végén kiszélesedő függesztőjét a fához – a szíjszorító lemez segítségével – alaposan oda-

⁵ Dienes 1972, 62. 24. kép. – A millicentenáriumi honfoglalás kori régészeti kiállítást megelőzően Révész László újra restauráltatta a tiszafüredi szablyatöredéket a Magyar Nemzeti Múzeum Restaurátor Osztályán. Ekkor az ellenzón két-két palmettadíszes rézlemez-berakás került elő a korábbi vastag oxidréteg eltávolítása után. (Vö. Fodor 1996a.) Itt a restaurálás előtti, Dienes István által készített fényképfelvételt közöljük, melyen szintén jól látható a függesztőfül szerkezeti megoldása.

3. ábra 1. A vércsatorna kialakítása. 2. A penge keresztmetszete. 3. A fahüvely két vájata. 4. A fahüvely keresztmetszete. 5. Páros szembefonat és a vájatba való bekalapálása. 6. A fonat ellapítva. 7. Kalászmintás díszítés.

Abb. 3 1. Die Ausgestaltung der Blutrinne. 2. Querschnitt der Klinge. 3. Beide Aushöhlungen der Holscheide. 4. Querschnitt der Holscheide. 5. Doppelten Entgegenflecht und seine Einhämmern in die Rille. 6. Das Geflecht, abgeflacht. 7. Verzierung mit Ährenmotiv.

4. ábra 8. A függesztőfül elemei: a. bélésfa, b. előlap, c. hátlap, d. hátoldal, e. hátoldal a szíjszorító lemezzel. 9. A hüvely átpántolása. 10. Ezüstsálak maradványai a függesztőfülön. 11. A kalászmintás díszítés rekonstrukciója.

Abb. 4 8. Bestandteile der Hängeöse: a. Blindholz, b. Vorderplatte, c. Rückplatte, d. Rückseite, e. Rückseite mit Riemenklemmblech. 10. Reste der Silberfäden an der Hängeöse. 11. Rekonstruktion der Verzierung mit Ährenmotiv.

5. ábra Szablya függesztőfüle Tiszafüredről (elő- és hátoldal).
Abb. 5 Hängeöse des Säbels von Tiszafüred (Vorder- und Rückseite).

rögzítsék és ráadásul a szíj aláfutásának helyét, ezt az egyszerű szerkezeti részt, egy mutatós burkolattal elfedjék.

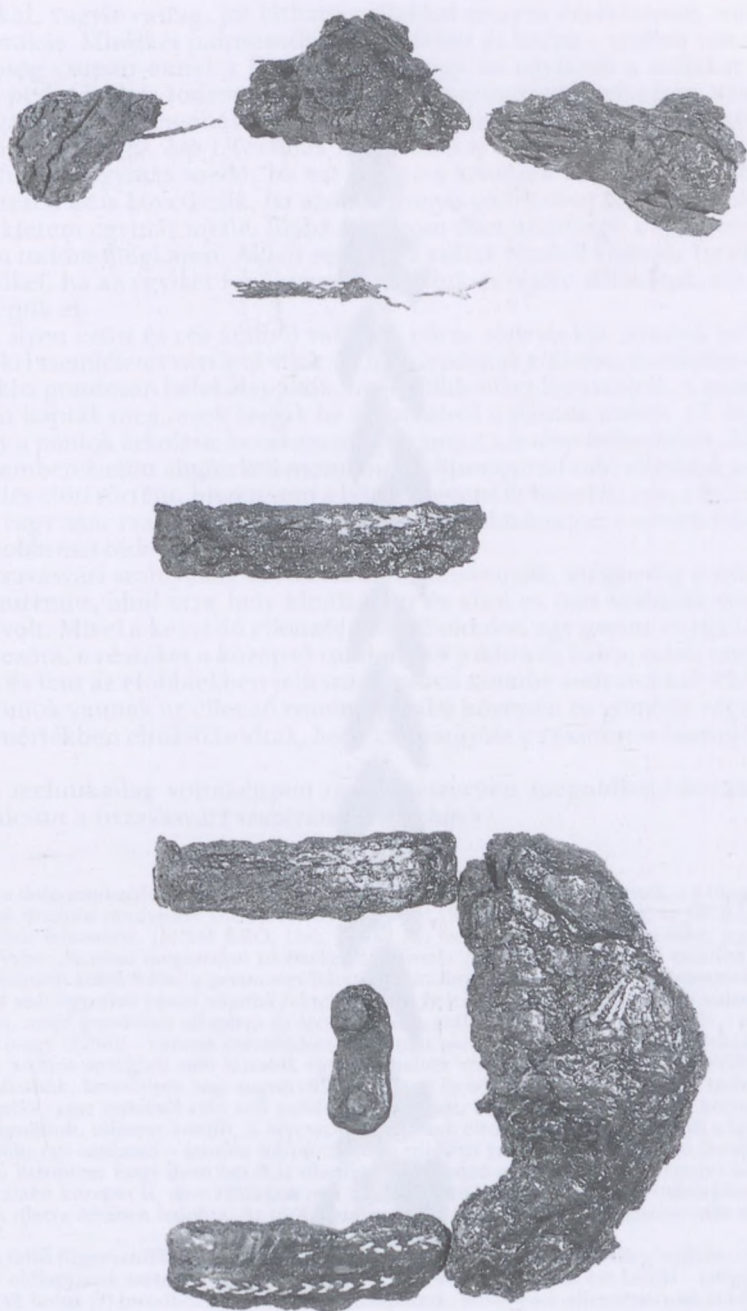
Nos, nem véletlenül mondtam ezeket a jelenlegi formájukban teljesen igénytelennek tetsző, rozsdamarta, rücskös felületű függesztőfület a pántokkal együtt mutatósnak, eredetileg valóban azok voltak, ennek árulkodó nyomai rajtuk még mindig fellelhetők; csak szem kell hozzá, hogy észrevegyük őket.

A fül burkolatának külső oldalát ugyanis ezüstberakás díszítette. Több – még ma is rajta levő – vékony ezüstsál tanúsítja, hogy egész belső terét egykor – egy ma már felismerhetetlen, de nyilvánvalóan gondos és ötletes terv szerint – az előre megszerkesztett rajz nyomán kivésott vajatokkal hálózták be, amelyekbe ezüstsálakat fektettek és belekalapálták. Ekképp a sötét vas alapból a fényes ezüstsálakkal kirakott minta, talán a magyarokra oly jellemző nagy, szétterülő palmettacsokor (?) vilant szembe. (4. kép 10, 6. kép.)

Biztosabban mondhatunk a hüvely görbülésének megfelelően ívelt pántok mintakincséről, mert akad közöttük olyan megtartású darab, amelynek alapján ezek díszítése meghatározható. Látható e darabon is, hogy a hossz tengelyük közepére vésett árokban rézhuzalt fektettek és kalapálták; a két szélük mentén meg olyan berakás van, amely folytatódásgosan sorakozó ezüst ékekként hat, vagyis „kalászmintaként” mutatkozik a vas alapon. A legnagyobb talány volt számomra hosszú ideig, hogy milyen technikával érheték el ezt a hatást. A megoldást Kovalovszki Júlia sok szíves baráti segítségével, vele folytatott több napos, vagy talán inkább több hetes konzultáció sorozattal találtam csak meg. Azóta látom, hogy elegendő lett volna a beregszászi süvegcsúcs alsó páros sodrott huzaljára figyelni, amelyek ugyan azonos nyersanyagból – ezüsből – valók és gömbölyűek, mégis a kalászmintát idézik meg.⁶ Hát hogy is ne volna szembeötlőbb ez a minta, ha a sodratokhoz két – színben különböző – szál, egy világosat (vagyis ezüstöt) meg egy sötétet (mondjuk rezet) használnak, és azokat még el is lapogatják. Utólag könnyű okosnak lenni, különben is a huzalok fordított csavarásában rejlik a titok nyitja.

Mivel a mintát textíliákon, szövésnél is használják, amint arra ugyancsak Kovalovszki Júlia figyelmeztetett, szemléltetésül most magam is pamutból való

⁶ Lehoczky 1900, 399, 401-402.; Hampel 1907, 103. 3. t. 1-2.; Fettich 1937, 85. LXXIII. t. 1.; Fodor 1986b, 132-133.

6. ábra A tiszavasvári szablya ellenzője és függesztőfüle.
Abb. 6 Parierstange und Aufhängöse des Säbels von Tiszavasvári.

7. ábra
Abb. 7

Fehér és fekete színű szembesodratok fonata pamutszálakból.
Entgegengesetztes Geflecht von weißen und schwarzen Baumwollfäden.

sodratokkal, vagyis vastag, jól látható szálakkal teszem érzékletessé, miként készült a berakás. Mindkét pamutsodrat – egy fehér és barna – szálból van sodorva. A különbség csupán annyi a kettő között, hogy az egyiknél a szálakat balra, a másiknál pedig jobbra sodrották. Ha ezeket egymás mellé helyezem, azokat bár-hogy forgathatom, az egymás mellé illesztett ellentétes sodrat mindenképp a kalászmintát sugallja. (7. kép.) Textíliák szövésénél is ilyen szembe sodratú vetülék-szálakat fűznek egymás mellé, ha ezt a hatást kívánják elérni. A mondottakból természetesen az is következik, ha azonos irányú sodratokat feldarabolok és azok részeit fektetem egymás mellé, hiába forgatom őket akárhogy, a kalászmintát se-hogy nem tudom megkapni. Akkor sem, ha a szálak fémből vannak, ha előre ella-pítottuk őket, ha az egyiket fonákjára fordítottuk és fejére állítottuk, ezt a hatást nem érhetjük el.

Nos, ilyen ezüst és réz szálból való ún. páros sodratokat „étettek bé” – hogy ismét Mokri szemléletes szavával éljek – a hüvelypántok széleibe; és miután ezeket az ágyazatukba gondosan belekalapálták, majd felületüket lecsiszolták, a mutatott ka-lászmintát kapták meg, ezek szegik be kétoldról a pántok széleit. (3. kép 5–7.)

Hogy a pántok árkolása, berakása megkívánta a vas alap felhevítését, átűzítését, azt a szakemberek előtt aligha kell mondanom. Mintázattal való ellátásuk tehát még a felszerelés előtt történt, hiszen sem a bőrrel bevont fa hüvelyt, sem a fül bélésfáját elégetni, vagy akár csak megpörkölni nem lehetett kívánatos; e részek felszerelése már nagyobbreszt hideg kovácsolással történhetett.

A tiszavasvári szablyának keresztvasát is tausírozták, mégpedig a nyomokból ítélve mindenütt, ahol erre hely kínálkozott és ahol ez más szablyák esetében is szokásos volt. Mivel a kézvédő ellenzőt a külső oldalon egy gerinc osztja fel a felső és alsó mezőre, e részeket a középső rombusztól jobbra és balra, tehát mindkét ol-dalt, lent és fent az előbbieken jellemzett páros szembe sodratokkal ékesítették. Huzalnyomok vannak az ellenző rombusz alakú közepén és gömbös végein is, de ezek oly mértékben elrozsdásodtak, hogy csak sejtjük: e részeket is hasonló díszítés fedte.

Ez a technikailag voltaképpen igen egyszerűen megoldható berakás adott becses külsínt a tiszavasvári szablyának.⁷ (8. kép.)

⁷ Amint az a dolgozat kezdő soraiból is kitűnik, a tiszavasvári szablya ellenzőjének, s a függesztőfülek pántjainak díszítési rendszerét Dienes István már jóval 1988-as előadása előtt, az 1979-ben történt leltározáskor felismerte. (MNM KKO, Ltsz. 79.6.1.A.) Az ellenzőről a következőket jegyezte be a leltárkönyvbe: „A rossz megtartású töredéken tausírozás nyomai. A keresztvas minden bizonnyal egykor gerincelt külső felén, a gerincelés felett és alatt, hosszában feltehetőleg három-három ket-tes sodrat volt egyetlen vésett vajatba fektetve, abba belekalapálva (és alighanem valamivel be is ragasztva), majd gondosan ellapítva és lecsiszolva. A szálak két különböző fémből – ezüstből és bronzból (vagy rézből) – vannak összesodorva. Egymás mellé ellentétes sodrású szálakat fektettek, ezáltal az azonos anyagból való huzalok egymás mellett szabályos ritmusban, hol előbb, hol hát-rább találkoztak, keresztben zeg-zugos világos (ezüst) és sötét sávokat alkottak. A sodratokban a nemesfémből, azaz ezüstből való szál tovább fennmaradt, míg a bronz hamarabb korrodált, több helyütt elpusztult, teljesen kihullt. A keresztvas szárainak elrozsdásodott felületéről a berakás már régen levált; egy szakasza – szintén három egymás melletti kettes sodrat – önálló darabban őrző-dött meg. Bizonyos, hogy ilyen berakás díszítette az ellenző gömbös végét, valamint kiszélesedő, rombusz alakú közepét is, de e részeken már csak nyomokban észlelhető: a túlbujzánzott rozsdá-azt elfedi, illetve részben ledobta. Az utóbb említett részekben a díszítés rendszere már nem ismer-hető fel.”

A szablya felső függesztőfülének pántjáról: „Egyik oldala mentén – eredetileg nyilván csak a szab-lyahüvely előlapjának széléig terjedő – tausírozás. Az elővésett vajatba két kettős – mégpedig egy-egy ezüst és bronz (?) huzalból álló – sodratot kalapáltak. Mivel ezek ellentétes sodratúak, azaz ún. szembesodratok voltak, a szálak gondos ellapítása és lecsiszolása után a két sodratban lévő ezüst-szálak folytatólagosan sorakozó ékeket képeztek, tehát kalászmintaként mutatkoznak.”

A leltárkönyvi bejegyzés és az itteni leírás közti különbség mindössze annyi, hogy 1979-ben Dienes István még úgy vélte: az ellenző és a hüvelypántok fonatberakása annyiban különbözik egymástól, hogy az ellenzőn három, a pántokon pedig két sodratból fonták azokat. 1988-ban viszont mindket-

A szablya keresztvasának díszítése felidézi bennem azt az óbudai eredetű szablyát, amelyet néhány éve bontottam ki a BTM munkatársaival. Ha emlékeim nem csalnak meg, annál az ellenző síkjait bronzból való, gerincelt és ékalakban sűrűn rovátkolt, egész felületükön gazdagon aranyozott berakott csíkok ékesítik. Voltaképpen az is kalászmintának tekinthető, de más kivitelben, egészen más technikával készült.⁸

A tiszavasvári sodrat igazi jelentőségét persze az adja meg, hogy ez a páros szembe sodrat nem csupán Büdszentmihályról ismert, hanem a tágabb környéken is fellelhető, ami közös műhelyhagyományokra utal.

E tárgyak közül a legismertebb a Fettich által már közölt, még a karosi I. temető szóróványából származó, káprázatos szépségű kengyelpár; ez ad igazán fogalmat arról, hogy milyen is lehetett a mi – csupán töredékekből álló és azokból megjelenített – szablyánk.⁹ (9-10. kép.)

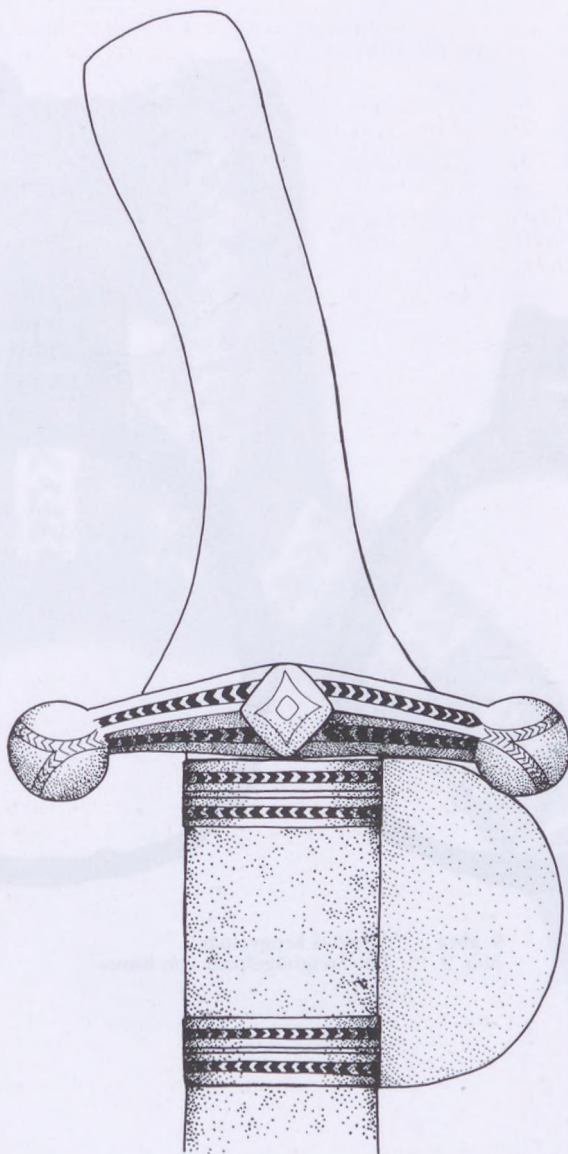
A karosi kengyeleken a szíjnyílást mindhárom oldalról a már részletezett ékminta keretezi, – ezen felül a szárazon ütemesen sorjáznak keresztben a két oldalt ezüst csíkokkal beszegett, ezüst és réz huzalból összetett, ellapított sodratok. Hogy ez a díszítés áttegyed-e a kengyelek túlsó felére is, ez ma már Fettich leírásából nem ítéltető meg,¹⁰ mindenesetre ez a korabeli viking kengyeleken korántsem valami ritkaság.

tőt azonos, két sodratból álló fonatként rekonstruálta. (8. kép.) Ez a rekonstrukciós rajzon világosan kiderül, mivel a három sodratból álló fonat kettős ékalakú mintát alkotott volna. A két leírás közti eltérés bizonyára azzal magyarázható, hogy a rendkívül rossz állapotban előkerült szalagtöredékekből nem minden esetben lehetett egyértelműen megállapítani a fonatokban lévő sodratok és szálak számát.

⁸ Az 1982-ben Óbudán (Budapest, III. ker. Kaszás u. 12. – Bendek Elek u. 4.) Kaba Melinda és munkatársai által feltárt sír szablyájáról van szó. A fakoporsós temetkezést akkor eredeti helyzetében kiemelték és az Aquincumi Múzeumba szállították, majd ott bontották ki. E munkában Dienes István is részt vett. Rövid ásatási beszámolójában Kaba Melinda megjegyezte, hogy „... a sírt Dienes István publikálja.” (Kaba 1983, 35.) A közzétételre azonban azóta sem került sor. A szablya – a sír egyéb mellékleteivel egyetemben – szerepelt a BTM 1991-es braunschweigi kiállításán, fényképét azonban a katalógusban nem közölték. Ld. *Írásné-Melis* 1991, 109, 445-446. (A penge hossza: 84 cm, szélessége 3,5 cm, a markolat hossza 11,2 cm. A katalógus leírása szerint a markolatot aranyozás nyomai látszanak. Uo. 445, kat. sz. 66.) Dienes István – a dolgozatához mellékelte egyik rajzvázlata alapján ítélve – az óbudai szablya ellenzőjének díszítmintáját a banai szabja ellenzőjének díszítéséhez vélte hasonlatosnak. Ez utóbbin az ékalakú vájatokba illesztett berakás valóban a kalászmintára emlékeztet, ezekbe a vájatokba azonban nem sodrott huzalfonatokat, hanem sima ezüsthuzalokat kalapáltak. Vö. Kiss – Batha 1970, 221, 224. XXIV. t.; Dienes 1972, 62. 16. kép.; Fodor 1996c, 363-364.

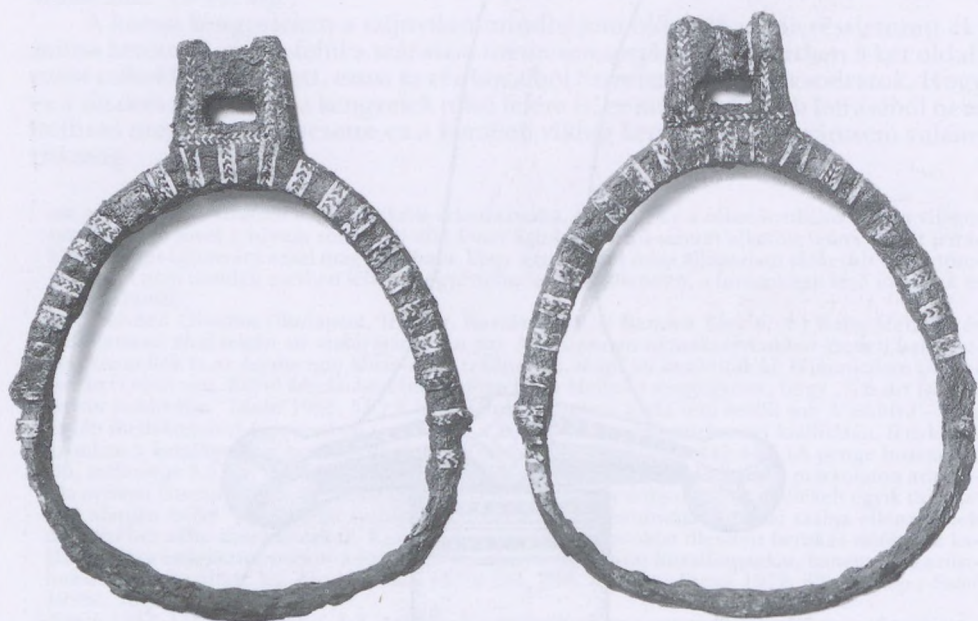
⁹ Fettich 1937, 135. CXXXIII. t. 1-2. A díszes kengyelpár a Karos-éperjesszőgi első temető területén szóróványként került elő, ahol Horváth Tibor 1936-ban 13 sírt tárt fel, s a sátoraljaújhelyi ún. Dókus-gyűjteménybe került. E gyűjtemény anyagát 1943-ban II. Rákóczi Ferenc fejedelem szülőhelyén – a ma Szlovákiához tartozó – borsi kastélyban állították ki. Az anyag a háború végén elkallódott és sorsáról hosszú évekig nem érkezett hír. Ma egy része a kassai Kelet-Szlovákiai Múzeumban van, a szóban forgó kengyeleknek azonban nyomuk veszett. Révész László baráti közléséből tudom, hogy a Sátoraljaújhelyről elszármazott leleteket (vagy egy részüket) korábban Homonnára szállították, de az ottani múzeumban sem sikerült nyomukra akadnia. E gyűjteményből a későbbiekben csak egy tárgy került elő Magyarországon, a bodrogvécsi tarsolylemez, amelyre Filep Antal néprajzkutató, a Sárospataki Múzeum akkori igazgatója talált rá 1963-ban. A tarsolylemez még ugyanabban az évben a Magyar Nemzeti Múzeum honfoglalás kori gyűjteményébe került. (MNM KKO, ltsz. 63.2.A.) Vö. Révész 1996a.

¹⁰ Fettich Nándor leírása: „Finom ezüstlemezzel taufírozott kengyelpár. Mindkét oldal díszítése ugyanaz.” (Fettich 1937, 135.) E rendkívüli szüksézszerűség itt azért meglepő, mert Fettich másutt igen alaposan elemzi a tárgyak technikait kivitelét, díszítmódját. Idézett második mondata azt sugallja, hogy a karosi kengyelpár szárait és füleit mindkét oldalon a képen látható díszes berakás ékesítette. Ennek azonban ellene szól, hogy honfoglalás kori díszes kengyeleinknek csupán egyik (elülső) oldalát látták el taufírozással. (Beregszász, Rakamaz–Strázsadomb, Muszka, Balkány, Oros, Nyíregyháza – ld. a HMK megfelelő címszavait – továbbá a kolozsvári és a most feltárás alatt lévő tiszacsomai temetőből származó kengyel.) Ez a gyakorlat tökéletesen érthető is, hiszen a kengyel-szárazok és a fülek hátsó – a láb felőli – oldala a szemlélőnek alig látható, ezért a díszítés ott nem érvényesült volna.

8. ábra A tiszavasvári szablya ellenzőjének és a függesztőfül pántjainak kalászmintás taufírozott díszítése (rekonstrukció).

Abb. 8 Ährenmotivtauschierung auf der Parierstange und den Bändern der Hängeöse des Säbels von Tiszavasvári (Rekonstruktion).

9. ábra
Abb. 9

A karosi kengyelpár.
Das Steigbügelpaar von Karos.

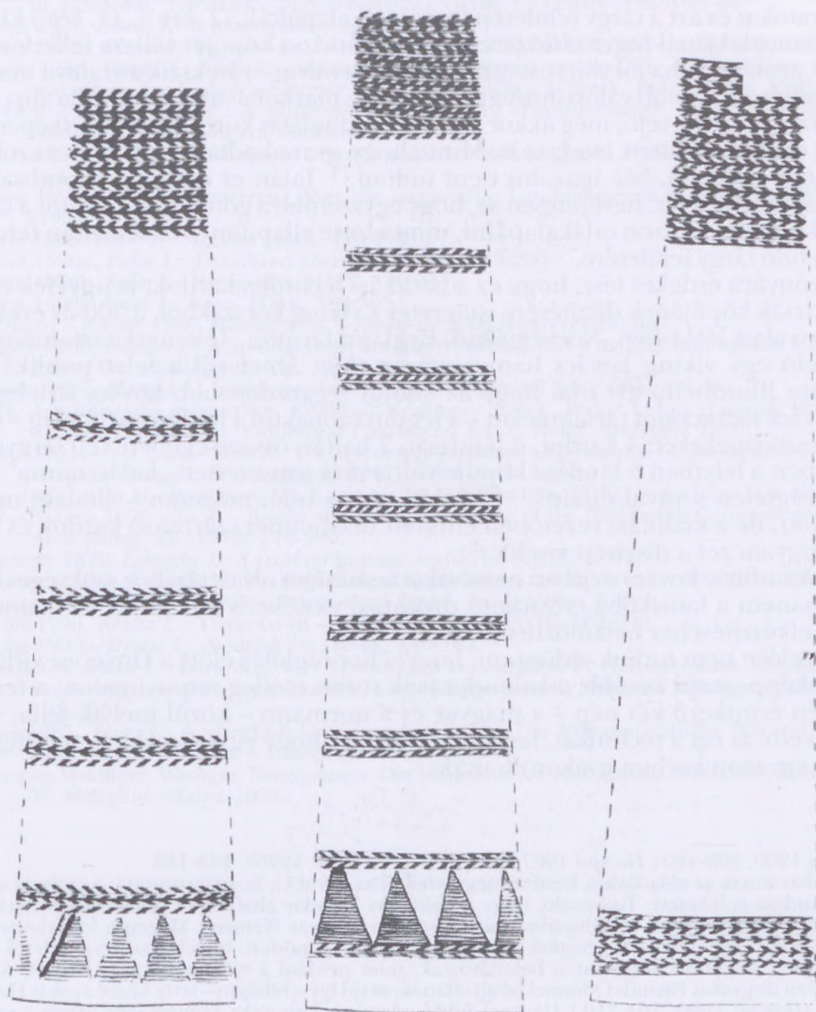

10. ábra
Abb. 10

A karosi kengyel díszítése.
Die Verzierung des Steigbügels von Karos.

11. ábra A beregszászi szablya markolatának díszítése.
Abb. 11 Die Verzierung des Griffes am Säbel von Beregszász.

12. ábra Norvégiai viking lánzsák köpőjének tausfrozása.

Abb. 12 Die Tauschierung der Dille von wikingschen Lanzen aus Norwegen (nach Ch. Blindheim).

Még izgalmasabb az a tárgy, amely Lehoczky Tivadar, illetve Bereg vármegye adományaként került a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe;¹¹ ezen ugyanis az látható, hogy egy nagyjából hengeres vastárgyra rátekeresték a páros ellentétes sodratokat és azt a tárgy felületén forrón elkalapálták. (1. kép 3, 11. kép.) Ebben a tárgyban, alakjánál fogva először egy viking lándzsa köpűjét véltem felfedezni, a töredék azonban – ha jól van restaurálva, konzerválva, – ráfekszik a szablya markolatára, tehát a nagyobb valószínűséggel a szablya markolatvánának egy darabja volt, ahogy azt Lehoczky sejtí, még akkor is, ha a honfoglalás kori anyagban elképzelhető több ekképp díszített lándzsa is. Mint ahogy gyanakodtam is ilyenre a szolvyai közlemény nyomán, bár igazolni nem tudom.¹² Talán ez esetben is fontosabb a technikai megfigyelés, nevezetesen az, hogy egyszerűbb a gömbölyű sodratot a tárgyra feltekericselni és azon odakalapálni, mint előtte ellapítani s csak azután felvinni a díszítendő tárgy felületére.

Bizonyára érdekes lesz, hogy ez a berakási technika kardok, kengyelek és főleg lándzsák köpűjének díszítésére ismeretes a viking korszakból, a 900-as évekből. A háború alatt 1944-ben, Norvégiában, Bygland farmon, Telemerk tartományban került elő egy viking kovács hamvasztásos sírja, amelyről a lelet publikálója, Charlotte Blindheim azt írja, hogy az addigi leggazdagabb kovács sírlelet, 25 fajta kovács szerszámot tartalmazott – a legdurvábbaktól a legfinomabbakig – ezen kívül késztermékeket: 4 kardot, 4 lándzsát, 7 baltát, összességében 120 tárgyat.¹³

Ebben a leletben 3 lándzsa köpűje volt a már ismertett „kalászminta” körbefutó végtelen sorával díszítve¹⁴ (12. kép.) és az oslói múzeum – általam ugyan nem látott, de a kiállítási vezetőben említett máshonnét származó kardok és kengyelek ugyanezt a díszítést viselik.¹⁵

A skandináv kovács sírjában nemcsak a nemesfém olvasztásához szükséges fémkanál, hanem a fatuskóba erősíthető dróthúzó vastöke is fellelhető volt, amely e díszítés elkészítéséhez nélkülözhetetlen.¹⁶

Egyelőre nem tudjuk eldönteni, hogy a honfoglalás előtt a Dnyeper vidékén mindenképp, majd később, a kalandozások során esetleg napnyugaton, a tenger mellékén érintkező két nép – a magyar és a normann – közül melyik adta, vagy melyik vette át ezt a technikát, fenntartva persze, hogy egymástól teljesen függetlenül is egyazon korban gyakorolhatták.

¹¹ Lehoczky 1900, 399-400.; Hampel 1907, 102. 2. t. A, 7.; Fodor 1996b, 133-134.

¹² Dienes Istvánnak az előadáshoz készített jegyzeteiből az derül ki, hogy gyanította: a szolvyai sírban talán lándzsa is lehetett. Tudnivaló, hogy a Lehoczky Tivadar által 1870. június 24-én feltárt sír anyagát már ugyanezen év júliusában bejegyezték a Magyar Nemzeti Múzeum leltárkönyvébe. (MNM, ltsz. 148/1870.5-20.) Sajnos, eléggé hevenyészett módon, mivel a szolvyai leletek közé máshonnan származó tárgyakat is beletároltak, mint például a tótipusztai avar kardot. A még tisztátalan tárgyakat Passuth Ödönnel lerajzoltatták, majd így – hibásan – tette közzé azokat Hampel József. (Hampel 1900, 704-710.) Hampel hibás adatait – Lehoczky szintén elég zavaros eredeti közleménye (Lehoczky 1870) alapján – Fettich Nándor igazította helyre. (Fettich 1937, 78-79.) Dienes István arra figyelt fel, hogy Lehoczky hat nyílcsúcs előkerüléséről beszél, de csak ötnek a leírását adja meg. (Lehoczky 1870, 204.) Ebből kiindulva Dienes elképzelhetőnek tartotta, hogy a hatodik lándzsacsúcs lehetett, amelyet – törött lévén – két tétel alatt vezettek be a leltárkönyvbe (MNM, ltsz. 148/1870.11-12.), s ennek köpűjét díszíthette a Lehoczky által említett aranyozott rézszalag, amely talán a viking lándzsák köpűjén gyakori kalászmintás díszítés lehetett. Előadásából azonban világosan kitűnik, hogy ezt a sejtését nem látta igazolhatónak. (A szolvyai temetkezés rekonstrukciójáról ld. még: Fodor 1996, 175-177.)

¹³ Blindheim 1962.

¹⁴ Uo. 41, 43, 46-47, 52-53.

¹⁵ Dienes István feljegyzései és jegyzetei közt nem akadtam nyomára annak a katalógusnak, amelyre itt hivatkozik. Kijelentése azonban teljesen helytálló: a viking kovácsok megszokott eljárása volt a kalászmintás sodratfonatokkal való tausrózás.

¹⁶ Blindheim 1962, 34. 11. kép 7. – A byglandi kovácslelet újabb közlését, valamint a hasonló svédországi mástermyri eszközeleletét ld. Wikinger ... 250-251. 94-95. kép.

IRODALOM

- BLINDHEIM 1962. *Blindheim, Ch.*: Smedgraven fra Bygland i Morgedal. (The Smith's Grave at Bygland in Morgedal, Telemark County, Norway.) Viking 25 (1962) [1963] 25-80.
- DIENES 1972. *Dienes I.*: A honfoglaló magyarok. Bp.
- DIENES 1972a. *Dienes I.*: Tiszavasvári – Aranykerti tábla. RégFüz 1/25. 65. = ArchÉrt 99 (1972) 264.
- DIENES 1986. *Dienes I.*: Szabolcs-Szatmár megye régészeti emlékei, II. A Felső-Tisza-vidék a X. században. In: Szabolcs-Szatmár megye műemlékei, I. Szerk. Entz G. (Bp. 1986) 92-114.
- FETTICH 1937. *Fettich N.*: A honfoglaló magyarság fémművészete. – Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn. Archtung. XXI. Bp.
- FODOR 1990. *Fodor I.*: Tanácskozás a honfoglalás koráról Szegeden 1988-ban. ArchÉrt 117 (1990) 114-115.
- FODOR 1991. *Fodor I.*: Konferenz über die ungarische Landnahmezeit in Szeged. UAJb N.F. 10 (1991) 165-169.
- FODOR 1996. *Fodor I.*: Szolyva. HMK, 175-179.
- FODOR 1996a. *Fodor I.*: Tiszafüred környéke. HMK, 289-290.
- FODOR 1996b. *Fodor I.*: Beregszász. HMK, 130-135.
- FODOR 1996c. *Fodor I.*: Bana. HMK, 362-365.
- HALMÁGYI – RIEDEL 1986. *Halmágyi Sz. – Riedel L.*: Régi fegyverekről. Bp.
- HAMPEL 1900. *Hampel J.*: A honfoglalási kor hazai emlékei. In: A magyar honfoglalás kútfői. Szerk. Pauler Gy. – Szilágyi S. (Bp. 1900) 507-830.
- HAMPEL 1907. *Hampel J.*: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Bp.
- HMK A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Szerk. Fodor I. Bp. (English Version: The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue. Ed. I. Fodor. Budapest 1996.)
- ÍRÁSNÉ-MELIS 1991. *Írásné-Melis K.*: Die Zeit der ungarischen Landnahme. In: Budapest im Mittelalter. Hrsg. G. Biegel. (Braunschweig 1991) 102-112, 445-450.
- KABA 1983. *Kaba M.*: Budapest, III. Kaszás u. 12. RégFüz 1/36. 34-35. = ArchÉrt 110. (1983) 293.
- KISS – BARTHA 1970. *Kiss Á. – Bartha A.*: Graves of the Age of the Hungarian Conquest at Bana. Acta Arch.Hung. 22 (1970) 219-290.
- LEHOCZKY 1870. *Lehoczky T.*: A szolyvai hun sír. ArchÉrt 3 (1870) 201-206.
- LEHOCZKY 1900. *Lehoczky T.*: Honfoglaláskori sírről Beregszászon. ArchÉrt 20 (1900) 398-402.
- MÖLLER 1814. *Möller J.*: Altonai közönséges tanító. Ford. Mokri B. Pest.
- RÉVÉSZ 1996. *Révész L.*: Tiszavasvári – Aranykerti tábla. HMK, 198-200.
- RÉVÉSZ 1996a. *Révész L.*: Bodrogvécs. HMK, 140-142.
- TAVAS 1978. *Tavas I.*: Kora avar kori kétélű kard restaurálása és rekonstruálása. (Restoration and Rekonstruction of an Early Avarian Double-Edge Sword.) Múzeumi Műtárgyvédelem 5 (1978) 175-200.
- TAVAS 1985. *Tavas I.*: A visegrádi kora avar kori kard. (Das frühawarzeitliche Schwert von Visegrád.) Altum Castrum 4 (Visegrád 1985) 36-50.
- WIKINGER Wikinger, Waräger, Normannen. Die Skandinavier und Europa 800-1200. Katalog. Hrsg. W. Menghin. Mainz 1992.

ÜBER EINEN KUNSTGRIFF DER UNGARISCHEN SCHMIEDE AUS DER ZEIT DER UNGARISCHEN LANDNAHME

Im Jahre 1971 legte István Dienes in der Gemarkung von Tiszavasvári (Komitat Szabolcs-Szatmár-Bereg) ein aus zwanzig Gräbern bestehendes Gräberfeld aus der Landnahmezeit frei, in dessen Grab Nr. 1 er einen Säbel typischer Form fand (Abb. 1). Der Verfasser rekonstruiert den Verfertigungsgang und die Form der tauschierten Verzierung der in schadhaftem Zustande zum Vorschein gekommenen Waffe (Abb. 2, 1–2).

Die hölzerne Säbelscheide wurde aus zwei Teilen zusammengestellt, auf der Innenseite wurde je eine Aushöhlung für die Klinge gemacht (Abb. 3, 3–4). Die Blutrinne der Klinge wurde ausgehämmert (Abb. 3, 1–2). Das aus Silber- und Bronzefäden gedrehte Geflecht wurde in die sich uftener verbreiternden Rillen, welche auf der verzierten Oberfläche ausgehöhlt wurden, eingehämmert, dann wurden ihre Oberfläche abgeflacht und glattgeschliffen (Abb. 3, 5–7). Die Hängeösen des Säbels sind halbkreisförmig ausgestaltet, darin wurde Holz mit ähnlicher Form eingesetzt, und daran wurde der Tragriemen angenietet (Abb. 4, a–e). Die Vorderseite der Hängeösen wurde hier und da mit Beschlägen verziert, wie bei dem Säbel von Tiszafüred (Abb. 5). Die Hängeösen wurden mit Metallbändern an die Scheide befestigt (Abb. 4, 9). Auf der Parierstange, auf der Hängeöse, sowie auf deren Bändern des Säbels von Tiszavasvári kann man die Spuren der Tauschierung mit sog. Ährenmotiv entdecken (Abb. 3, 7; Abb. 4, 10; Abb. 6).

Dieses Ährenmotiv entstand dadurch, daß man je einen Draht aus Silber bzw. aus Bronze in entgegengesetzter Richtung zusammengedreht hatte und dann diese beiden Drähte zusammenflocht. Auf diese Weise bildeten die hellen (Silber) und die dunklen (Bronze) Fäden ein sich rhythmisch wiederholendes, keilförmiges Motiv. (Abb. 3, 5–7; Abb. 4, 11). Dieses Motiv kann man mit Hilfe von Baumwollfäden ganz leicht rekonstruieren, wenn man je zwei weiße und beliebige dunkle Fäden in entgegengesetzter Richtung zusammendreht und dann diese zusammenflechtet (Abb. 7). Mit solcher Metalldrahttauschierung wurden die Parierstange und die Bänder der Hängeöse des Säbels von Tiszavasvári verziert (Abb. 8).

Diese Verzierungsart kann man auch an Gegenständen anderer Fundorte im nordöstlichen Ungarn aus der Landnahmezeit beobachten. Mit dieser Ährenmotivtauschierung wurden das Steigbügelpaar von Karos (Abb. 9–10), sowie der Griff des Säbels von Beregszász (Beregovo, Ukraine, Abb. 2, 3; Abb. 11) verziert.

Diese Verzierungsart war bei den damaligen wikingschen Waffen üblich (Abb. 12), wahrscheinlich können wir also eine Wechselwirkung zwischen diesen zwei Kreisen der Metallkunst in dieser Hinsicht annehmen.

István Dienes

A BESZTERECI SZENTELTVÍZTARTÓ ÉS A BIZÁNCI FÉMMŰVESSÉG EGYES DATÁLÁSI PROBLÉMÁI

KISS Etele

A besztereci szenteltvíztartó edény, elterjedt nevén aspersorium, nem tartozik az ismeretlen magyarországi múzeumi tárgyak közé. Megtalálása és a Nemzeti Múzeumba kerülése óta nem hiányoznak a róla szóló híradások, sőt a két, csak a tárgynak és előkerülési körülményeinek szentelt tanulmány (szerzői: Fettich N. és Németh P.) alapján éppenséggel előkelő helyet foglal el a szakirodalomban.¹ Nem így a nemzetközi kutatásban: annak ellenére, hogy az edény 1931-ben szerepelt egy nemzetközi bizánci kiállításon Párizsban, mindmáig semmilyen, a bizánci művészet történetével foglalkozó tanulmány nem szentelt neki figyelmet.² Feltehetőleg ez a viszonylagos ismeretlenség az oka annak, hogy e több szempontból is kiemelkedő tárgy fontos problémái rejtve maradtak. Az 1997-ben New Yorkban megrendezésre került bizánci művészeti kiállítás egyik exponátumaként ismét kelő nyilvánosságot kapott, s ez a kiállítás jelentette a jelen tanulmány kiindulópontját is.³

Fettich tanulmánya részletes leírást adott a tárgyról, s e munka legfőbb eredményeit a technikai kérdések tisztázása jelenti. A teljes edény – Fettich alapján – közepes minőségű ezüst (a másfél rekonstruált láb kivételével). Az edény teste mintegy 1 mm-es trébelt ezüstlemez, (az edény belsejében látszanak a minták), míg a fogó, az emberfejes tartófülek, illetve a hozzájuk kapcsolódó (3,5 mm vastag) görög feliratos téglalap alakú mezők pedig öntvények, melyek a megfelelő részekén rá vannak forrasztva az edényre. A poncolás és az aranyozás az edény mind öntött, mind trébelt részeire egyaránt kiterjed.⁴ (1–3. ábra)

Nagy vonalakban már Fettich tisztázta az edény eredeti, a feliratból kikövetkeztethető liturgikus rendeltetését, miszerint az a szenteltvíz szállítására szolgált (a felirat problémáit ld. lejjebb). A szenteltvíznek a nyugati és a keleti liturgiákban részben eltérő a szerepe. Keleten (görög liturgikus nyelvű környezetben) a víz megáldása nagyon ősi, még az őskereszténység idejébe visszanyúló gyakorlat, és legalább Aranyoszájú Szent János korától (4. század vége 5. század eleje) része a Jézusnak a Jordánban való megkeresztelkedését megjelenítő Theophánia-ünnep szer-

¹ MNM Lelt. Sz. 1903. 15. Hampel 1903; Thomas 1956; Fettich 1959; Németh 1986.

² Exposition d'art byzantin, 28 Mai – 9 Juillet., Musée des arts décoratifs, No. 443

³ Vö. New York 1997, N° 299, az ott közölt katalógusleírás eredményei (datálás, felirat értelmezése, stb.) korrekcióra szorulnak, s részben ezt a szerepet kell betöltenie ennek a tanulmánynak.

⁴ Az edény 22,7 cm magas a fejekkel és lábakkal együtt, az edényrész belső magassága (nem számítva az edény alján lévő köralakú bemélyedést): 17,8 cm (bemélyedésnél: 17,1 cm), a felső rész külső átmérője: 6,6 cm, belső átmérője: 6 cm, a felső rész magassága: 8 cm; az alsó rész külső átmérője: 10,5 cm magassága: 8,2 cm, a két részt összekötő lépcsőzetes rész közül a felső: 0,5 cm, az alsó 1,5 cm széles; az egyetlen eredeti ép láb teljes magassága: 4,2 cm. Ezekből az adatokból kiszámítható a térfogat: ~835 cm³, ami megfelel egy későbbi magyar iccének, valamint 2 xesztisz (római eredetű) görög (bizánci) mértékegységnek.

1. ábra: A besztereci szenteltvíztartó
Fig. 1 – Le bénitier de Beszterec

2. ábra: A besztereci szenteltvíztartó
Fig. 2 – Le bénitier de Beszterec

tartásainak (január 6-án). Ez az ún. Nagy Vízszentelés, melyet eredetileg az ünnep éjszakáján végeztek, és amelyben Jézusnak a vízbe való lemerülését, és ezáltal a vizek megszentelését rituálisan egy keresztnak a vízbe való háromszoros bemerítése jelképezi, a Szentlélek alászállását pedig szentelt olajnak a vízbeöntése szimbolizálja. A szertartás néha folyóknál vagy tengernél zajlik le, kolostori környezetben pedig (pl. az Áthosz-hegyen) a templom előtt álló centrális, pavilonszerű épület, az ún. phiálé ad neki helyet, mely a vízszenteléshez szükséges nagyméretű medencével is rendelkezik. Ezzel a vízzel (görögül: agiazmosz) aztán meghintik a jelenlévőket, a templomot, egyéb épületeket és a földeket is körmenetben, amihez így szükség van egy, a beszterecihez hasonló funkciójú víztartó edényre. Emellett a szenteltvíz másik igen fontos funkciója a betegek meghintése, amire az edény felirata is utal. Ugyanakkor egyes eszközök megáldását, liturgikus vagy akár hétköznapi használatbavételét is a szentelt vízzel való meghintés kíséri az ortodox gyakorlat szerint, így az gyakran elfogy év közben. A szenteltvíz pótlása eredetileg a hónapok elején történt, az ún. Kis Vízszentelés szertartása során⁵, mely azonban később időtől és helytől független, azaz magánházaknál is elvégezhető szertartássá vált. Nyugaton a szenteltvíz használata egészen a karoling időkig inkább a magánszférában volt jelen.⁶ A karoling idők végén jelent meg a templomon belül a vízszentelés szertartása: a vasárnapi mise előtt került sor vízáldásra és a jelenlévők meghintésére. Egyes területeken – így a Német-Római Birodalomban vagy Magyarországon – a 11. századtól ismert volt a Nagy Vízszentelés szertartása is Epiphánia ünnepén (jan. 6-án), görög eredetének megjelölésével.⁷

A besztereci edény egyedülálló a bizánci emléktárhelyeken: ez az egyetlen olyan ma ismert, a bizánci stíluskörhöz köthető tárgy, mely eredeti rendeltetése szerint a szenteltvíz szállítása céljából készült. Noha a bizánci peremterületek emlékei még nem eléggé ismertek a szakirodalomban, mégis jellemző az, hogy ilyen tárgy létezésével a szakirodalom megfelelő forrásadatok híján nem is számol a posztbizánci korszak előtt, feltételezik általában, hogy a kapcsolódó liturgikus funkciót profán, nem e célból készült tárgyak alkalmi bevonásával elégítették ki. A Dumbarton Oaksban őrzött 4. századi és néhány további késő-antik, görög feliratos vízszentelő edény utal arra, hogy legalább is számolhatunk e célra elkülönített edényekkel már ilyen korai időktől kezdve, a későbbi írott források és az emléktárhelyek teljes hiánya folytán azonban elterjedtségük mégsem lehetett általános még a bizánci korban sem.⁸ A kolostori inventáriumokban a szenteltvízzel kapcsolatban említett

⁵ A Kis Vízszentelés szertartása először Balsamonnál (+1195), a görög egyházi kánonok összegyűjtőjénél van említve, de már a képtrombolás korának jelentős alakjánál, Niképhorosz pátriárkánál (8. század) is megtalálható, régebbi hagyományra hivatkozva, a hónapok elején történő vízáldás. A zsidó szokások keresztény fennmaradása, így például a neoméneia, a hónapok elejének a megünneplése már az apostolok számára is problémát jelentett (Kol. 2,16; v.ö. még Gal. 4,10), feltehetőleg ezt helyettesítendő került sor a vízáldásra a hónapok elején. DACL II/1, 710. o.

⁶ A víz és a só megszentelése a magánházaknál római hagyomány szerint I. Sándor pápára (109–116) megy vissza (legkorábbi utalás erre az 5. századi Liber Pontificalis), majd a 9. századtól kezdik előírni a vasárnaponkénti víz- és sóáldást; másrészt gallikán hatásra a keresztségéből (leggyakrabban Nagyszombatkor) a keresztesítés előtt lehetett meríteni, és hazavinni; DACL II/1, 698–699. o.

⁷ Egy 11. századi Pontificale (Paris, Bibliothèque Nationale, Cod. Lat. 820) szerint: „Benedictio aquarum sanctarum secundum ordinem orientalium ecclesiarum” DACL V.1, 201. o.; „Épiphanie” illetve a Zágrábi Agenda Pontificalis (11. század) Zágráb, Erseki Könyvtár, MR 165, 21v: „In vigilia epiphanie benedicatur aqua ut mos est grecorum ante vespera sive octavis”, a kézirat a 14. századi dólmeltárkönyvben is szerepel, mint 1094-ben a magyar egyházaktól kapott kódex. VATTAI 1966, 71–72. jegyzet. Ld. még DACL II/1, 702 skk.

⁸ Ross 1962, I.köt.: N°50 a katalógus szerzője szerint a 4. század elejéről, Diocletianus ill. Konstantin császár korából; további korai példák: Kárhágóban talált díszes edény görög felirattal (4. sz.) (DACL I, 116.k), a Vatikáni Múzeumban egy Krisztus és az apostolok képmásával díszített példány, görög felirattal (DACL II, 1504–1505.k.); valamint fennmaradt fából készült, latin feliratos edény is (DACL II, 1506–1508.k.).

3. ábra: A besztereci szenteltvíztartó – archív felvétel
Fig. 3 – Le bénitier de Beszterec

edényekre használt kifejezések: diszkosz, lekané stb. a szakirodalomban inkább a medence megfelelőjeként vannak nyilvántartva, talán a „szitolekanon” kifejezés takarja leginkább a megfelelő tárgyat a bizánci korszakban, mely tartalmazza a latin „situla” szót, az edény vödörszerű alakjára utalva.⁹ A londoni katedrális 13. század közepi leltára egy rendkívül díszes görög, így feltehetőleg bizánci stílusú, feliratos szenteltvíztartó edényről is beszámol, s ez jelenleg az egyetlen ismert utalás ennek a típusnak a meglétére a bizánci időszakból.¹⁰ Ezzel szemben Nyugaton ilyen, a szenteltvíz tárolására szolgáló edényekről a karoling idők óta vannak (írott valamint képi) forrásaink, de ezekben a korai esetekben nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy e célra készült edényről van-e szó, vagy egyéb, akár profán célú edények alkalmi felhasználásáról.¹¹ Az első fennmaradt emlékek Ottó-kori drága anyagból készült edények, és nagyobb részükről biztosan feltételezhető, hogy császári látogatás kapcsán vagy császári ajándékként készültek. Ezek az emlékek arra engednek következtetni, hogy legkésőbb a 10. századtól kezdve már szükségét érezték egyes nagyobb, a császársággal kapcsolatban lévő egyházi központokban, hogy rendelkezzenek külön e célra készített edényekkel.¹² A leltárakban a szenteltvíz tárolására szolgáló edények kapcsán csupán a 11. század végétől találkozunk a rendeltetés világos megjelölésével, mely feltehetőleg már e célra készült edényeket takar. Ettől kezdve igen gyakran találkozunk velük a forrásokban és az emléktanyagban is, ezek az edények csaknem kizárólag vödör formájúak.¹³ Ezen edények neve a templomi leltárakban: *vas ad aquam benedictam*, *urceus*, *situla*, *benedictorium*, s csak ritkán *aspersorium*, mely általában a víz széthintéséhez szükséges botorzerű eszköz elnevezése volt.¹⁴ Ennélfogva ajánlatos lemondani a hangzatosabb, de félreértésre okot adó *aspersorium* kifejezésről a besztereci edény kapcsán, és mivel az *urceus*, ill. *situla* kifejezés az edény vödörszerű alakjára is utal, így a nem vödör alakú besztereci edény elnevezése kapcsán nyugodtan maradhatunk a legáltalánosabb jelentésű *vas ad aquam benedictam* („szenteltvíztartó edény”) esetleg *benedictorium* kifejezéseknél, amelyekkel a besztereci edényt is illethették,

⁹ Lekané tón fotón = kis medence a Theophánia ünnepére; a petrítsai (ma: Bacskovo, Bulgária) kolostor inventáriumából (1083) *Gautier* 1984, 1745. sor; ho (=diszkosz) tu hagiarmatosz = a szenteltvízhez szükséges tá; a konstantinápolyi Kekharitomené kolostor inventáriumából (1118 előtt, császárnői alapítás), *Gautier* 1985, fol. 101r, 22. sor; a sitolekanon kifejezés: Constantinos Porphyrogenitus, *Three treatises on imperial military expeditions* (ed. John F. Haldon) C 211 ill. 213. o. a 10. századból, noha a szöveg nem pontosítja a tárgy jelentését, v.ö. Kukulès, Vizantinon Vios kai Politismos (6 kötet, Athén, 1948-1952,) II/2, 64.

¹⁰ *Vas ad aquam benedictam cum ansa; est argenteum, totum opere graeco fabricatum, cum imaginibus et literis designantibus sculpturam pond. 8 marc, 4 d.;* részlet a londoni St. Pál katedrális 1245-ből származó leltárából; *Braun* 1932

¹¹ A centula-i kolostortemplom két inventáriumában (800-ból és 831-ből) szerepel két ezüsből készült situla, ezek feltehetőleg szenteltvíz tartására szolgáltak, azonban még nincs biztos utalásunk arra, hogy valóban erre a célra készültek volna; *Braun* 1932; Sint Truiden, *situlas 2 ex cupro* 870-ből, *Bischoff* 1967, N°82, 35. sor;

¹² A négy elefántcsont, 10. század végi edény: Milánó, Gotfredus, milánói érsek (974-980), feltehetőleg II. Ottó látogatására készült; Aachen, III. Ottóhoz kapcsolódó edény; London, Victoria & Alberts Museum: edény a Basilewsky-gyűjteményből, felirata valamelyik (II. vagy III.) Ottóra utal; New York, Pierpont Morgan Gyűjtemény, Kranenburgból, képe: *Braun* 1932

¹³ A nem e célból készült, de a szenteltvíz tárolására alkalmas edényeket is megkülönböztetik a 12. század elején pl. Pegauban, egy 1109-es hagyatéki leltárban: *urceolum argenteum ad aquam benedictam congruum* *Bischoff* 1967, N°137, 10-11. sor

¹⁴ *Braun* 1932, 581-592: azon a listán, ahol az *aspergitorium* kifejezés tényleg a szenteltvíztartó edényt jelentheti, problémás az interpretáció: a bambergi székesegyház kincseinek a leltára 1127-ből *aspergitoria II unam argenteum, alterum cristallinum*, mögötte állnak *vasa cristallina* is; *Bischoff* 1967, N°6, 15-16. sor; míg másutt az *aspergo*, *aspergitorium* mindig a víz szétöntésére szolgáló eszköz: erre legjobb példa a pannonhalmi leltár Szent László idejéből, ahol a szenteltvíztartó edények mellett fel van sorolva egy nagyon díszes *aspersorium* is, *Bischoff* 1967, N°48, 30-31. sor

ha valaha is latin nyelven kolostori leltárba vették. Az eddig elmondottakból kiderült, hogy az eredetileg nyilvánvalóan görög szertartású környezetben készített besztereci szenteltvíztartó edényt latin szertartásnál is lehetett használni, amire Magyarországon legalább a 11. századtól lehetőség nyílt.

Az edény felső peremén olvasható, a fogót kétoldalt tartó két mellalakkal egybeöntött, s így mindenképp az eredeti formához kapcsolódó görög felirat képezi az edény legjelentősebb problémáját.¹⁵ A feliraton ez áll: +HZOΣ /ΠΗΓΙΧΕ/ ΤΟΝΝΗ/ΑΜΑΤΟ. A szöveg több helyen is feltűnően romlott, ambivalenssé téve a kínált megfejtéseket. Ennek a görög szövegnek a jelentése az eddig legelfogadottabb olvasat szerint, melyet Feticch Moravcsik nyomán közölt: „Jézus a gyógyulások forrása is”, amely pontos görögséggel így lenne leírva: 'ΙΗΘΟΥΣ ΠΗΓΗ ΚΑΙ ΤΩΝ ΙΑΜΑΤΩΝ. Ezzel szemben legújabban felmerült egy másik olvasat is, Ihor Ševčenko részéről: 'Η ΖΩΣ[Α] ΠΗΓΗ; Χ[ΡΙΣΤ]Ε ΤΩΝ ΙΑΜΑΤΩ[Ν], melynek értelme a következő: „Krisztus, a gyógyulások élő forrása”. Ez utóbbi esetben egy szokásos bizánci versmértékben (ún. dodekasyllabon, azaz tizenkét szótagú) fogalmazott szöveget kapunk, a sornak az ötödik (vagy hetedik) szótag után ezeknél megszo-kott elválasztása is megvan (az ún. Binnenschluß).¹⁶ Hátránya, hogy a névelőt és az első szót egybeírja, valamint kihagy egy magánhangzót, ami szokatlan abban az esetben, ha egy hallás alapján leírt szöveggel találkozunk. A szöveg az edény formája, mérete mellett a legjelentősebb érv az edény rendeltetését illetően, mint már többször utaltunk rá.¹⁷ Nézzük meg, a két értelmezési lehetőség közül melyik hova vezet! A két kínált megfejtés értelme voltaképp azonos: Krisztus megnevezése a gyógyulások forrásaként több helyen megtalálható a bizánci liturgiában, egyebek között a Kis Vízszentelés szertartásában, illetve a betegekért mondott könyörgésben, valamint másutt is. Ilyen szövegekben az imát Krisztusnak címzik, és a Jézus-név nem jelenik meg, mint azt az első megfejtés kínálná.¹⁸ Különösen furcsa a szöveg elején az első megfejtés szerinti HZOΣ (ejtsd: izosz) alak a normális ΙΗΘΟΥΣ (ejtsd: íszusz, iisusz) helyett. A Σ–Z váltás a görög orthodoxia által közvetlenül befolyásolt (szláv stb.) területtől idegen készítemi helyet feltételez, az orthodox területeken ugyanis kivétel nélkül az [sz]-es hangalak terjedt el. Ezzel szemben esetleg szóba jöhetne Magyarország egy ilyen furcsa alak létrejöttében, ahol feltehetőleg szlovén (illetve közvetve latin) hangalakot követően [z] található a kérdéses helyen.¹⁹ A nyugati szláv nyelvekben, valamint a magyarban az a németben a szókezdő [j] hang esetében könnyebben számolhatnánk annak eltűnésével, mint a neolatin nyelvtérületeken, ahol ugyanez a szókezdő [j] zs, dzs-vé vagy hangsúlyos h-vá változik, tehát elhagyni nem nagyon lehet. A szókezdő mássalhangzó-magánhangzó csoport átalakulását még leginkább orthodox (görög vagy

¹⁵ Ezúttal szeretnék köszönetet mondani dr. Kapitánffy Istvánnak(†) értékes tanácsaiért.

¹⁶ A megfejtésért és a további segítségért a felirattal kapcsolatos problémákban nagyon sok köszönettel tartozom Ihor Ševčenko professzornak.

¹⁷ Az edény nagy mérete, lezárhatatlan volta kizárja azt, hogy myron (szentelt olaj) vagy egyéb anyag hosszútávú tárolására készítették volna, a belőle való ivásra sem kifejezetten alkalmas, lehetséges ereklyetartó voltáról később szó lesz, ezen felül gyógyításokkal kapcsolatba hozható egyéb funkció nem ismeretes előttem.

¹⁸ A Jézus-név inkább az evangéliumi szövegekben, és az evangéliumi történetek közvetlen parafrázisaiban jelenik meg, mint amilyen az élet vize kontextusában Jézus és a samariai asszony története és az ahhoz kapcsolódó himnuszok a pünkösdi időszak közepét követő vasárnap. Ugyanebben az időszakban, melyet Krisztus, mint az élet forrása gondolat irányít, rengeteg utalás történik Krisztusra, mint a gyógyulások forrására is, azonban a Jézus név nélkül.

¹⁹ Moravcsik kifogásolta ezt az írásmódot, utalva a készítő esetleges idegen voltára, de további következtetéseket nem vont le belőle. Melich 1903, 185–188. o. szerint az összes keleti szláv népnél az ejtés [iszusz, iisusz], a horvát glagolita, valamint későbbi emlékeken: isus, a dalmáciai latinbetűs emlékeken: Jesus, Isus; ezzel szemben őcseh: Jezus, lengyel: Jezus, szlovák: Jezis, szlovén: Jezus.

keleti szláv) interferenciával magyarázhatnánk, ahol ténylegesen [i], [ji] fordul elő a kérdéses helyen. Ezzel szemben még mindig megoldatlan ugyanennél a szónál az O használata az U helyett, mely mind a keleti, mind a nyugati nyelvekben példátlan (kivéve talán a grúz nyelvet, de ott a [ieszo] alak végén nincs mássalhangzó). A felirat első szavának elemzése az első megfejtés szerint tehát olyan nyelvi keveredést mutatna, mely a nyugati és a keleti kereszténység határterületére, ezen belül is leginkább a magyar és a szomszédos nyelvek együttes hatására utalna, azonban túl sok, egymástól független hatással kellene számolnunk, ami így önmagában igen kétségesé teszi ezt a megfejtést. A második megfejtés alapján „az élő” önmagában elfogadható, nem tartalmaz az előzőhöz hasonló többszörös problémát egyetlen szón belül, a keletkezési helyre sem ad az előzőhöz hasonló konkrét támpontot. Az „elő forrás” kifejezés pedig szintén gyakran fordul elő bizánci szövegekben. Probléma csupán a két szó (a névelő és az utána következő jelző) egybeírása, illetve a magánhangzó elhagyása, amit a szöveg kezdetén nehéz megmagyarázni.

A következő szó, a ΠΗΓΙ (,forrás’) a szóvégi, egyébként igen gyakori itacizmus mellett (H helyett I) is a rövid szöveg legegyszerűsebb szava; az egyetlen, amelynek feloldása nem jelent problémát. Az ezt követő XE Moravcsik megfejtésének legtámadhatóbb pontja.²⁰ Ez a szó ugyanis egyértelműen, minden keresztény tartalmú görög szövegben a Krisztus szó vocativusi alakjának (ΧΡΙΣΤΕ) a szabályos rövidítése, a rövidítésre szolgáló trémával a szó fölött, ahogy ezt a második megfejtés javasolja. Ahhoz nem is férhet kétség, hogy a görögül nem vagy csupán hallomásból tudó mester ezt a formulát látta maga előtt, megfontolandó csupán az, hogy ezzel visszaadhatott-e egy ,és’ ,is’ jelentésű KAI [ke] szócskát, ahogy Moravcsik ajánlotta. Moravcsik megoldását alátámaszthatná kisebb mértékben az, hogy a szövegben a Krisztus megszólítás az első, általa adott olvasat alapján ezen a helyen elképzelhetetlen, egyrészt mivel a görög szövegekben Krisztus név elválaszthatatlan a Jézustól, amennyiben mindkettő szerepel egyazon helyen, másrészt még ha el is lennének választva egymástól, a Jézus névnek is vocativusi alakban kellene lennie: ΙΗΣΟΥ, ami még jobban eltávolít minket az edény feliratától. Ezzel szemben a KAI szócska K-ja nem válik hehezetessé a bizánci görög kiejtés alapján, inkább a [ty] hanghoz közeledik, nem a [kh]-hoz, így a két szó hangzásban nem állt olyan közel egymáshoz, hogy össze lehetett volna keverni őket. Ez az ,is’ jelentésű szócska egyébként nem található meg az (általam) ismert, előzőleg idézett liturgikus szövegekben sem, így Moravcsik érve egyedül a Jézus névvel való összevetésen alapul, mely az előbb elmondottak alapján több, mint kétségesé teszi az olvasatot. A második olvasat ezen a téren koherens, problémamentes, a megfelelő liturgikus imák szövegének is jobban megfelel a „Krisztus” név vocativusi alakja.

A szöveg végén a TONNH AMATO szóalak értelmezésére (mindkét megoldás alapján) kínált ,a gyógyulások’ (többes gen. alak) jelentésű ΤΩΝ ΙΑΜΑΤΩΝ kifejezés voltaképp elfogadható, mivel kiejtésük nagyjából megegyezik és a kínált jelentés is a leglogikusabb ebben a környezetben. Németh Péter felvetette, hogy itt nem ,a gyógyulások’ jelentésű ΤΩΝ ΙΑΜΑΤΩΝ szerepel, hanem a ,forrás’, ,patak’, ,folyó’ jelentésű ΝΑΜΑ szónak a többes genitivusi alakja: ΤΩΝ ΝΑΜΑΤΩΝ. Annak ellenére, hogy az utóbbi kifejezés is szerepel az idézett liturgikus szövegekben, ez az olvasat kevésbé valószínű, mivel egyrészt annak kiejtése eltér a leírottától, másrészt jelentése nem eléggé jellegzetes ahhoz, hogy egy ilyen rövid szövegben

²⁰ Moravcsik és Fettich ennél a szónál KE-t láttak a XE helyett, amely megkönnyítette Moravcsik megfejtését, de alapjában véve nem sokat változtat a megfejtésen, mivel az egyik az ,Úr’, a másik ,Krisztus’ vocativusának rövidítése, tehát voltaképp szinonimák, s mindkettő alak ilyen rövidített formában előfordul szövegekben, feliratokon. Fettich 1959, 35. o. ezt Németh 1986 már korrigálta.

értelme lenne Krisztushoz kapcsolni. Mindezzel együtt nem zárható ki, hogy a görög ABC-t minták alapján ismerő, de hallomás alapján dolgozó, görögül csak alig tudó mester számára valamiképp a két hasonló alakú kifejezés egybemosódott, azaz eredetileg „a gyógyulások forrása” kifejezés leírásakor esetleg felötlött benne „a vizek forrása” hasonló alakja, és ez befolyásolhatta a végso forma kialakításában.

A szöveg megfejtésével kapcsolatban felmerülhet egy olyan lehetőség is, hogy a mester esetleg egyes betűket felcserélt bizonyos szavakban. Így magyarázható lenne például az első szó, mely akkor ΖΩΗΣ helyett állna, valamint az utolsó szókapcsolatban a névelő második, felesleges N-je a szó végére kerülhetne, ahol éppen ez a betű hiányzik. Ez a lehetőség, ami közepes szövegvariánst adna: (nyersfordításban: „élet forrása Krisztus a gyógyításoké”), azonban nem oldana meg minden problémát, a szöveg maga is kissé sánta, hiányos, a liturgikus szövegek ilyen birtokos szerkezetes torlódásokat nem alkalmaznak, és legfőképp a betűk ilyen felcserélése teljesen példa nélküli az általam ismert szövegekben.²¹

Az edény szövegét tehát minden tekintetben kielégítően eddig nem sikerült meghatározni, de nyilvánvaló az adott megfejtésekből, hogy a kiindulópontot mindenképp liturgikus szövegek jelentik. A szöveg összeállítása azonban olyan járatlanságot árul el, mind a mester, mind a megrendelő részéről, mely a görög írásbeliség kontrolljának teljes hiányát feltételezi. Maga a szöveg görögösége tehát leginkább olyan környezetre utal, melyben – inkább hallomásból – elég jól ismert volt a görög nyelvű szertartás, de ahol mind az előkelő megrendelő, mind a – feltehetőleg jelentős – egyházi intézmény papjainak a görögtudása rendkívül alacsony színvonalú volt. Ennek megfelelően egy magyarországi készítési hely feltételezése, noha erre hiányoznak közvetlen adatok. Nem zárható ki egy esetleges balkáni, például bolgár készítés sem, ahol a korai időben jellegzetesen fonetikus átírásban használták a görög nyelvet (főként a 9. században, a megtérés előtt), de a későbbi, keresztény időkben itt, legalábbis előkelőbb – uralkodói vagy arisztokrata – környezetben a görög írásbeliség nagyobb kontrolljával számolhatunk.

Az edény betűtípusainak a formája megfelel a 10–12. században bizánci dombozműves ötvöstárgyakon használt görög majuszkuláknak. Az írás legközelebbi párhuzamait a stílusban is közelálló, általában 11. századra datált luxustárgyakon, a halberstadti diszkoszon (4. ábra) illetve a moszkvai Kreml Szent Demeter ereklyetartóján (5. ábra) találhatjuk, de jelen van már a 10. századi limburgi sztaurothékán is. Erre a stílusra jellemző a vízszintes száraz befejezése lefelé csúcsosodó háromszögű kampókkal, az O (omikron) és C (szigma) betűk középső kihasasodása, a talpak használata, az A (alfa) vízszintes szárának a balról jobbra emelkedése. A besztereci edény NH hangkötése megtalálható az idézett Szent Demeter ereklyetartó feliratán, valamint ugyanitt láthatunk K (kappa) betűket, melyek a legsajátosabb besztereci betű, a csak a jobb felső száron vízszintes vonással (illetve a hozzátartozó háromszöges kampóval) kiegészített X előképét jelenthetik. Ezeknek az edényeknek a készítése a két metropolisz, Konstantinápoly és Thesszaloniki luxusműhelyeihez köthető, amelyek tehát a besztereci edény betűinek a forrását is jelentik.

Az edényt sajátos formája megkülönbözteti a többi szenteltvíztartó edénytől. Az alapvető eltérés az, hogy amíg az egyébként (mind a késői antikvitásból, mind a nyugati középkorból illetve a posztbizánci korból) ismert vödörforma esetleg (megfelelő méretben) lehetővé teszi a vízszentelési szertartás elvégzését az edé-

²¹ Hacsak nem egy korábbi feliratról a szöveg fölé írt betűt vont volna bele a szövegbe rossz sorrendben az ötvös. Ilyen felülírt betűk legjellegzetesebb példája Mihály arkangyal neve az ikonokon, ahol a két X a szöveg fölött helyezkedik el. Ez az írásmód azonban sehol sem válik általánossá, néhány jólismert feliratot lehetett csupán így rövidíteni.

4. ábra: Liturgikus diszkosz, - részlet; Halberstadt (Németo.), Dómkincstár (FLEMMING 1976 nyomán)
 Fig. 4 – Patène (diskos) – détail, Halberstadt (d'après FLEMMING 1976)

5. ábra: Szent Demeter-ereklyetartó, Moszkva, Kreml, Oruzsejnaja Palata,
 Fig. 5 – Reliquaire de Saint Démétrios, Moscou, Kremlin

nyen belül, a besztereci edény felfelé szűkebb alakja csak a víz szállítására és szét-hintésére alkalmas: abba a víz szórásához szükséges eszközt (íz sópot, bazsalikomot illetve a bot alakú *aspersoriumot*) lehet csupán belemártani. Az edény kereszt-metszete alul-fölül szabályos hatszögű, azonban középtűt majdnem körre alakul, s ez a különleges formai megoldás nem provinciális műhelyre utal, minden bizonnyal Konstantinápolyból (esetleg Keletről) származó típust követ, mégha közvetlen párhuzamokkal nem is rendelkezünk ehhez. A hatszögű, felül szűkebb edény alapve-tően egy ókori edénytípusra mehet vissza, mely az 5–6. században különösen ked-velt forma volt üvegéből készült olajampullák részére, melyekben a különféle szent-földi zárandokhelyekről származó olajat szállították.²² A hatszögnek a gyógyítá-sokhoz való kapcsolata a bizánci kultúrában eléggé elterjedt, így a besztereci edény formája – kortárs analógiák híján is – megfelel a funkciónak. A besztereci szent-elvtvíztartóhoz formája, mérete alapján leginkább az ún. lanterne de Beaulieu hasonlítható (6. ábra), egy hasonlóan füllel ellátott, felül szűkebb, de nem hatszö-gű, hanem hengeres, ezüstből készült edény.²³ A két edény felépítésének, jellegé-nek, méretének a hasonlósága eléggé szembeötlő, s ez felveti az azonos funkció lehetőségét. Amennyiben a franciaországi edény eredeti funkciója valóban erek-lyetartó lenne, feltételezhetnénk a besztereci edényről is ugyanezt. Az edények azonban nem különösebben alkalmasak erre a funkcióra, a bizánci és posztbizánci ereklyetartók legjellegzetesebb sajátossága nem jelenik meg, azaz nem teremtik meg az ereklyékkel való kontaktus lehetőségét, azaz az ereklyéket a foglalatból való kivétel nélkül ebben az esetben nem lehet megcsókolni. Ezen felül a mindkét edényen meglévő fogó, s az az általi szállítás viszonylag profánul hat, nem kifeje-zetten az ereklyét megillető tisztelet megnyilvánulása. Marad a másik lehetőség: nem lehetetlen, hogy a beaulieu-i ötvöstárgy a másik fennmaradt közép-bizánci szentelvtvíztartó edény, noha ezt a funkciót csak a besztereci edénnyel való össze-hasonlítás alapján lehet meghatározni, ezért nem merült föl eddig a szakiroda-lomban. A velencei San Marco kincstárban található egy nyolcszögű, felül szintén szűkebb, aranyozott ezüst keretű szardonix edény füllel ellátva, az ún. *bocca octogono*. Jelenlegi formája alapján inkább valamely folyadék kitöltésére alkalmas, de a fül nem bizonyíthatóan egykorú, így ennél az edénynél sem zárható ki a beszterecihez hasonló funkció.²⁴

A fogó rögzítésére szolgáló két emberfejes tartó több nyugati szentelvtvíztartó edényen is megjelenik; a két büszttben Fettich két orvosszentet vélt felfedezni, hi-szen amennyiben ezek az alakok szentek, akkor leginkább őket lehet kapcsolatba hozni a gyógyítással, ahogy a Kis Vízszentelés szövege szerint „náluk van a gyógyu-lások forrása”. Azonban az alakoknál semmi sem utal arra, hogy szentek lennének: se feliratuk, se dicsfényük nincs, ruhájuk se jellemző a bizánci szentekére. A párhuzamos nyugati illetve egyéb bizánci fogóval ellátott emlékek hasonló megoldása, illetve a besztereci edény alsó részén a hangsúlyozottan semleges díszítés is inkább azt erősíti, hogy ezeknek az alakoknak a kilétét egyéb adatok híján nem lehet köze-lebbről meghatározni.

Az edény fogója sajátosan tagolt, középtűt egy gomb áll ki, miként a beaulieu-i edénynek is, (de más bizánci liturgikus tárgyakon is ez a felfüggesztés jellemző módja) ennek a két oldalán viszont sajátos csokros díszítés található, három „köte-get” fog át középen egy kettes „köteg”. Ennek a tagolt formájú fogónak közvetlen

²² 578–638 közötti időszakra datált 12–14 cm nagyságú üvegedények, ld. *New York*, 1979; 354–356. sz.

²³ *Paris* 1965, N°390, jelenlegi datálása a 10–11. század fordulójára, ld.: *Paris* 1992, jelenlegi formája: alul átütve, felül lezárva tényleg lanterna, de eredeti rendeltetése szerint nyilván felül nyitott, alul zárt edény.

²⁴ Inv. N°103, *Tesoro e il Museo* 1971 N°87, LXX. tábla, ld. *Németh* 1986

6. ábra: Lanterna, Beaulieu-sur-Dordogne (Franciaország), apátság, kincstár.

Fig. 6 – Lanterne, trésor de l'abbaye de Beaulieu-sur-Dordogne.

párhuzamai nem ismeretesek Bizáncból, ahol ilyen jellegű fogós edények csak kis számban maradtak fenn, és azok is többnyire egyszerűek. Ezzel szemben a Fettich által analógiául felhozott bizantinizáló „veszprémi faragványok köre” távoli, általánosabb párhuzamul megállja a helyét, mint a 10–11. századra utaló jelenség. Ez a motívum tehát nem mond ellent az edény bizánci jellegének, hazai készítésének alátámasztására azonban csekélyebb érveként esik latba.

Az edény lábai közül csak másfél eredeti, ahogy azt az archív fotókról látni lehet. Ebből is megbízhatóan rekonstruálni lehetett azonban mindhárom lábat: olyan álló, kifelé néző oroszlánok tartották az edényt, melyeknek mellső pár lába helyett egyetlen megnövelt griffszerű (tehát madár) lábuk van. Ez a talpmegoldás antik (oroszlán vagy griff-fejű) tripuszekből eredhet, s a középkorig ható elterjedéséhez a híres delphoi példány és Szókratész személyének népszerűsége is hozzájárulhatott. Az oroszlán (vagy griff)láb gyakori Nyugaton a 12. századig, de ritkán kapcsolódik a fennmaradt emlékeken oroszlán felsőtesthez. A szembenéző oroszlán azonban tartófunkcióban, a griffszerű lábtól eltekintve megtalálható bizánci hatású területen, mint például egy bronztalapzaton a grúziai Martwili-ből, mely feltehetőleg egy gyertyatartó alsó része volt (7. ábra).²⁵ Ez a megoldás tehát szintén inkább a bizánci művészetre jellemző, a fennmaradt emléanyag csekély mennyisége magyarázhatja ritka előfordulását.

²⁵ (Tbiliszi, Grúz Művészeti Múzeum), *Amiranashvili* 1971, 40. o., ő a 7. századra teszi a bronztalp keletkezését, de ez a datálás igen bizonytalan, a részletekből ítélve nem kizárható egy 10. század utáni keltezés sem.

7. ábra: Martwili (Grúzia): gyertyatartó talapzat, (MEPISASCHWILI-ZINZADSE 1977 nyomán)
Fig. 7 – Pied de chandelier, Martwili (Géorgie) (d'après MEPISASCHWILI-ZINZADSE 1977)

A díszítést a virágos-leveles-indás ornamentika határozza meg. A felső részen kisebb felület áll rendelkezésre, s itt egyszerűbb típusú háromféle levél illetve virág motívumpár váltakozik úgy, hogy azok minden második oldalon megegyeznek: négy-négy pár ilyen díszítmény van itt egymás felett az indára felfűzve, egyik oldalon egy kacsaringós levélpár van alul (a felső részen csak ez az első sor található indák által teljesen zárt medaillonban), felette egy még csak félig kinyílt virágpár, majd egy teljesen kibomlott pár virág, végül ismét egy pár kacsaringós levél zárja a sort. A szomszéd oldalakon a két felső motívumpár helyet cserél. Míg az első variációnál a virágok közül a kibomlott pár helyezkedik el egy az indák által kialakított szívalakú motívumban, addig a második variációnál mindkét virágpáros ilyen szívotívumban kap helyet. Némely eltérés jelentkezik az indákat középen összefogó kacsoknál, amelyek hol egyszerűek, hol kettősek, hol pedig felfelé bomlanak, így kizárják annak a lehetőségét, hogy a mester matricákat alkalmazott volna. Az átvezető ferde lapon egy leveles párta, valamint alatta az előbbi kifeslett virág jelenik meg zárt medaillonokban: az edény középső részének a már említett kerekedése folytan ennek a középső elemnek az alakja csaknem gömböves. Az alsó lapokon az indák egy sajátos szerkezetű motívumot alkotnak: alsó-felső

végén csúcsos kör- (csaknem mandorla-) alakot formál az indamotívum a központi motívum körül, majd a négy sarok felé visszahajolva egy-egy álmedaillont alakít ki, s ezeknek a medaillonoknak a másik végét összekötve áthurkolja a középső motívum körüli indarészen, azt az érzést keltve, mintha ez a hurok alakította volna ki („húzta volna ki”) a középső körformát, végül a hurok is kétféle bomlik kicsiny hajtásokra. A négy sarok álmedaillonjaiban helyezkednek el a felső részből már ismert, de azoknál sokkal bonyolultabb levélmotívumok, a függőleges tengelyek mentén tükröképés párokat alkotva (miként felül is). Voltaképp néhány alapotívum: nagy hurok, kicsiny kettős hurok, hajladozó levélcsúcs, levélerezet a sima felületeken, stb., különféle kombinációi alkotják ezeket a leveleket, melyeknek szélső kanyargásai, gyűrődései a rugyezést, illetve a szél munkáját idézik fel. Maga a motívumkincs az antikizáló akantusz-ornamentikának a keleti elemekkel való keveredéséből válik a közép-bizánci levélornamentika meghatározó elemévé, és az Ottó-kor ötvösművészete is átveszi, ahol főként császári környezetben jelenik meg, így a II. Henrik által megrendelt bázei antependiumon (Párizs, Cluny Múzeum), és körében, míg később a romanika része lesz, így hatása a goslari császári trónuson is megfigyelhető. Ez a téma azonban messzire vinne a tárgyunktól, két fontos tanulságot azonban így is levonhatunk belőle: átvétele Nyugaton az ezredforduló táján lezajlott, másrészt a legelőkelőbb emlékeken való jelentkezése hasonlóan előkelő konstantinápolyi előképekre utal. A leveles, virágos indadísz közeli párhuzamait lehet felfedezni (egyebek között) a betűkkel kapcsolatban már említett halberstadti liturgikus diszkoszon, amin a beszttereci edény oldalait szegélyező rombusz-kör váltakozásán alapuló sormintát is láthatjuk (4. ábra), illetve a moszkvai Kreml Szent Demeter ereklyetartóján (5. ábra).²⁶ Az előbbin azonban a levelek, kacsok, stb. hasonló hajlékonysága mellett a beszttereci edénytől eltérően mindenütt jellemző a törekvés a zárt medaillonok kialakítására, s ezáltal egy statikus elem hozzáadására, míg a Szent Demeter ereklyetartón nincsenek zárt medaillonok, viszont csökken a levelek hajladozása, s ezáltal az ornamentika dinamikája is. A bizánci ötvösművészet több ismert, hasonló díszítésű, egyházi rendeltetésű emléke közül ezek a legjellemzőbb párhuzamok, a növényornamentika virtuozitásban nem, legfeljebb kivitelében marad el mögöttük a beszttereci edény. Egy Urál-vidéken előkerült ezüstműtárgy azonban még jobban megvilágítja a beszttereci edény stílusának az összetevőit: ezen a Plehanovában talált csészén szintén megtaláljuk a besztterecihez nagyon hasonló hurkos, hajladozó leveleket, különösképp az alsó rész közepét képező nagy palmetták hasonlóak az ezeken megjelenőkhöz, de még az indákból befelé induló és kifelé kanyarodó kacsokat is láthatjuk (8–9. ábra).²⁷ A csészén azonban alul szárnyas oroszlánok és fénixmadarak is előfordulnak, melyek a T'ang-kori Kína (618–908) ötvösművészetéből feltehetőleg közvet-

²⁶ A halberstadti diszkoszt *Bank* a 11. század elejére datálja; *Bank* 1978 a 36–37. o.; *J. Flemming* ezzel szemben 11. század közepi datáláshoz hoz analógiákat: (*Flemming* 1976); a diszkosz Konrad von Krosigk püspök 1208-as oklevele alapján Konstantinápolyból származik; a moszkvai Kreml Oruzsejnaja Palatában őrzött Szent Demeter ereklyetartót a rajta lévő császárpáros: Konstantin Dukas és Eudokia portréja datálja 1059–1067 közé. Az utóbbi készítési helye nem csupán a Szent Demeter ereklyék alapján Thesszaloniki, hanem erre utalnak egyes archaikus jellegű részletformák is ld.: *BANK* 1978 a, 34–35. o.

²⁷ A Plehanovában (Szolikamszkij járás, Permi korm.) 1889-ben talált csésze jelenlegi őrzési helye ismeretlen, fényképét *Darkevič* 1976, (57. tábla 1–3. kép) *J. I. Szmirnov* archívuma alapján közli. A csészét *Darkevič* a bulgáriai Preszlávban és a gotlandi (Svéd.) Dunében talált csészével együtt egy „balkáni” típusba sorolja, noha megkülönbözteti a preszlávi provinciális változatot a dune-i fővárosi emléktől, s hasonlóképp konstantinápolyi készítésének tartja a plehanovai csészét. A preszlávi csészét görög felirata és a megtalálás helye a 9–10. századra keltezi, a duneit általában 1000 körülire datálják (*Andersson* 1983, 17–19. o.), a plehanovait korban ezekhez közelinek, 10. századnak tartja *Darkevič* 1976, 175–176. o., 57. tábla;

8. ábra: Ezüstcsésze Plehanovából (jelenleg ismeretlen helyen) (DARKEVIC 1976 nyomán)

Fig. 8 – Tasse en argent, trouvé à Plehanova (lieu de conservation actuel inconnu) (d'après DARKEVIC 1976)

9. ábra: ugyanannak a kiterített rajza –

Fig. 9 – le dessin du même objet, en l'étalant

lenül átvett, Bizáncban nem csupán az ötvösművészetben ismert motívumok, s rámutatnak ennek az oly elterjedt levélstílusnak esetleges távol-keleti összetevőire is²⁸. A besztereci edény datálására és a stílus eredetére meghatározó lehet az előbb említett részlet, a belülről induló, kifelé hajló kacsoké: ez nyilván ennek a bizánci ornamentikának egyik sajátos stíluscsoportjára lehetett jellemző, mely közelebb állhat a közép-ázsiai előzményekhez, s így a stílus elterjedésének inkább a kezdetére utal (10. század második fele – 11. század eleje). Erre utalhat az is, hogy az 1010-es években készült grúziai ezüst domborműves ikon az ifjabb Oszlopos Szent Simeon alakjával a keretező ornamentika hasonló levélstílusával már csupán jobboldalon alul alkalmazza ezt a megoldást (a befelé induló, de kifelé hajló indát), mint egy elhasznált, érdektelenné váló motívum utolsó továbbélését.²⁹ Hasonló megoldás ismert közép-ázsiai eredetű, posztzsasszanida edényeken (Sirokovoból és Afanaszjevoból; 8 század 2. fele – 9. század 1. fele)³⁰, míg Bizáncban viszonylag ritka, de a fémművességen (besztereci és a plehanovai edényen) kívül megtalálható az elefántcsontfaragásban, egy ládika lapjain (Párizs, Louvre és Dijon, Szépműv. Múzeum, a 10. század közepére datálva), noha ez a fajta növényi ornamentika ritka elefántcsont-műfajban.³¹ A plehanovai edény egyébként a dunei (10. ábra) és a preszlavi (11. ábra) illetve a besztereci edény között látszik közvetíteni, oroszán-ja nyilvánvaló előképe a duneinek (ld. a szárnymegoldást), de nincs meg az utóbbi kettőre jellemző, alsó-felső indás díszítés virágjainak tölcseres záródása, míg a

²⁸ A kínai állatok megtalálhatók még az előbb idézett dunei csészén, a fönix legismertebb előfordulási helye pedig a troyes-i elefántcsont ládika (datálás vitatott: 10. sz. illetve a 11.sz. közepe), melyen az ötvöstárgyakról ismert levélstílusnak egy szabadabb kialakítású változata látható, s ez együttesen szintén inkább a korábbi datálást erősíti. ld. Darkevič 1976, 57. tábla, 4–5. kép,

²⁹ Képet ld. New York 1997, N°233;

³⁰ Ezüstvödör Sirokovoból, (Szentpétervár, Ermitázs), Darkevič 1976 N°80, 12. tábla, 1.k., 8. sz. második fele–9. sz. első felére datálja; ezüstvödör Afanaszjevoból (Gorkij, Tört.-Rég. Múzeum); Darkevič 1976, N°53, 14. tábla, 5–6. kép) datálása megegyezik az előzővel.

³¹ A ládika részei: Louvre, OA 7380, Dijon Musée des Beaux-Arts C.A.T.330, melyet jelenleg a 10. század második felére datálnak. Paris 1992, 153. sz., illetve New York 1997, 159. sz. a profán emlékek között ritka elefántcsont használata nagyon előkelő, feltehetőleg udvari megrendelést sejtet.

10. ábra: Ezüstcsésze Dunéból (ANDERSSON 1983 nyomán)
Fig. 10 – Tasse en argent trouvée à Dune (d'après ANDERSSON 1983)

11. ábra: Ezüstcsésze Preszlavból (Preslav, Múzeum) (ANDERSSON 1983 nyomán) –
Fig. 11 – Tasse en argent de Preslav (Musée de Preslav) (d'après ANDERSSON 1983)

beszterecivel megegyeznek az indákat összetartó, illetve a szabad kacsok változatai, a levéldíszítés egyes fő elemei. A besztereci alsó középső nagy palmetta párhuzamai a plehanovai és a dunei edényen (12. ábra) egyaránt megvannak. A palmettás stílus egyik kiemelkedő és jól datálható emléke szintén a 10. századba vezet bennünket: a művészetkedvelő VII. Konstantinos (Porphyrogenetos) császár által személyesen megrendelt vadászati könyvek gyűjteményében (Berlin, Phillips 1538) egyik illusztráció a 10. század közepéről meglepő párhuzamot mutat alapfelépítésében a besztereci edénnyel: a szenteltvíztartó alsó részén lévő indák kialakítása a két végződés előbb elemzett végső kihúzása kivételével megtalálható a kódexlapon.³² Ez nem csupán a stílus általános elterjedését és a készítés idejét határozza meg az 10. század második felében, esetleg a 11. század elejében, amire az eddigi példák közül is leginkább következtetni lehetett, hanem arra is utal, hogy a besztereci edény mestere még a császári kódex illusztrációjához képest is világosabb, strukturálisan jobban érthető megoldást volt képes kidolgozni. Feltehetőleg persze ez is egy stíluselem volt, jelenleg azonban ismeretlenek párhuzamai.

Az edény hat alsó lapjának közepét egy-egy kiemelt minta foglalja el: ezeken három egyforma, hajladozó palmetta-motívum váltakozik három frontálisan bemutatott vadállattal: egy szárnyas és egy szárnyatlan oroszlánfigura, valamint – feltehetőleg – egy griff van ábrázolva. Ezek közül a szárnyas oroszlán ritkább, de nem párhuzam nélküli motívum a bizánci művészetben, feltehetően ez is keletről átvett motívum, a korai emlékeken éppen a kelet közvetlenebb hatását mutató edényeken tűnik fel³³, de gyakran megtaláljuk az állatküzdelem-jeleneteket bemutató csontládákakon is.³⁴ Profilban ábrázolt szárnyas oroszlán és griff egymás mellett, indás mezőben az ún. Barberini Zsoltároskönyv (*Vat. Barb. gr. 372*, fol 6v) elején is megtalálható (11–12. sz. fordulója) (13. ábra)³⁵, valamint az örmény Mogi Evangeliárium elején (11. sz.)³⁶, tehát feltűnésük nem korlátozható a világi művészet területére. Az állatok részmegoldásai eltérnek a besztereci edényen. Így a hátratekintő szárnyas oroszlán szárnytollainak a tövében és nyakán sajátos, egyező minta van: két-két vésett vonal (‘öv’) között pontokból álló sor látható. Ezzel szemben a griffen, melyet még Fettich szintén szárnyas oroszlánnak tekintett, a szárnytollak alján félköríves halhólyagszerű minta van, mely a valóságos madár-szárnyak alakját idézi, és szintén elég gyakori megoldás. A szárnyas oroszlán ezen díszítésének a párhuzamait – feltehetőleg keleti hatás nyomán – a bizánci művészet területén (csésze Szent Theodor alakjával, Ermitázs) és a bizánci hatás alatt álló Dél-Itália, valamint Oroszország (12 századi) griffábrázolásain lehet felfedezni.³⁷ Ezeknek gyakori az egész testen végigvonuló öves-körös díszítés, vagy olyan, amelyen valamilyen övszerű díszítést csak a szárnyon, illetve a nyakon találunk. Egyes dél-itáliai emlékek ezt a díszítést valamilyen formában a felszerszámozottságra, tehát a megszelídítettségre utaló jelként értelmezik, a besztereci edényen, illetve

³² Képét lásd: Grabar 1968: Le succès des arts orientaux à la cour byzantine sous les Macédoniens, 284. o., 62 tábla c.

³³ A már előbb említett dunei és a plehanovai csészen, erőteljes kínai behatással; a Preszlávban talált korona egyik lemezén (9. század) *Páris* 1980, 108. o.; Tatar–Pazardszik-i csésze, (12. sz.) *Darkevič* 1975, 365. o.; ld. még *Moskva* 1991, N°162;

³⁴ Számos példa *Goldschmidt–Weitzmann* 1979, 20 a-e Paris, Petit–Palais), 52 (Cambridge, Fitzwilliam-Museum), 60 Ravenna, Museo Civico), 62 (Detroit, Institut of Arts)

³⁵ Vatikán, Apostoli Könyvtár, datálása: *Anderson* 1986, ő 1092–1118 közé helyezi, leginkább 1095 körüli készítést ajánlva.

³⁶ Jereván, Matenadaran, (M 7736), *Durnovo* 1969, 9. kép

³⁷ A csésze az Ermitázsban: *Bank* 1978 b, 210–212. k., ő a 11. századra, *Darkevič* 1975 a 11–12. századra datálja. További emlékek: csésze Tatar–Pazardszikkból, Bulgária (12. sz.): itt a szárnyas oroszlánon és a griffen is, elefántcsont láda részlete, vsz. Dél-Itáliából, Berlin egykor Kaiser-Friedrich Múzeum, *Darkevič* 1975, 308. k., (12. sz.), a motívum iszlám selymeken is kimutatható.

egyéb bizánci emlékeken ezt azonban nem lehet megállapítani. Így tehát az ismert emlékműanyagban egyedül a besztereci edény sajátossága az, hogy az egyébként griffeknél alkalmazott minta a szárnyas oroszlánnak van fenntartva és a griff nem részesül belőle.

Felvetődik a kérdés, hogy a vadállatok az edényen pusztán dekoratív szerepet játszanak-e, avagy megállapítható jelentést is hordoznak magukban, kapcsolatban az edénnyel. Ezeknek az uralkodói szimbolikában is oly nagy szerepet játszó állatoknak (griff, oroszlán) igen tág jelentéskörük van az antik, majd bizánci felfogás szerint, de ezek közül egyik igen fontos védő, apotropaikus jellegük.³⁸ Ez részben egybecseng a szenteltvíz szerepkörével is, melynek célja egyházi szinten a gonosz hatalmak elűzése, távoltartása, a lelki és a testi javak megőrzése. Feltehetőleg ugyanennek a szerepüknek köszönhető együttes megjelenésük a Barberini-Zsoltároskönyv kezdetén, s így ezek a profán eredetű ábrázolások bizonyos, alárendelt helyen a szakrális szféra jelentésrétegeit ölthetik magukra.

Stílusban tagadhatatlan a besztereci edény rokonsága a 10–11. századi bizánci luxusműhely(ek) termékeivel. Így például az indavezetés virtuozitása, az ezekből az indákból kialakítható zárt medaillonok kerülése, a levelek kialakítása alapján edényünk feltétlenül elsőrangú mintákat követ. Ezzel szemben egyes elemek az öntött részekben, mint amilyen például a két fej kialakítása: az arcok aránytalansága, a hajviselet ferdesége ismeretlenek a klasszikus arányú 11. századi emlékeken, inkább provinciális bizánci emlékekre utalnak.³⁹ Itt nyugodtan gondolhatunk másik kéz munkájára, aki a betűk rajzolatának a sajátosságaiért, tereosztási problémáiért is felelős. Nem valószínű azonban, hogy ez külön műhely terméke lenne, az öntött részek nélkül az edény nem használható, s így arra sem célszerű következtetni, hogy egy bizánci edényhez a kritikus elemeket provinciális helyen, mint például Magyarországon illesztették.

Az alap poncolt díszítése fontos szerepet tölt be a datálás kérdésében. Ez a díszítésmód jelen van a 10. századig a közép-ázsiai ezüstművességben, amely például azt a honfoglaló magyarok művészetére is átsugározta. A poncolás egy fajtája azonban Bizáncban is megtalálható a 10. században (pl. a limburgi sztaurothéka keretelésén, a betűk körül) de a 11. században eltűnik, kivéve a keleti részekben, Grúziában. A bizánci ötvösségben a 11. század vége felé jelenik meg újból, majd a 12. században általánosan elterjed, de nem ezzel a palmettás-indás ornamentikával együtt.⁴⁰ Mindezek ismeretében feltétlenül figyelmet érdemel az, hogy a többször említett dunei csésze az egyetlen ismert hasonló indás-leveles ornamentikájú bizánci ezüstmű, melyen a poncolás jelen van (12. és 14. ábra). Ennek jelenlegi datálása (10. század vége–11. század eleje) megkérdőjelezi a poncolásra alapozott datálási elméleteket is.⁴¹ A kortárs nyugati emlékekhez képest eléggé egyedülálló a poncolás megjelenése a Gizella-keresztnél is a 11. század első felében illetve egy, ugyanezen bizánci ornamentika beszterecihez hasonló korai típusát követő Ottó-kori hordozható oltár hátlapján.⁴² Nyugaton a 12. században elterjedtebb ez a díszítési mód. Az eddig elmondottak alapján tehát a besztereci edény készítését leginkább a 10. század második felére, a 11. század elejére tehetjük. A párhuzamos bizánci emlékek datálása, mint szó esett róla, mindmáig problémás, a bizánci ötvösségben a 10–12. században használt növényi ornamentika kronológiájának kialakításában a besztereci edénynek kulcsszerepe lehet, mely egyben az Ottó-korra is érdekes adatokkal szolgál.

³⁸ Darkevič 1975, 187–194. o.

³⁹ Sztaurothéka az Orosz Múzeumban, Pétervárott, *Bank* 1978 b, 205–206 k., készítési idejét a 11. század végére 12. század elejére teszi.

⁴⁰ Ld. előző jegyzet, v.ö. *Bank* 1978 a 40. o. 4. jegyzet.; *Darkevič* 1976, 13., 15. rajz

⁴¹ *Andersson* 1983, 18–19. o.

⁴² 1020 körüli regensburgi munkának tekintik, Watterbachból (Frankföld), München, Bayerisches Nationalmuseum, MA 198, az előlap képét ld. *New York* 1997, N°298

12. ábra: Palmetta a dunei csésze füléről
 Fig. 12 – Palmette sur l'anse de la tasse en argent de Dune

E sajátos célú edénytípus egyik legelső ismert említése a nyugati művészet területéről az 1090 körüli időből származik, s ez éppen a magyarországi bencés főmonostor, Mártonhegy (ma Pannonhalma) összeírása, ahol szokatlanul sok, négy ilyen ezüstedény lett számbavéve.⁴³ Ez a szám még a későbbi listákkal összevetve is meglepő és semmiképp sem magyarázható a szükséglettel. Kézenfekvő az a gondolat, hogy ennyi edényhez vagy ajándékképp, vagy egyéb, megszüntetett kolostorok javait egybegyűjtve juthattak hozzá Szent Márton monostorában (ha ők szánták volna ajándéknak ezeket a tárgyakat, saját műhelyük termékét, feltehetőleg nem veszik bele a leltárba). Mivel ajándékozáskor általában a megajándékozott igényeivel is számolnak, ezért valószínűbb az, hogy megszünt templomok, monostorok berendezéseit gyűjthették össze Pannonhalmán, mégpedig ez esetben inkább görög, mint latin monostorokról lehet szó a 11. század végi Magyarországon. Ez a feltételezés ellentmondani látszik annak a megállapításnak, miszerint a keleti kereszténység területein a szenteltvíztartó edény nagyon ritka lehetett a közép-bizánci időszakban, de erre éppen a besztereci edény az ellenpélda és a magyarországi két kultúra közti határhelyzetet, s ezzel együtt a besztereci edény tágabb környezetét sajátos megvilágításba helyezi. Noha az edények anyaga gyakran ezüst a listákon, ezüstből készült edények mégis ritkák a fennmaradt korai emlékanyagban, ahol a bronz dominál. Ennek oka az lehet, hogy az inventáriu-

⁴³ *vasa argentea IIII ad aquam benedictam hozzá: aspergitorium argenteum simul auro et chrystallo paratum; Braun 1932, 581–583. o.*

13. ábra: Barberini Zsoltároskönyv, címlap (Bibl. Apostolica Vaticana, Archivio Fotografico nyomán)
 Fíg. 13 – Frontispice du Psautier Barberini (d'après Bibl. Apostolica Vaticana, Archivio Fotografico)

mok elsősorban a jelentősebb egyházi központok (székesegyházak, fontosabb kolostorok) kincseit írják le, míg a fennmaradt emlékek feltehetőleg kisebb jelentőségű helyekről származnak, valamint az, hogy a szenteltvíztartó edények – kisebb jelentőségük révén – gyakrabban eshettek áldozatul beolvasztásnak, mint a kifejezett *vasa sacra*, az eucharisziával kapcsolatba kerülő edények, ez utóbbiak ugyanis előírás szerint nemesfém-ből (esetleg nemesfém-bevonattal) készültek. Ezek a tények még inkább arra utalnak, hogy a besztereci edény nagyon fontos személy ajándéka lehet és egy jelentős bizánci, esetleg balkáni műhely alkotása. A Fettich által felvázolt kép a művet készítő műhely hatalmas befolyásáról a magyar román-kori ornamentikára magától elesik, ha tisztázzuk, hogy az edény egy általános bizánci ötvösstílus jellegzetes alkotása, mely alapvetően eltér a hazai 11. századi bizantinizáló kőfaragóstílustól, míg nálunk a 12. század második felében jelentkező indás stílus nyugat-európai eredetű, Bizánchoz való kapcsolatok abban már csak áttételesen érvényesülnek. Jelenlegi ismereteink szerint azonban egy balkáni készítési helyet sem lényegesen egyszerűbb párhuzamokkal alátámasztani, mint egy magyarországi, szükségképp idegen stílus elszigetelt megjelenését. A magyar

környezetben ez a mű, mégha tényleg Bizáncban tanult mester kiemelkedő, a fővárosi stílust a provinciálissal sajátosan keverő alkotása lenne is, megmarad idegennek, importtárgynak, de így is egyik legkülönlegesebb tanúja lehet a magyar kereszténység kezdeteinél meglévő bizánci irányultságnak.

A Megváltónak szentelt besztereci monostor (12. század vége vagy 13. század eleje) csekély maradványai arra utalnak, hogy a megtalált épület előtt is létezett ezen a helyen egyházi építmény.⁴⁴ A környéken előkerült a szenteltvíztartó edényen kívül még egy sajátos bizánci talprészlet, feltehetőleg gyertyatartó töredéke is.⁴⁵ Ezek a tárgyak a monostor patrociniumával együtt utalhatnak arra, hogy a korábbi építmény orthodox monostor volt, sajnos azonban ennek kutatása nem kecsegtet további eredményekkel.

Kiss Etele

⁴⁴ feltárta Németh Péter, a lelőhelyről Németh 1986 illetve Fodor 1996, 135. o.

⁴⁵ képe: Fodor 1996, 135. o.

IRODALOM:

- AMIRANASCHWILI 1971. *Amiranaschwili, S.* Kunstschatze Georgiens, Prága 1971.
- ANDERSON 1986. *Anderson, J.* The Date and Purpose of the Barberini Psalter. CA 31 (1986).
- ANDERSSON 1983. *Andersson, A.* Mediaeval drinking bowls of silver found in Sweden. Stockholm 1983.
- BANK 1978 a. *Bank, A.* Prikladnoje iskusztvo Vizantii. Moskva 1978.
- BANK 1978 b. *Bank, A.* Byzantine Art in the Collections of Soviet Museums. Leningrad 1978.
- BISCHOFF 1967: *Bischoff, B.* Mittelalterliche Schatzverzeichnisse I. München, 1967.
- BRAUN 1932. *Braun, J.* Das christliche Altargerät in seinem Sinn und in seiner Entwicklung. München 1932.
- DACL. Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie, ed. F. Cabrol et H. Leclercq, Párizs, 1907–1953.
- DARKEVIČ 1975. *Darkevič, V. P.* Svetskoe iskusztvo Vizantii, Moszkva 1975.
- DARKEVIČ 1976. *Darkevič, V. P.* Hudožestvennii metall Vostoka, Moszkva, 1976.
- FETTICH 1959. *Fettich, N.* „A Besztereci románkori aspersorium” („Über das Aspersorium von Beszterec, Komitat Szabolcs”). JAMÉ 2 (1959), pp. 33–50.
- FLEMMING 1976. *Flemming, J. – Lehmann, E. – Schubert, E.* Dom und Domschatz zu Halberstadt, Berlin, 1976.
- FODOR 1996. [Fodor, I.] A honfoglaló magyarok. Kiáll. katalógus, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1996.
- GAUTIER 1984. *Gautier, P.* Le Typikon du Sébaste Grégoire Pakourianos. REByz 42 (1984).
- GAUTIER 1985. *Gautier, P.* Le Typikon de la Theotokos Kecharitomene. REByz 43 (1985).
- GOLDSCHMIDT–WEITZMANN 1979, Goldschmidt, Adolf – Weitzmann, Kurt, Byzantinische Elfenbeinskulpturen des X.–XIII. Jahrhunderts, I. Kästen, Berlin 1934, reprint: 1979.
- GRABAR 1968. *Grabar, André,* L'art de la fin de l'Antiquité et du Moyen-Âge Paris, 1968.
- HAMPEL 1903. *Hampel, J.* „A M. N. Múzeum Régiségosztály gyarapodása az 1903. évben”. ArchÉrt 23 (1903), pp. 436–39.
- DURNOVO 1969 *Durnovo, L. A.,* Miniatures arméniennes, Jerevan 1969.
- MELICH 1903. *Melich, J.* Szláv jövevényszavaink. Bp. 1903.
- MEPISASCHWILI–ZINZADSE 1977. *Mepiaschwili, R.–Zinzadse, W.* Die Kunst des alten Georgien. Leipzig, 1977.
- MOSKVA 1991. *Chichurov, I. S. ed.* Vizantiiskii Kherson. (Byzantine Cherson), Moscow 1991.
- NÉMETH 1986. *Németh, P.* „A besztereci románkori monostor és görög feliratos aspersoriuma” (The Romanesque Monastery at Beszterec and its Aspersorium Bearing a Greek Inscription). In Régészeti tanulmányok Kelet-Magyarországról, ed. P. Németh, pp. 115–28., 1986.
- NEW YORK 1979. *Weitzmann, K. ed.* Age of Spirituality: Late Antique and Early Christian Art, 3rd to 7th Century, Cat. New York, 1979.
- PARIS 1965. *Jean Taralon, introd* Les Trésors des églises de France. Musée des Arts Décoratifs. Paris, 1965.
- PARIS 1980. La Bulgarie médiévale, Cat. Grand Palais, Paris 1980.
- PARIS 1992. *Jannic Durand, ed.* Byzance. L'Art byzantin dans les collections publiques françaises, Cat. Louvre, 1992.
- ROSS 1962. *Ross, M. C.* Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection, Washington, 1962–1965, I–II.
- IL TESORO E IL MUSEO 1971. *H. R. Hahnloser, ed.* Il Tesoro di San Marco. Firenze 1971, Cat., tome II
- THOMAS 1956: *Edit Thomas, ed.* Archäologische Funde in Ungarn. Budapest, 1956.
- VAITAI 1966. *Vattai Erzsébet,* Die Agnus-Dei Schale des Ungarischen Nationalmuseums, ActaHistHung 12 (1966) 41–59. o.

SUR LE BÉNITIER DE BESZTEREC ET SUR CERTAINS PROBLÈMES DE DATATION DE L'ORFÈVREURIE BYZANTINE

Bien que présent à l'exposition d'art byzantin à Paris de 1931, le bénitier portatif de Beszterec est resté inconnu au public international. Les deux articles hongrois consacrés à cet objet mettent en lumière les problèmes du lieu et de la date possibles de production ainsi que l'usage. Cependant, ces questions sont loin d'être expliquées d'une manière satisfaisante.

Il faut tout d'abord souligner le fait que c'est le seul bénitier byzantin connu de la période moyenne (9ème-13ème siècles) dont la fonction soit assurée. Les bénitiers portatifs étaient en usage tant en Orient qu'en Occident. En Orient chrétien, l'eau était bénie la veille de l'Épiphanie à partir au moins du 4ème siècle ou lors de la Bénédiction mineure de l'eau au début de chaque mois, pour asperger avec cela les personnes et les objets à bénir. En Occident, la bénédiction de l'eau à l'église est d'un usage plus récente, datant de l'époque des Carolingiens, et se faisait avant la messe du dimanche. Mais tandis qu'en Occident un bon nombre de bénitiers, en forme de seau, sont conservés à partir du 10ème siècle, en Orient ces objets ne sont connus que dans l'Antiquité tardive, donnant lieu à des doutes concernant leur existence postérieure.

Le bénitier de Beszterec, en argent doré, se compose de deux parties hexaédriques, celui d'en-bas étant de moindre taille que celui d'en-haut et leur jonction se fait par une partie en échelon. Il était tenu par trois pieds – dont un et demi original – en forme de lion à pied unique. En haut, une anse à dessin compliqué est tenue par deux bustes d'éphèbes, ces deux bustes faisant partie d'un bords épais qui porte en outre une inscription en grec: +HZOΣ/ΠΗΓΙΧΕ/ΤΟΝΝΗ/ΑΜΑΤΟ. Il y a deux versions pour le sens de cette inscription très problématique: celle donnée par Gyula Moravcsik « Jésus est aussi la source des guérisons », l'autre tout récemment donnée par Ihor Ševčenko: « La source vivante, O Christ, des guérisons » tout les deux indiquant clairement la fonction de cette vaisselle. Le premier mot: HZOΣ (selon la version de Moravcsik) est complètement différent de l'orthographe possible du mot « Jésus » dans les pays orthodoxes (les pays slavoniques y compris), où au lieu du premier Z on utilise uniquement le Σ: cette particularité indiquerait donc une provenance occidentale de cet objet, pourtant si byzantine en caractère. Les pays à langue néolatine ne peuvent pas être pris en considération, parce que l'initiale J du mot Jésus, étant « fort », ne pouvait pas devenir I. Par contre, dans les langues slavoniques occidentales, ainsi que dans l'allemand et le hongrois, l'initiale du mot Jésus est plus proche du I. Parmi ces pays, la Hongrie serait le lieu d'origine le plus probable, ayant une population orthodoxe importante aux 11-12èmes siècles, dont le niveau de grec ne devait pas dépasser l'élémentaire.

La version donnée par I. Ševčenko ne comporte pas tellement de problèmes: HZOΣ peut facilement signifier HZΩΣ[A], présent dans certains textes liturgiques, ainsi qu'ascétiques.

Le décor floral à palmettes, à fleurs et à rinceaux est le type d'ornement le plus commun de l'orfèvrerie byzantine du 11ème siècle, et celui sur cette vaisselle s'inspire de modèles métropolitains (tel que Constantinople ou Thessalonique), comme on les voit sur le patène de Halberstadt ou le reliquaire en forme de tour de Saint Démétrios au Kremlin de Moscou. Les trois animaux de la partie basse,

un lion, un lion ailé et un griffon avaient peut-être un caractère apotropaïque pouvant être mis en rapport avec le caractère protecteur de l'eau-bénite. En cette usage quasi-sacrée, ces animaux tirés de l'imagerie profane ont une place analogue dans les frontispices des manuscrits tels que le Psautier Barberini. Pour mieux situer le bénitier, on peut le rapprocher à un groupe d'objets profanes, tels que la tasse en argent du trésor de Dune (Gotland), celle trouvée à Preslav (Bulgarie), une variante provinciale du même type et surtout celle trouvée à Plehanova (dans la région de Perm en Russie), un groupe constantinopolitain où l'inspiration chinoise est très sensible, dont la date remonterait autours de l'an mil. Cette datation est confirmée par les rinceaux de la tasse de Plehanova, où les vrilles partent à l'intérieur des rinceaux pour ne tourner qu'après vers l'extérieur en croisant le rinceau principal. Cela est présent aussi sur les prototypes de ce type d'ornement byzantin: l'argenterie sassanide (ou sogdien), comme p. ex. sur deux seaux en argent du fin du 8ème – début du 9ème siècles (trouvés en Russie, Afanasievo et Sirokovo), pour disparaître assez vite de Byzance (l'autre exemple byzantin du 10ème siècle se trouvant sur un coffre en ivoire à Paris et à Dijon). L'autre preuve de leur date relativement précoce est le poinçonnage commun au bénitier de Beszterec et à la tasse de Dune, une technique très répandue dans l'orfèvrerie sassanide et islamique ou chinoise de l'époque T'ang, présent encore au 10ème siècle à Byzance (sur la staurothèque de Limbourg), pour disparaître pendant le 11ème siècle (sauf en Géorgie) et ne redevenir commune dans l'orfèvrerie byzantine qu'au 12ème siècle avec un tout autre type d'ornementation. Ces deux caractéristiques (les vrilles spéciales et le poinçonnage), présents sur le bénitier de Beszterec, appuieraient pour cet objet une datation vers l'an mil, l'époque de la fondation de la monarchie hongroise.

Un autre objet byzantin célèbre, la « lanterne de Beaulieu » se rapproche en sa forme du bénitier de Beszterec, mais comme leur forme est très particulière, différant des bénitiers connus (antiques, de l'Occident médiévale ou métabyzantines), une fonction de bénitier pourtant très probable de la « lanterne » n'était pas jusqu'ici prise en considération.

Les pieds du bénitier se rapprochent de ceux d'un chandelier géorgien (Mar-twili), se référant probablement à des prototypes antiques et byzantines.

Pour mieux situer le bénitier en Hongrie, il faut nous rappeler que la première mention explicite en Occident à des bénitiers se trouve dans l'inventaire du monastère bénédictin principal de la Hongrie au Mont Saint Martin (aujourd'hui Pannonhalma) vers les années 1090 avec 4 bénitiers mentionnés. Le nombre singulièrement élevé de ces vaiselles peut indiquer qu'ils pourraient provenir d'autres monastères disparus, à l'époque probablement grecs. En outre, il y a un manuscrit (Pontificale) liturgique latin, conservé à Zagreb (Croatie), qui contenait l'indication du rite de la bénédiction de l'eau à la Théophanie « ut mos est grecorum ». Ce manuscrit faisait part des cadeaux des églises de la Hongrie pour la cathédrale de Zagreb nouvellement fondée à la fin du 11ème siècle.

Le lieu de découverte du bénitier, la site de l'ancien monastère de Beszterec (comité Szabolcs à la partie Est de la Hongrie), dédié au Christ-Sauveur (datant probablement de la fin du 12ème – début du 13ème siècles, avec les vestiges d'un établissement ecclésial antérieur) a fourni un autre objet byzantin d'une époque non déterminée, un pied de chandelier. Tout cela pourrait appuyer l'existence d'un monastère orthodoxe ici, sans la possibilité de vérifier cela dans de nouveaux fouilles.

TÖRÖKORSZÁGI NIELLÓDÍSZES ÖRMÉNY ÖTVÖSMŰ A MAGYAR NEMZETI MÚZEUMBAN

FEHÉR Géza

Rejtélyes úton kerülhetett Budapestre az a késői ötvösmű, amelyet finom vésetei, niellódíszítményei között hasonló kivitelű, ikonográfiailag értékelhető épületek is élénkítenek.

A fedeles ezüst cukortartót 1992-ben özv. Huszár Zsigmondnétól vásárolta a Magyar Nemzeti Múzeum. Leltári száma: Ö/1. 92. 16. – Magasság: 20, szájmé-
rő: 13,2×12,2, talpátmérő: 9,6 cm.

Unikális műtárgy, amely az összes lényeges információ birtokában egyben kuriózum is. Beütött bélyegei ui. koráról, készítési helyéről, ötvöse személyéről híven számot adnak; feliratai ezeken túl két ábrázolás témáját jelölik meg.

Díszítményei, díszítőrendszere egymagukban is jellegzetes műveltség művészi körébe utalnák. Emellett e nemes díszítmények foglalatában vár- és városképi részletei művelődéstörténeti vonatkozásban gazdagítják ismereteinket.

Az ötvösmű lapított félgömbszerű fedőjét finoman rovátkolt, öntött tojásdad fogóval, kupáját kihajló fogazott öntött szájpereccel díszítették. Két oldalára öntött fület szegecselték, amely inda keretelésben 2–2 hatszirmú virágot mintáz. A kupát az ívelt talppal gyűrűs tagolású szár köti össze (1–2. ábra).¹

A fedő, edénytest és talp díszítőrendszere azonos. Alul-felül folyamatos vésett indás-leveles virágdíszsor vízszintes szalagjába foglaltan négykaréjos kettős kerettel niellós kivitelű műemlék ábrázolások jelennek meg (1–4. ábra). A fedélen és talpon ábrázolt műemlékek között háromkaréjos keretben (5–6. ábra), a fülek mellett kétoldalt viszont 2–2 kör alakú és 2–2 tojásdad mezőben találunk hasonló stilizált növénydíszeket (7. ábra). A fent említettek közt szabadon maradt tereket vésett hálódísz tölti ki.

A kupa és talp műemlék ábrázolási foglalatának négy sarkát még 1–1 leveles-indás virággal, a talpat pedig ezenfelül szélesebb indával, illetőleg kettős levéllel töltötték ki.

Az ezüstedény talpának aljára bepecsételt mesterbélyeg az ötvös nevével, a készítés évszámával különösen értékes, mivel az örmény iparos témaválasztására világos magyarázatot ad. „Készítette Vani” (= Vanból származó) „(Ohannes”, „96” évszám, azaz 1878. XII. 26.–1879. XI. 16. között, tehát II. Abdülhamit uralkodása alatt (1876–1909). „Bitlis” készítési hely – a Van tó délkeleti sarkában, Van városától 145 km távolságra elterülő város – a mesterjegy alatt külön, nagyobb bélyegzést kapott (8. ábra).

A kupa két oldalát uraló ábrázolások közül az egyikén ui. „Van” felirattal a lokálpatrióta ötvös vázlatosan az ősi várat és várost jeleníti meg (1., 3. ábra). A másik

¹ A műtárgy fényképfelvételeiért Dabasi Andrásnak tartozom köszönettel.

1. ábra
Abb. 1

Örmény niellódíszes cukortartó, 19. sz.
Armenische Zuckerdose mit Nielloverzierung, 19. Jh.

2. ábra
Abb. 2

Örmény niellódíszes cukortartó, 19. sz.
Armenische Zuckerdose mit Nielloverzierung, 19 Jh.

3. ábra
Abb. 3

Niellóváazlat Van városáról és váráról
Niello-skizze von der Burg und Stadt Van

4. ábra
Abb. 4

Niellóvázlat Isztambul Bajezit terének részletéről
Niello-skizze von der Burg und Stadt Van

5. ábra A fedél díszítése
Abb 5 Die Verzeirung des Deckels

oldal viszont – a kor divatjához igazodva – a főváros, Isztambul Bajezit terének díszes építményét „Ser asker kapusu” magyarázó szöveggel mutatja be. A hajdani hadügyminisztérium és vezérkari főnökség pompás kioszkos kapuja mögött – az elmúlt két évszázad során számos újjáépítést megért – tűztorony, mellette a Bajezit állami könyvtárnak régebben helyet adó, ma már lebontott Fuat Paşa Köşkü épületét is ábrázolta az ötvös (2., 4. ábra).

Az ezüst cukortartó kuppáját vázlatosan ábrázolt vár- és városrészlet, valamint a fedő és talp épületeinek azonosítására az utóbbi másfél évtized műemléki- és régészeti kutatásai adtak lehetőséget.²

Ezenfelül abban a szerencsés helyzetben is vagyunk, hogy az isztambuli Topkapi Sarayi Müzesi kézirat katalógusa E. 9487. leltári számon a vár és város „Kal'e i Seng-i Van-i” felirattal 50×70 cm méretű 17. századi színpompás miniatúráját őrzi. – Az érdekes és értékes ábrázolást a helyszínen megtekintettem és róla fényképfelvételt készíttettem (9. ábra).³

A műtárgyon az ötvös vázlatából a várban nagy vonalakban mindössze a Szulejmán Kán dzsámi, janicsár kaszárnya, valamint a janicsár aga kastélya rekonstruálható (1., 3. ábra).

² Tarhan, M. T. 1984; 1985; 1986.

³ Tarhan, M. T. 1985. 326–327.

6. ábra Az edénytalp díszítése
Abb. 6 Die Verzeirung des Untersatzes

"

Ugyanezen elnagyolt városvázlatból azonban a kettős fal középkapuja mögött az Ulu dzsámi, egy szeldzsuk sírbolt mellett a hasonló előzményekkel rendelkező Kizil dzsámi, a jóléti együttes főiskolájának kupolája mellett a Kurşunlu-, más néven Hüsrev Paşa dzsámi, valamint Kaya Çelebi dzsámi oszmán épületek ismerhetők fel (1., 3. ábra).

A Vanból elszármazott mester nemcsak nevében őrizte meg festői szülőhelyét. Származási helye iránti olthatatlan nosztalgiáját mindennél hívebben tükrözi – a fentebb bemutatott Van vázlata mellett – az ötvösműve fedelét és talpát uraló 2-2 szép műemlék ábrázolása.

A fedél egyik oldalán északi irányból a Kaya Çelebi dzsámi jelenik meg, mögötte az Ulu dzsámi távlati ábrázolásával (10. ábra). A fedélen megjelenített másik műemlék Şeyh Abdurrahman Gazi sírboltjának északi oldala Van várának északkeleti részén (11. ábra).

Az ötvösmű talpának egyik oldalán az ősi Van városkapujának részletét dél felől (12. ábra), a másikon viszont Hüsrev Paşa kümbetje (sírboltja) mellett északi oldalával a Kurşunlu-, más néven Hüsrev Paşa dzsámit (13. ábra) látjuk.

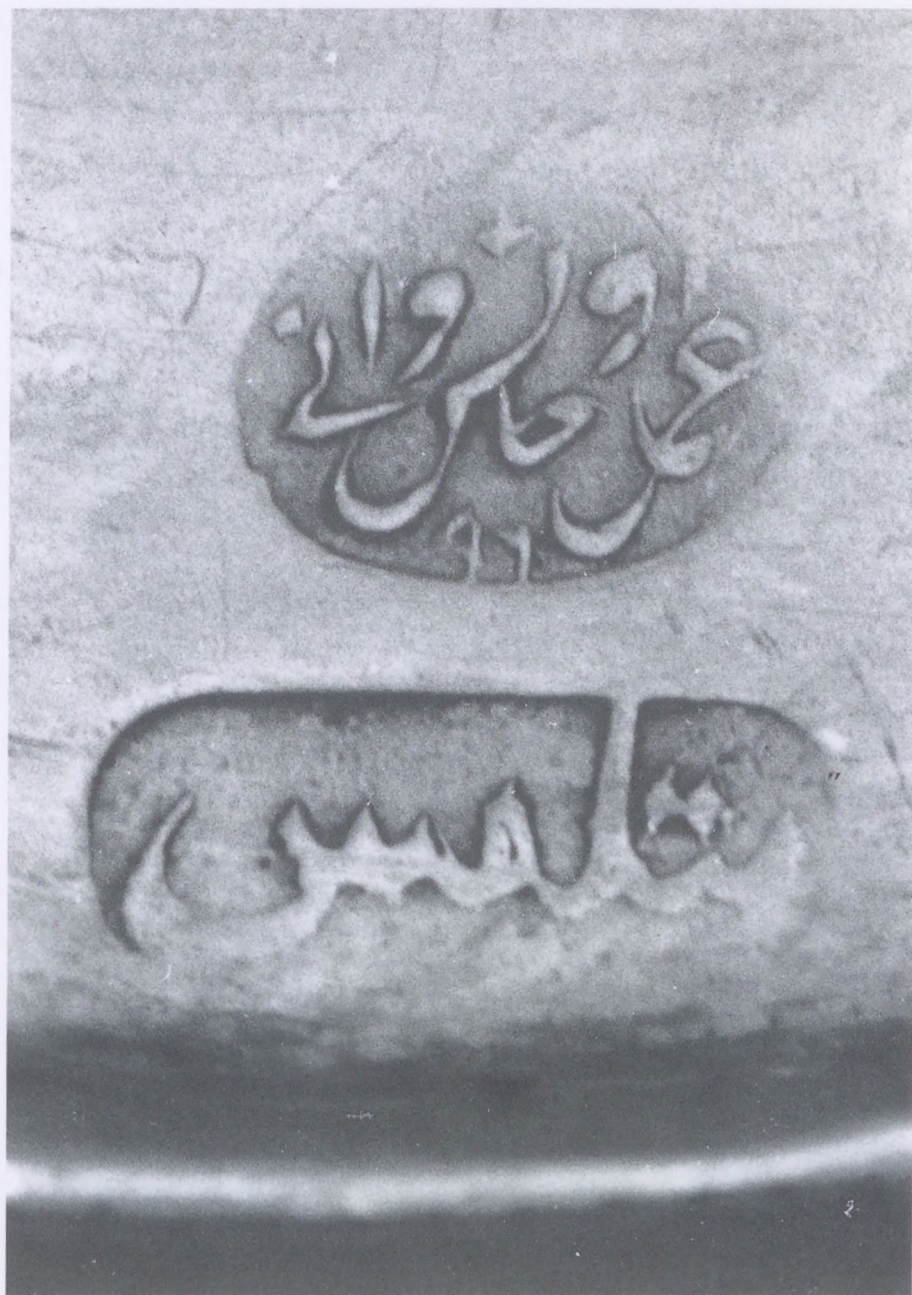
A műtárgyon ábrázolt isztambuli műemlékegyütteshez (2., 4. ábra) alábbiakat fűzzük hozzá. A janicsár testület feloszlata (1826) után a Bajezit tér megnövekedett jelentőségére utal, hogy 1864-ben a Régi Szeráj helyén – egy-egy kioszkkal két oldalán – díszes kőkaput emeltek.⁴ Mögötte még ugyanabban az esztendőben egy 1827-

⁴ Kuban, D. 1995. 185; Saner, T. 1988. 38–42; Tuğlaci, P. 1981. 274–275.

7. ábra
Abb. 7

A műtárgy oldalának díszítése
Die Verzierung der Seite des Kunstgegenstandes

8. ábra Az edény mesterjegye
Abb. 8 Das Meisterzeichen des Kunstgegenstandes

9. ábra
Abb. 9

Kaya Çelebi dzsámi, háttérben az Ulu dzsámival
Dschari Kaya Çelebi, im Hintergrund mit Dschami Ulu

10. ábra
Abb. 10

Şeyha Abdurrahman Gazi sirboltja
Grabgewölbe von Şeyha Abdurrahman Gazi

11. ábra
Abb. 11.

Van városkapuja dél felől
Stadttor der Stadt Van – Ansicht vom Süden

12-13. ábra
Abb. 12-13

Hüsrev Raşa dzsámi
Grabgewölbe und Dschami von Pasha Hüsrev

ből származó épület lebontásával épült meg a hajdani hadügyminisztérium: ma az Isztambuli Egyetem főépülete.⁵ A Bajezit-kapu a Gülhane városrészen nagy területet elfoglaló Magas Porta épületei „Bâbiâli” elnevezésű bejáratának a mintájára festői barokk építmény, amely kétséget kizáróan romantikus keleti jelleget kívánt a Bajezit térnek kölcsönözni.⁶ A kép háttéréből a 85 m magas tűztorony emelkedik ki,⁷ az előtérben viszont a városrendezésnek időközben áldozatul esett Fuat Paşa Köşkü épületét ismerjük fel. Ilyen módon tehát ennek a niellós ábrázolásnak Isztambul hajdani városképi részletének tisztázása szempontjából is megkülönböztetett jelentőség jut.

A legújabb török szakirodalom a niellótechnikát a Kr. e. 8. és a Kr. u. 2. század között szkitáktól származtatja.⁸

Törökországban főként Kelet-Anatóliában honosodik meg és mindenekelőtt örmények díszítik fémmunkáikat ilyen mutatós megoldásban. Eljárásaik, a felhasznált fémek, vegyszerek aránya nagyjából megfelel más területekének.

A török ötvösök a niellótechnikát örményektől sajátították el. Ennek során számos örmény műszó is meghonosodott náluk.⁹

Az igények megnövekedésével a múlt század második felére Anatólia városai-ban, mezővárosaiban a mutatós ötvöstárgyak széles körben elterjedtek. Van központtal, Erzurum, Erzincan, Trabzon, *Billis*, Diyarbakir, Antep, Sivas, Eşkişehir, Kula – Isztambulhoz hasonlóan – egy-egy nielló-központ.¹⁰

Vanban a niellótechnikát művelő ötvösök száma már a 19. század derekára 120-ra emelkedik.¹¹ Meg kell tehát értenünk, hogy a nagy versenyben ^cOhannes Vani ötvösmestert a múlt század hetvenes évei már nem találhatták ott. Az örmények közismert alkalmazkodóképességével megőrizte ugyan eredeti nevét, török mesterjegyét, az adott körülmények között azonban mégis Bitlisbe költözni kényszerült.

A niellóművészet különösen a második világháború után egyre hanyatlott. Végül annyira elsovadt, hogy pl. a néprajzilag behatóan kutatott Eşkişehir környéki Alpu mezővárosban 1990-ben már mindössze két mester művelte,¹² az isztambuli Kapalı Çarşı (Fedett Bazár) környezetének ötvösközpontjában már hírmondója sem maradt.

⁵ Tuğlacı, P. 1981. 274–281. „Harbiye Nezareti” (Hadügyminisztérium) fejezet.

⁶ Kuban, D. 1994. 185.

⁷ Şehsuvaroglu, I. H. é. n. 124; Batur, A. 1994. 190.

⁸ Açıkgöz, H. 1994. 1; Kuşoğlu, M. Z. 1994a. 33; Kuşoğlu, M. Z. 1994b. 132.

⁹ Açıkgöz, H. 1994. 2–4.

¹⁰ Açıkgöz, H. 1994. 3; Kuşoğlu, M. Z. 1994a. 34.

¹¹ Açıkgöz, H. 1994. 3; Kuşoğlu, M. Z. 1994a. 34.

¹² Açıkgöz, H. 1994. 3.

IRODALOM

Török szavakban az alábbi – magyartól eltérő – hangzójelöléseket használom:

â = já

ç = cs

c = dzs

ğ = (néma g): mélyhangú szavakban nem ejtik ki; az

előtte levő magánhangzót megnyújtja, magashangú szavakban hangértéke magyar j.

i = (pont nélküli i): mélyen képzett e és ö közötti hang

s = sz

ş = s

y = j

j = zs

a ^cjelnek nincs hangja.

AÇIKGÖZ 1994 *Açikgöz, H.* Türk gümüş süslemeciliğinde savat ve savat tekniği. (Niellő és niellő technika a török ezüst díszítészetben.) Isztambul.

BATUR 1994 *Batur, A.* „Beyazit Yangin Kulesi” (Beyazit Tűztorony) címszó. In: Dünden Bugüne Istanbul Ansiklopedisi II. Isztambul.

KUBAN 1994 *Kuban, D.* „Beyazit” címszó. Ugyanott.

KUŞOĞLU 1994 a *Kuşoğlu, M. Z.* Dünkü sanatımız-kültürümüz. (Tegnap művészetünk-kultúránk). Isztambul.

KUŞOĞLU 1994 b *Kuşoğlu, M. Z.* Resimli ansiklopedik Türk kuyumculuk terimleri sözlüğü. (Török ötvösségi fogalmak ábrázolásos enciklopédiaszerű szótára). Isztambul 1944.

SANER 1988 *Saner, T.* Istanbul 19. yüzyıl Osmanlı mimarisinde orientalist akim. (Keleti áramlat*Isztambul 19. századi oszmán építészetében.) Isztambul.

ŞEHSUVAROĞLU é. n. *Şhsuvaroglu, I. H.* „Beyazit Kulesi” (Beyazit Torony) címszó. In: Asirlar

Boyunca Istanbul. Cumhuriyet Gazetesi ilâvesi. Isztambul é. n.

TARHAN 1984 *Tarhan, M. T.* Van kalesi'nin ve eski Van şehri'nin tarihi – Milli Park projesi üzerinde ön çalismalar. (Van vára és a régi Van város története – Nemzeti Park terveinek előmunkálatai.) Izmir.

TARHAN 1985 *Tarhan, M. T.* Uyanaz – Anıt yapılar. (– Műemléki munkák.) Ankara.

TARHAN 1986 *Tarhan, M. T.* The Old City of Van and the Van Fortress. Turkey.

TUĞLACI 1981 *Tuğlacı, P.* Osmanlı mimarlığında batılasm döneri ve Balyan ailesi. (Az oszmán építészet nyugat felé fordulása és a Balyan család.) Isztambul.

ARMENISCHE GOLDSCHMIEDEARBEIT MIT NIELLOVERZIERUNG AUS DER TÜRKEI IM UNGARISCHEN NATIONALMUSEUM

Der Verfasser stellt eine Zuckerdose mit Deckel, mit Niello verziert, dar – ein Werk eines armenischen Goldschmiedemeisters aus dem 19. Jahrhundert, der aus Van stammte, dann nach Bitlis übersiedelte. Die eingeschlagenen Marken des Kunstgegenstandes berichten uns genau über die Person des Goldschmiedes, über die Herkunft des Werkes (Alter, Herstellungsort).

Die Inschriften geben auch die Themen der zwei wichtigsten Darstellungen an.

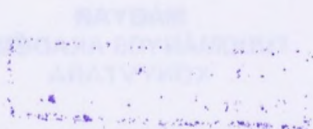
Die Darstellungen auf dem Deckel sowie auf dem Untersatz der Dose kann man aber auf Grund großer Miniaturen von der Burg und der Stadt Van aus dem 17. Jahrhundert damit identifizieren.

In Anatolien – mit der Stadt Van an der Spitze – waren zahlreiche Niello-Zentren im 19. Jahrhundert, welche den Ansprüchen genügten.

Bis zur zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts ist aber dieser Industriezweig in der Türkei fast ganz verschwunden.

Géza Fehér

“

ARVÉZSÉNE GÖRÖG HITTÖRTÉNETE
MÉLTÓVÉRTÉK ALG-DYK TÖRTÉNYE ÉRTÉKÉRTÉK
NATIONALISMUS

Der Verfasser stellt eine Zusammenfassung der Geschichte der griechischen Nation dar, die von den Anfängen der griechischen Nation bis zur Gegenwart reicht. Die Geschichte der griechischen Nation ist eine Geschichte der Kämpfe um die Freiheit und die Unabhängigkeit. Die griechische Nation hat sich im Laufe der Jahrhunderte immer wieder gegen die Fremdherrschaft aufgelehnt. Die griechische Nation ist eine Nation, die sich für die Freiheit und die Unabhängigkeit ihrer Nation einsetzt. Die griechische Nation ist eine Nation, die sich für die Freiheit und die Unabhängigkeit ihrer Nation einsetzt. Die griechische Nation ist eine Nation, die sich für die Freiheit und die Unabhängigkeit ihrer Nation einsetzt.

